

DAMAGE BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**TEXT LIGHT
WITHIN THE BOOK
ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192814

UNIVERSAL
LIBRARY

पुनर्मीलन

पा. श्री. जोशी.
(स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)

लेखक

वि. श्री. जोशी बी. ए.

प्रस्तावनालेखक

म. त्र्यं. माडखोलकर

डिसेंबर]

मूल्य ४ रुपये

[१९४९]

मुद्रक
नरहर मोरेस्वर जोशी,
हिंद मुद्रणालय,
आंग्रेवाडी, मुंबई नं. ४

~~Revised~~ 1969

Revised 1969

सर्व हक लेखकाचे स्वाधीन

- * प्रथमावृत्ति—सप्टेंबर १९३९
- * नस ५ एप्रिल १९३९
- * बंधमुक्त ३ सप्टेंबर १९४६
- * द्वितीयावृत्ति—डिसेंबर १९४९

प्रकाशक
रामचंद्र व्यंकटेश देशपांडे
श्री समर्थ बुक डेपो,
मुंबई नं. ४

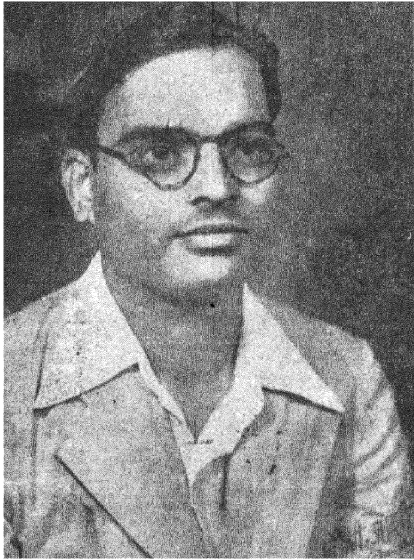
प्रस्तावना

श्री. वि. श्री. जोशी यांची ही कादंबरी मुख्यतः राजकीय असल्यामुळेच तिला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंति मला करण्यांत आली असावी असे वाटते. श्री. जोशी यांची ही पहिलीच कादंबरी दिसते. व ही गोष्ट जर खरी असेल, तर तिच्या रचनेत त्यांनी वाखाणण्यासारखे कौशल्य प्रकट केले आहे यांत संशय नाही. त्यांची भाषा जोरकस, वर्णने चारकाव्याने केलेली आणि कथानक चटका लावणारे आहे.

मराठी कादंबऱ्यांच्या एकंदर पद्धतीप्रमाणे या कादंबरीतील नायक आणि नायिका हीं कॉलेजांतील विद्यार्थी असून, त्यांचे प्रणयमेलन हा कादंबरीचा प्रधान विषय आहे. राजकीय कादंबरीत रहस्यजन्य चमत्कृति उत्पन्न करवयास क्रांतिकारक चळवळ उपयोगी पडते. प्रस्तुत कादंबरीतही क्रांतिकारकांचा कट घातलेला असून, जुळ्या भावांतील रूपसादृश्याची मदत घेऊन त्या कटाचा शेवट सुखकर केला आहे. मला कथानकांतील ही घटना सर्वच दृष्टींनीं आक्षेपास्पद वाटली. ग्लोसन्सारख्या बळ्या युरो-पिअन अधिकाऱ्याचा खुनी खालच्या कोर्टांत मॅजिस्ट्रेटकडून दोषमुक्त ठरून सुटणे ही गोष्ट सर्वथैव अशक्य आहे. दुय्यम दर्जाच्या न्यायाधीशांवर नोकरशाहीचे वर्चस्व फार असते; व त्यामुळे राजकीय स्वरूपाच्या खटल्यांत तो निःपक्षपाताने न्याय देऊ शकत नाही, हा नेहमीचा अनुभव आहे.

खुनी तरुण अजय याला सोडविण्यासाठी त्याचा जुळा भाऊ विजय याच्या रूपसादृश्याचा जो उपयोग श्री. जोशी यांनीं केला आहे, तोही मला समर्पक वाटत नाही. त्यापेक्षा या जुळ्या भावांतील रूपसादृश्याचा उपयोग करून, अजय फरारी होतो आणि त्याच्याऐवजीं विजय पकडला जाऊन खटल्याचा गोंधळ उडतो व अशा रीतीने अखेर पोलीस फजित पावून विजय सुटतो, अशी काही कलाटणी जर श्री. जोशी यांनीं कथानकाला दिक्की

लेखक

वि. श्री. जोशी

असती, तर मला वाटते, रूपसादृश्याचा तो उपयोग अधिक मार्मिक आणि चमत्कृतिकन्य झाला असता; व गणूच्या साक्षीवर अत्याचारी अजय सुटल्याची असंभाव्य घटना घालण्याचा प्रसंग टळला असता.

श्री. जोशी यांची भाषा आणि वर्णन ही दोन्ही सामान्यतः चांगली आहेत. व 'स्वातंत्र्याची तळमळ व ओढ्याची खळखळ कधी थांबली आहे कां?' अशा प्रकारचे सुंदर सुभाषित किंवा नायिकेच्या हंसाच्या मुखाला दिलेली 'जणू कांहीं जास्वंदीच्या टवटवीत ताज्या फुलांच्या लाल पाकळ्याच विळग झाल्या नि त्यांतील शुभ्र दंविंदुच चमकले ओळीनें !' अशा प्रकारची मोठ्ठ उपमा मनाला आल्हाद देते. त्याबरोबरच 'सुवासिक व प्रलोभनीय पुष्पसमूहाच्या बाजूला द्वारित पर्णसमुच्चय फडकत असावा, त्याप्रमाणेच शोभनेच्या सुखमंडळाच्या समतात्वाच्या झोतांत तरंगणाऱ्या तिच्या पातळाच्या पदराचा परिवार होता' असली क्वचित् आढळणारी वाक्ये बोजड वाटतात.

तथापि कादंबरीचे कथानक चित्तेवधक आणि भाषा जोरकस असल्यामुळे तिचे वाचन मनाला ओढ लावते; व श्री. जोशी यांची ही पहिली कृति त्यांच्या भावी कृतीविषयी वाचकांच्या मनांत निःसंशय मोठ्या आशा उत्पन्न करील.

शांतानिवास, नागपूर }
१९१३

ग. उयं. माडखोलकर

ज्यांच्या लेखनांतील राजकीय स्वातंत्र्यलालसेचे पडसाद मला विशेष मोहवितात त्यांनीं—मुख्यात कादंबरीकार श्री. माडखोलकर यांनीं—कादंबरीला प्रस्तावना देऊन मला कायमचें उपकृत केलें आहे.

माझे अत्यंत निकटवर्ती स्नेही श्री. आत्माराम जोशी यांनीं प्रारंभापासून आतापर्यंत हार्दिक मित्रभावाने जे बहुमोल कष्ट घेतले त्याविषयीची मला पूर्ण जाणीव आहे. परन्तु, त्यांचे येथे औपचारिक आभार मानून मी त्यांच्यात परस्थपणा आणू इच्छित नाही. ”

या कादंबरीचें स्वागत त्यानंतर चांगलें झालें. पण पुढे सहा सात महिन्यांतच त्या वेळच्या परकीय सरकारनें ती जप्त केली ! यानंतर भारत स्वतंत्र होऊन तिची दुसरी आवृत्ति निघण्यास अपेक्षेप्रमाणें बरीच वर्षे लागली. आणि १९४६ मध्ये ती जेव्हां सध्यांच्या मुंबई सरकारनें स्वतंत्र भारतांत बंधमुक्त केली, तेव्हा तिची दुसरी आवृत्ति काढण्याची व्यवस्था करावी कीं नाही हा एक प्रश्नच मझ्यापुढे होता. परंतु मित्रांच्या उत्तेजना-मुळे ती पुन्हा प्रसिद्ध होण्यास प्रत्यवाय नाही असा शेवटीं मी निर्णय घेतला. कारण, एक तर ती माझी पहिली कृति म्हणून मला तिचेविषयीं एक विशेष जिव्हाळा आहे नि दुसरे म्हणजे पारतंत्र्यात जप्त झालेलें वाङ्मय स्वतंत्र भारतांत पुन्हा प्रसिद्ध होण्यात एक विशेष औचित्यहि आहे.

या कादंबरीचें वाङ्मयीन मूल्य टीकाकार ठरवतीलच. पण त्यासाठीं मी तिच्या पहिल्या स्वरूपात नांवावाचून कोणताहि फरक मात्र हेतुतःच केलेला नाही. कारण अगदीं पहिली कलाकृती जी दहा वर्षांपूर्वीं आपण कॉलेजांत असतानाच लिहिली तिचें असल स्वरूप कसें कां असेना, तें त्या स्थितींत पाहणें यांतही मोठाच आनंद नाही काय ?

या कादंबरीची दुसरी आवृत्ति श्री. समर्थ बुक डेपोचे उत्साही धनि श्री. रामभाऊ देशपांडे यांच्या परिश्रमानेंच प्रसिद्ध होत असल्यामुळे त्यांचा मी मनापासून आभारी आहे. इतकेंच सांगून ‘पूनर्मीलन’ पाहण्यापूर्वीं वाचकांना थांबवून घरणारा हा अल्पसा प्रस्ताव पुरा करतो.

‘मुकूत’ मुंबई २८ }
दि. डिसेंबर १९४९ }

वि. श्री. जोशी

ज्यांच्या लेखनांतील राजकीय स्वातंत्र्यालासेच पडसाद मला विशेष मोहवितात त्यांनीं—मुख्यात कादंबरीकार श्री. माडखोलकर यांनीं—कादंबरीला प्रस्तावना देऊन मला कायमचें उपकृत केलें आहे.

माझे अत्यंत निकटवर्ती स्नेही श्री. आत्माराम जोशी यांनीं प्रारंभापासून आतापर्यंत हार्दिक मित्रभावाने जे बहुमोल कष्ट घेतले त्याविषयीची मला पूर्ण जाणीव आहे. परन्तु, त्यांचे येथें औपचारिक आभार मानून मी त्यांच्यांत परस्थपणा आणू इच्छित नाही. ”

या कादंबरीचें स्वागत त्यानंतर चांगलें झालें. पण पुढे सहा सात महिन्यांतच त्या वेळच्या परकीय सरकारनें ती जप्त केली ! यानंतर भारत स्वतंत्र होऊन तिची दुसरी आवृत्ति निघण्यास अपेक्षेप्रमाणें बरीच वर्षे लागली. आणि १९४६ मध्ये ती जेव्हां सध्यांच्या मुंबई सरकारनें स्वतंत्र भारतांत बंधमुक्त केली, तेव्हा तिची दुसरी आवृत्ति काढण्याची व्यवस्था करावी कीं नाहीं हा एक प्रश्नच माझ्यापुढे होता. परंतु मित्रांच्या उत्तेजना-मुळे ती पुन्हा प्रसिद्ध होण्यास प्रत्यवाय नाहीं असा शेवटीं मी निर्णय घेतला. कारण, एक तर ती माझी पहिली कृति म्हणून मला तिचेविषयी एक विशेष जिव्हाळा आहे नि दुसरे म्हणजे पारतंत्र्यात जप्त झालेलें वाङ्मय स्वतंत्र भारतांत पुन्हा प्रसिद्ध होण्यात एक विशेष औचित्यहि आहे.

या कादंबरीचें वाङ्मयीन मूल्य टीकाकार ठरवतीलच. पण त्यासाठीं मी तिच्या पहिल्या स्वरूपात नावावाचून कोणताहि फरक मात्र हेतुतःच केलेला नाहीं. कारण अगदीं पहिली कलाकृती जी दहा वर्षांपूर्वी आपण कॉलेजांत असतानाच लिहिली तिचें असल स्वरूप कसें का असेना, तें त्या स्थितींत पाहणें यांतही मोठाच आनंद नाहीं काय ?

या कादंबरीची दुसरी आवृत्ति श्री. समर्थ बुक डेपोचे उत्साही घनि श्री. रामभाऊ देशपांडे यांच्या परिश्रमानेंच प्रसिद्ध होत असल्यामुळे त्यांचा मी मनापासून आभारी आहे. इतकेंच सांगून ‘पूनर्मीलन’ पाहण्यापूर्वी वाचकांना यांबवून घरणारा हा अल्पसा प्रस्ताव पुरा करतो.

‘सुकृत’ मुंबई २८ }
दि. डिसेंबर १९४९ }

वि. श्री. जोशी

आपल्या वास्तव्यपूर्ण आशीर्वादाच्या कृपाछात्राखाली
'पुनर्मलिन' लिहिण्यास आवश्यक असें स्वास्थ्य अन्
उत्तेजन देणाऱ्या वंदनीय पितृचरणीं

सादर समर्पण—

अनुक्रमणिका

१	खडकीचा दैवयोग	...	...	...	१
२	सूड कोणावर	...	...	...	१५
३	विजयाची कर्मभूमि	...	...	...	२६
४	दोन हृदयांची हुगुहुर	...	...	...	३८
५	क्रान्तिकारकाची प्रेमदेवता	...	...	...	४९
६	सुष्टीनन्तरची भेट	...	...	...	५८
७	ठिणगी !	...	...	...	६९
८	अकुरोद्रम	...	...	...	८०
९	रहस्याचा एक दुवा	...	...	...	९४
१०	एक पाऊल पुढे !	...	...	...	१०६
११	पूर्वतयारी	...	...	...	११८
१२	नाना नाहीते झाले	...	...	...	१२७
१३	मुंबईची दुदैवी घटना	...	...	...	१४०
१४	स्वामीनीं सांगितलेली जीवनकथा	...	...	...	१५५
१५	वियोगनिःश्वास	...	...	...	१६६
१६	मर्मस्थानें	...	...	...	१७३
१७	हल्ल्याच्या आदला दिवस	...	...	...	१७८
१८	वचनपूर्ति	...	...	...	१८६
१९	एका वृत्तानें केलेले पुनर्मिलन	...	...	...	१९६
२०	बबभुक्त क्र तिकारक	...	...	...	२०४
२१	समीलन	...	...	...	२१४

पुनर्मीलन

प्रकरण १ लें

खडकीचा दैवयोग

मार्च महिन्याचे शेवटचे दिवस म्हणजे विद्यार्थ्यांना अभ्यास वृत्तीची परिसीमा गाठण्याचा अचुक काळ होय ! त्यांतून पुण्यासारख्या शिक्षणक्षेत्रांतील प्रमुख ठिकाणी तो तसा नसेल तरच नवल ! इतर वादग्रस्त प्रश्नांचे बाबतीत कांहीं का मत असेना परन्तु या एका बाबतीत तरी पुण्याचें महत्त्व वरेरकरही मान्य करतील ! त्यामुळे अलिकडे रस्त्यांतून हिंडतांना नि इतर ठिकाणी तेव्हां विद्यार्थ्यांचे घोळके परिक्षेतील संभाव्य प्रश्न ची चर्चा करतांना दिसत तेव्हां विजयास वाटे “ काय मजेत आहे आपण ! निदान या वर्षी तरी ही व्याद नाही आपल्या पाठीमागे ! ” कारण एम्. ए. च्या शेवटच्या परीक्षेला तोंड देण्याचा विचार, कार्यव्यारामुळे त्यानें सध्यां लांबणीवर टाकला होता.

अशा वेळीं सकाळसायकाळ परीक्षा नसलेके त्याच्यासारखे विद्यार्थी बरेंच लांबवर फिरण्याचीच मौज लुटीत असत. परन्तु विजयाला मात्र कांहीं वेळां सभांना जायचें असल्यामुळे नि कांहीं वेळां त्याच्या ग्रामोद्वाराविषयींच्या कार्यमग्नतेमुळे वरील सौख्यास आंचवावें लागे; मात्र आज बरेंच दिवस आग्रहाचे बोलावणे चालू असल्यामुळे नि आपल्या एका सद्बुद्ध मित्राच्या मित्रत्वाचा लाभ बऱ्याच वेळा अनुभवूनही तृप्ति न झाल्यामुळे खडकीला कसेही करून सायकाळीं जाण्याचें विजयानें ठरविलें होतें.

सावणाची पेट्टी हातांत घेऊन तोंड धुण्याकरितां विजय आतां सायंकाळीं स्नानगृहांत गेला तो दिवसभर सूर्यराजानीं टाकलेल्या प्रतापी तेजानें तळप-

णाऱ्या वायुमानाऱ्या उष्णतेनें कंटाळलेला असाच ! मात्र तो सर्व कंटाळा जाऊन त्याऱ्या दुप्पट उत्साहाचा वेळ आपल्याला लाभणार म्हणूनच की काय स्नानगृहांत पाऊल टाकतांच त्यानें कोणत्या तरी एका गाण्याची लहरे मारली अन् पायांतील खडावांचा खाड् खाड् आवाज करीत तो स्नानगृहांतील आरशाजवळ थंबकला. खांद्यावरील सरकलेला टॉवेल डाव्या हाताने परत सारखा करून स्वतःच्याच प्रतिबिंबाकडे पाहून तो मोठ्यादा हंसला.

मनुष्य संगतीचा भोका तर खराच, परन्तु एकान्तांतही कांहीं प्रसंगी विशेषच सख्त वाटत असते त्याला ! अशा प्रकारच्या आनंदांतच पाण्याची एक ओबळ भरून घेऊन त्याचा थंड फवारा आपल्या तोंडावर मारला विजयाने; जवळच्याच खिडकीतून येणाऱ्या सायंकाळच्या सुखकर वाऱ्याच्या झोताने त्या त्याच्या शीतलतेला दुजोरा दिला. जेव्हां वाऱ्याचा जोर जास्त झाला तेव्हां “ कारे, बाबा ! आज इतक्या जोगीन आहेस ? ” असे म्हणत त्यानें खिडकी अर्धवट बंद केली.

तोंड धुतल्यावर आपल्या मुद्रेवरील प्रसन्नतेचें परत एकदां अवलोकन करीत, तोंडावरून टॉवेल फिरवून तो छातीशीं दोन्ही हातांनीं थंबकून धरीत, त्यानें थोडा वेळ घालविला नि तोंड कोरडें झाल्याची ग्वाही, त्याच्या त्या नादिटपणांतही खऱ्या मनाने देतांच त्याने स्नानगृह सोडलें. खोलींत आल्यावर सावणाची पेटी उजव्या हाताने जागेवर ठेवून डाव्या हाताने दार लोटून टेबलापुढेच केस वळविण्यासाठीं त्यानें कंगवा उचलला.

थंड वायुरही अनिर्घपणें भरकटत होत्या. भिंतीवरील दिनदर्शक त्यामुळे फडफडत होते. विजयाच्या केसांचीं स्वैर झुरपे हालत होती. तशांतच भिंतीवरील फळीला लावलेले धरेचेसे कागद निखळून खाली पडले. विचलित केस हाताने मागे धरीतच त्यानें ते सर्व कागद पटापट नीट जुळवून ठेवले न् केस वळवून कोट चढविण्यास सुरवात केली.

पुष्कळ वेळां याच वेळला कॉलेजच्या आखाड्यात इतर कार्यक्रम नसल्यास व्यायामांत विजय दंग असे; त्यामुळे आजचा हा बदलत

कार्यक्रम त्याला मजेचा वाटला. फिरायला कधी कधी तो जाई तोही खडकीच्या बाजूला नव्हे. त्यामुळे कॉलेजवरून पुढे गेल्यावर दिसणारी ठराविक दृश्येच त्याच्या दृष्टीपथांत येत; रस्त्यावरून दुचाक्या पटापट धांवत असतांना त्याला दिसत; जरा पुढे गेल्यावर उजवे बाजूस चाललेली स्वयसेवकांची कवायत, डावे बाजूस पऱ्याच्या तुकड्यांतुकड्यांची गरीब पण चैतन्ययुक्त घरे, त्याचेच जरा पुढे काळ्यांचे घोडे करून धुरळा उडवीत धांवणारी लहान खेळकर मुले, नि वडाच्या उंच उंच पारंब्याप्रमाणे झाडाला बांधलेल्या दोरखंडाच्या झोळींत झोके घेणारी त्यांच्यापैकी काहीं प्रौढ मुले, हीं सर्व दृश्ये तो नेहमी पाहात असे; इतकेंच काय तो जावयाच्या वेळेला, बहुधा न चुकता, आपलीं म्हसरे घेऊन जाणारा एक गुराख्याचा मुलगाही नियमाने त्याला भेटे. वरील सर्व दृश्ये त्याच्या नित्य परिचयाचीं, नि म्हणूनच आज कंटाळवाणी झाली होती त्याला ! कारण विविधता आयुष्याचा उत्तेजक आत्मा आहे असे कोणीस म्हणले आहे ना ?

खडकीला रमाकांताच्या घरी तो पोहोचला त्या वेळेस रमाकांताची (विजयाच्या मित्राची) खोली बंद होती; मात्र दाराला कुळुप नव्हतें. खोलीजवळ जाताच विजयाने केलेली दारावरील टकटक् आंत असणाऱ्या रमाकांताला ऐकू जातांच त्याने हातांतील पुस्तक मिटले नि जवळच्याच लहान टेबलावर तें ठेवीत त्याने विचारलें,

“कोण आहे ? या, आंत या ! Come in.” आणि त्याच्या या उद्गारांवर दार उघडलें गेलें.

दारांत विजयाला पाहातांच रमाकांताला आश्चर्यमिश्रित आनंद झाल्याचें दिसत होतें. “ओ हो हो S S ! वा !” आंत येत असलेल्या विजयाचा हात दावीत तो उद्गारला “Have that chair !” आणि असें म्हणून विजयापुढे एक खुर्ची सरकाविली रमाकांतने.

“काय महाराज ! बरीच लहर लागली म्हणायची ! आतां मला हें नीट लक्षांत ठेवले पाहिजे हं !”

“तें काय ?” खुर्चीवर बसतांबसतांच विजयानें उभ्या असलेल्या रमाकांताकडे पाहिलें.

“की, तुमच्यासारख्या मोठ्या माणसांचे कार्यक्रम एक वर्ष आधीं ठरत असतात. कारण, गेल्या वर्षीं तुला बोलावलं तेव्हां आतां तुम्ही मिळू शकलांत ! बरं तें जाऊं द्या ! काय म्हणते आहे परीक्षा आपली ?”

“परीक्षा ? परीक्षा काय म्हणणार ? मीच म्हणणार काय तें ! यंदा बसलोच नाहीं परीक्षेला मी !” खुर्चीच्या हातावर उजवा हात आपटीत विजय हंसला.

“किती दिवसांनीं भेटतो आहों, असं वाटतं आहे मला !”

“हो ! गेल्या वर्षीच शेवटचे भेटलो होतो नाहीं ? तू परीक्षेन यशस्वी झालास अन् लागलीच हॉस्पिटलमध्ये टेंपररी फिजिशियनशिप्चा चान्स मिळाला तुला, त्या वेळेस; त्या दिवसाची सायकाळ आठवते ना मुंबई-तील ? फिरलो काय, मोटारींतून यथेच्छ भटकलो काय, समुद्रकिनार्यावर किती गप्पा मारल्या होत्या आपण, अन् घरीं किती उशीरा परतलो होतो आपण त्या सायंकाळीं ! बरं मुंबईला परत कधीं जाणार तू ?”

“आहे अजून एक दोन दिवस रजा शिल्लक; अन् तूं पण आरेसच इथें; तेव्हां म्हटलं—”

“कोण मी ! छे रे, बाबा ! उद्या संध्याकाळच्या गाडीनें प्रयाण करणार आहे मी; म्हणूनच अज इथे आलों आहे; कालच पत्र मिळाल आहे मला !”

“कुणाचें ? तुझ्या त्या खेडवळ चळवळ्यांचें असेल नाहीं का ? कसका आमोद्वार करतो आहेस विजय ? या अडाणी लोकांच्या नादीं लागून एम्. ए. ची परीक्षा हुकवलीस यंदा ! वेड आहे झालं हें एक—”

“वेड ? खरच आहे तुझ म्हणण ! परंतु या वेडानच भुके+गाल लोकांच्या फ्रान्समध्ये क्रांति घडली, याच वेडानं रशियात पुष्कळ सैद्या नांदूं लागल, अन् आज ना उद्या हिंदुस्थानांतही ही जी दारिद्र्याची परमावधि होत आहे, त्याची परिणति याच दिशेनें होणार ! अन् आतां

परिक्षेविषयी म्हणशील तर इल्लींच्या कॉलेजच्या नि युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा नुसत्या पुस्तकी ज्ञानाची विडबनात्मक चांचणी आहे ! प्राध्यापकांच्या हाताखाली आपण शिकतो पण त्यांची मजल वर्गाबाहेर शिकवितांना पहातील तेवढ्यापुरतीच बाहेरच्या जगांत पोचू शकते. परवां एक आमचा मित्र एका प्रोफेसरमहाशयांकडे गेला. त्याला त्यांनी इंग्लंडला जायचा उपदेश केला; ‘सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये शिरा, पैसा कसा मिळेल हे ध्येय असू द्या’ असा त्यांच्या बोलण्याचा निष्कर्ष होता. मला त्या मित्राने विचारलं असतं तर सांगितलं असतं त्याला, की पैसा हेच कांहीं जीवनसर्वस्व होऊ शकत नाही. विशेषतः परतंत्रतेतील हिंदुस्थानच्या तरुणांचं तर नाहीच नाही !”

“आणि हो !” खोलीतच येरझारा घालीत रमाकांताने सुरुवात केली, “तुझा तो फ्रड ! परवां भेटला होता. आपले फुगीर गाल व उंच मान झुकवीन म्हणाला—“Wish to meet Vijay !” असे म्हणून फ्रेडची इतकी हुबेहुब नकळ केली रमाने की विजयाची इंसता इंसता पुरेवट झाली.

“कुठे भेटला ? परेडला गेला होतास की काय ? बाकी कांहीं म्हण, एखाद वेळेस असली लष्करी दृश्य पाहिली की वाटतं, असेच देखाव सर्वत्र आपल्या देशांत दिसू लागतील तो दिवस किती भाग्याचा !”

“सैन्यातील सुख फ्रेडलाच विचार तुझा. फारच लापवी दिसतो तो, नाही ? त्या दिवशी पोहण्याच्या चढाओढीत आपल्या कौशल्यावर खूप झाली स्वारी. अन् तेव्हापासून वेळोवेळी तो किती जिव्हाळ्यानं वागतो आहे ! इग्लिशमन् असूनहि तुझ्यासारख्या देशभक्ताशी मैत्री जमली त्याची यांतच त्याच्या स्वभावाचं वैशिष्ट्य आहे.”

यानंतर बऱ्याच गप्पा मारून जाण्याच्या तयारीने विजय म्हणाला,

“मला गेलच पाहिजे रमा आता ! सव्वासात झाले पहा ! एका ठिकाणी जायचं आहे अजून इथून गेल्यावर !”

“बैस रे !” त्याला रूईत बसवीत रमाकांतने म्हटलं, “कधी काळी येतो आहेस अन् तोही जणू कांहीं बोक्यावर !”

“हल्लींच्या काळांत सायकलीचा घोड्यासारखाच उपयोग आहे नाही तरी—” या त्याच्या वाक्यावर, दाराबाहेर आचार्याला कांहीं फराळाचें आणण्याकरितां सांगण्यासाठीं गेलेला रमाकांत हंसला अन् विजयानेंही खोलींत त्याचाच प्रतिध्वनि काढला. आचार्याला निरोप सांगून खोलींत परत आल्यावर विजयाचा खादा दोन्ही हातांनीं हलवून रमाकांतनें विचारलें,

“दोन दिवस थांबलास तर चालणार नाही का ?”

“चालायचें म्हणजे काय रमा ? वास्तविक यदा आठ एक दिवस उशीरच झाला आहे ! रात्रीचा वर्ग घेतो मी इनामगांवच्या शेतकऱ्यांचा, माहीत आहे ना ? खेडेगावांतील अज्ञ जनतेला साक्षर करण्याचें कार्य जरी माझ्या हातून झालं तरी पुष्कळ ! आणि माझ्याच गांवाविषयीं म्हणशील तर तिथें आता अशिक्षित समाजांतील प्रत्येक घरात एक तरी मनुष्य चांगला लिहवाचायला लागला आहे.”

“Is it ? A good achievement ! हें बरोबर. असें कांहीं तरी व्हायला पाहिजे. नाहीतर नुसते डबे बाजवून नि झेंडे नाचवून स्वराज्य निदान येत्या शंभर वर्षांच्या आत तरी मिळणार नाही आपल्याला.”

आचार्याने आणलेल्या खाद्यपदार्थांचें ताट एक स्टूल ओढून त्यावर तें विजयापुढें ठेविलें रमाकांतनें आणि म्हटलें,

“विजा, एक दोन आठवडे मुंबईला ये ना रे ! माझी नोकरीही सहा सात महिनेच उरली आहे; तेवढ्या अवधीत—”

“एक दोनच काय, चांगले दोन महिने येईन वेळ आली तर !” तांब्यांतून भांड्यांत पाणी ओतीत विजय उद्गारला. थोड्याच वेळांत फराळ संपल्यावर विजयानें जेव्हा रमाकांताचा निरोप घेतला त्या वेळेस पूर्ण अधार पडला होता.

पश्चिम दिशेला दिव्य म्लानता चढलेली होती. सूर्याच्या सद्वासांत पश्चिम दिशेवर चढलेली आरक्त छटाच होती ती; क्वचित् एखादुसरा टग चकचकीत कडांसह आकाशाच्या विस्तीर्ण साम्राज्यांत प्रतापी स्वाराप्रमाणें पटापट धांवत होता. मंद मंद वारा वाहात होता. त्याच्या जोरांने उडणाऱे

केस विजयाच्या विशाल कपाळावर जणू कांहीं आनंदानें झोके घेत होते. दुचाकीच्या द्रुततर गतीमुळे वाहणाऱ्या वाऱ्याने उडणारा विजयाच्या गळ्याभोवतालचा गरम पट्टा एकसारखा अघांतरी ढेलकावे खात होता नि तो वेळोवेळीं लंपटून घेण्यांत विजयाच्या हाताचीहि हालचाल होई.

समोर लांबच लांब रस्ता पसरलेला होता. एखादी मोटार भरकन निघून जाई नि ती जरा लाव जाताच डावरी रस्त्यावर तिच्या चाकांची चट्चट्ट ऐकू येई. त्याच वेळेला रस्त्याच्या कडेचा धुरळा उडून वातावरण अंधुक होई नि थोडा वेळ जाताच तें पुन्हां निवळून जाई. त्या नादांत व दुचाकीच्या साखळीच्या सळसळ आवाजांत विजय एखादा मैल गेला असेल ! ज्या ठिकाणी नदीला आडवे दोनतीन पूल घातले आहेत त्याच्या पलीकडे जी गर्द झाडी आहे तीहि त्याला दिसू लागली. मुंबईहून पुण्याला जाणाऱ्या गाडीला जरा उशीर झाल्यामुळे सिग्नल बॉक्सचा दिवाही अजून तांबडाच होता.

नदीवरील पुलाचें प्रतिबिंब उथळ परंतु संथ जलविस्तारांत पडलें होतें. पलीकडील कांठावर असलेल्या गर्द झाडीची पडछाया किंचित् काळसर दिसत होती. जवळच असलेली गुराख्याची झोपडी, पाण्याच्या तुटवळ्यामुळे उघडे पडलेले कांठाजवळचे खडक अन् कांठाकांठानें असलेलीं हिरवीं झुडपेंही उठून दिसत होती. इतक्यांत विजय झाडींत शिरला. मार्गावरील दुवाजूंच्या झाडीमुळे अंधार गुडुप झाला. झाडांझाडांतून निःपणराजीच्या मोकळ्या जागेंतून चंद्रप्रकाशाचे शीतल किरण ढळूच डोकावून पहात होते, तेवढाच काय तो प्रकाशमान भाग होता.

विजयाला चंद्रप्रकाश क्षणभर मिळे न् लागलीच अंधाराचे ठिपके त्याचे अंगावर उमटत. आयुष्यांतही अशीच सुखदुःखांची सरमिसळ असते. छायाप्रकाशानें चित्र, तसे अपघात नि आनंद यांनीं जीवन रंगविलें जातें. याच वेळेस समोर रस्त्यावर कोणी दोर्वेजण बोलत असल्याचा भास झाला विजयाला नि कांहीं वेळानें तो त्या ठिकाणापासून वीस हातांवर पोचला तेव्हां तो भास खरा ठरला.

मुसलमानी गोड्याची टोपी त्या दोघांपैकीं एकानें घातली होती. त्याचे कपडे तर कांहीं विचारायलाच नकोत. बरेच दिवसांत पाण्याशीं गांठ न पडल्यामुळे विचारे लाजेनें काळे पडले होते नि ती लाज अनावर झाल्या-मुळेच कीं काय, जागजागीं त्यांच्या अंगाच्या चिंधड्या झाल्या होत्या. वरील कपडा प्रथम पांढरा होता हें सांगण्यास एखाद्या इतिहाससंशोधकाचें डोकेंही अपुरें पडलें असतें.

हा प्रकार कांहींतरी निराळाच आढे असें विजयाला वाटूं लागलें. कारण त्यापैकीं दुसरी व्यक्ति स्त्री होती, अन् तिच्या वेष्टभूषवरून ती चांगल्या उच्च कुळांतील होती असेच वाटलें विजयाला ! त्यानें डोळे विस्फारिले आणि सायकलचा वेग त्यानें बराच कमी केला तोच त्याला पुढील संवाद ऐकूं आला.

“वा रे मेरी चिडियो !” असें हिंदुस्थानींत म्हणत तो मळक्या कपड्याचा गृहस्थ (!) त्या स्त्रीजवळ सरकला. तिनें त्याला झिडकारिलें नि ती त्वेषानें ओरडली,

“हं ! दूर हो ! हा रस्ता म्हणजे एकदा मुसलमानी मोहला वाटला तुला ?”

“मोहला वाटला असता तर एवढी वाट पाहिळी नसती !”

“वाटच लागेल चांगली तेव्हां कळेल ! थोडा फोडून हातावर देईन !”

“अरे, एकदां तुमारी मूँह मेरे हातमें आ जाय तो मेरा मूँहभी तुमारेही—” असें म्हणून त्यानें तिचा हात ओढला. तिच्या हातांतील लेडी फॅशन सायकलचा रस्त्याचे बाजूलाच धाडकन् आवाज झाला. “घावा, कोणीतरी सोडवा हो ऽ ऽ अग आई ग ऽ ऽ” असा घाबरट नि अस्पष्ट आवाज ऐकूं आला. विजयानें दोन पावलें चटकन् उचललीं. ती स्त्री आपला हात सोडवून घेण्याची पराकाष्ठा करीत होती. तें पाहून विजयाला राहावेना ! त्यानें सायकल बाजूला टाकली, पटापट चार पांच लांब टांगा टाकल्या नि प्रथम त्या मवाल्याच्या कंबरेजवळचा सदऱ्याचा भाग खसकन् ओढला.

आपल्याला ऐनवेळीं अडथळा करणारा हा कोण असें मनांत म्हणत तो मवाली आपलें तोंड फिरवीत विजयाला हिसका देऊं लागला. “इसीका मूँह

तुमकू चाहेय ना ! ले ऽ !” असे म्हणत विजयाने त्याच्या फाडकन् एक तोंडांत चढविली. त्या धक्क्याने त्याचे तोंड एका बाजूला, मान वांकविल्या-प्रमाणे वळले; तो दुसऱ्या श्रीमुखांत तसलाच आवाज वाजविला विजयाने. अन् मग एखाद्या अगदीच कमजोर प्रतिस्पर्ध्यास थापटावे त्याप्रमाणे चांगल्या अर्धाडझन् चपराकांपर्यंत आपले हात विजयाने शिणविले. सर्व रस्ताभर, कां कुणास ठाऊक, एक चिट्पांखरुही नव्हते. शुक्रशुक्राट होता आजूबाजूला ! त्याच्या प्रहारांची सरबत्ती चालूं असतांच “पुरे ! पुरे बरे आतां !” असे उद्गार निघाले त्या तरुणीचे तोंडांतून. हळव्या हृदयाच्या याहून दुसरा नमुना सांपडूं शकेल का ?

बाजूच्याच त्या तरुणीकडे पाहात अर्धवट शुद्धीतील त्या गुंडाळा तेवढ्यांत-तच विजयाने बर उचळले न् “काय करतां हो हे ऽ ऽ ?” असे, कानावर हात ठेवून कातर उद्गार ती तरुणी काढते तोंच त्याला रस्त्याच्या कडेला मातीत बद्कन् आपटले विजयाने ! जणू कांहीं आपल्या पराक्रमावर कळस चढवीत होता तो त्या कृतीने.

त्या मवाल्याची चांगलीच दामटी वळली होती आतां ! तरीही सावध-गिरी म्हणून त्याच्याच मळक्या गळपट्ट्याने, त्याचे हात विजयाने बांधले. ‘न जाणो, कदाचित् लांब राहून दगडांचा वर्षाव करण्याची हौस भागवून घ्यायचा तो !’ असा विचार केला त्याने; कारण समोरासमोर टक्कर देणे अशक्य झाले तर लपून आडूनच आपला पराक्रम करण्याची प्रवृत्तीच असते मनुष्यांत !

त्या तरुणीबरोबर विजय चालूं लागला खरा आपली सायकल घेऊन, परंतु झाडी सपेपर्यंत त्या तरुणीची आकृति विजयाला विशेष स्पष्टपणे दिसली नाही. तिच्या चालण्याची आकर्षक दृत्र तिच्या नि कर्णमधुर वाणीचा अनुभव एवढेच काय ते अनुभवू शकला तो त्या वेळेपर्यंत. सडपातळ न् साधारण उंचच अशी तिची आकृति होती. तिच्या उबड्या बाजूला असलेल्या सायकलीवर तिचे दोन्ही गोरपान हात विराबले होते. तिच्या त्या गौरवर्ण करकमळांचे तशाच तेजस्वी वस्तुंशी साहचर्य मोठे गोड वाटले

विजयाला. निळसर पातळाचा घोळ तिच्या शुभ्र पावलांवर रुळला होता नि पोटीखाली—बहुधा क्लिप्नेच असावे—किंचित् आवळलेल्या पातळामुळे सुटसुटीतपणे ती चालत होती. झाडी संपतांच चंद्रप्रकाशांत तिच्या अप्रतिम मुखसौन्दर्याचे अवलोकन करीत असतां आश्वाददायक मनोहारित्वाची रम्य मूर्तिच वाटली ती त्याला ! विपुल केशभाराचा तिने बांधलेला अंबाडा व त्यावरील पुष्पमाला यांचे जोडीलाच तिच्या डोळ्यांतील तेजस्विताही उपेक्षणीय नव्हती. पापण्यांच्या हालचालीमुळे तिची दृष्टि जरा वेळापूर्वीच्या भीतीचा अवशेष अजूनही तिच्यांत झिल्लक राहिला होता असेच दाखवीत होती. भुवयाशी थोडी अरुंद असलेली तिची नासिका जिव्हाणीपाशी थोडी पसरट झाली होती. तिची किंचित् रुंदशीच जिव्हाणी तिच्या त्या अल्पनत नासिकेला साजेशीच होती. या तिच्या अतुलनीय सौंदर्याला शशाङ्क आपल्या धवल किरणांनी एक प्रकारची डूब देत होता. तिची मान बोलतांना वेळोवेळीं विलोभनीय रीतीनें हालत होती आणि विजयाच्या एका कोटीवर ती हंसली त्या वेळेस तिच्या गालावर पडलेल्या खळ्या विजय विसरणे अशक्यच होते.

“ बरे बाई तुम्ही इथे आलांत ! ” अंबाड्यावरील फुलें चांचपीत न् दृष्टि कृतज्ञतपूर्वक वर फेंकीत ती म्हणाली. विजय हंसला आणि म्हणाला,

“ पण तुम्ही इथे कशा आलांत तें मला काहीच कळलं नाही ! ”

“ इश ! कशी कसलें ? ” महाराष्ट्रीय महिलांच्या इकाच्या उद्गारावाचक शब्दाने त्या तरुणीनें सुरुवात केली, “ खडकीला गेलों होतों सगळ्याजणी; ते स्टेशनमास्तर आहेत ना ? त्यांच्याकडे ओळख आहे आमच्या आळींतील मुलींची. ”

“ सगळ्याजणी ? आणि मग बाकीच्या लपल्या आहेत कीं काय त्याला पावरून ? ”

“ लपायला काय झालंय ? त्या मागाहून येणार आहेत मोटारीतून. सायकल होती माझी; म्हटकं जावं आपण पुढें ! ”

“ हो ! अन् आयतं हातांत सांपडावं तसल्या लोकांच्या ! ”

“विजयाच्या या मनमोकळ्या भाषणाने तिच्या मनाला बरे वाटले असवे. कारण मग तीही मनमोकळेपणाने म्हणाली,

“पुढे काय होईल ते मला जस आधी कळलेच होतं ! वास्तविक मी एव्हांना घरीच पोचले असते. पण हे चाक पंकचूर् झालं अन् इथेच गाडी अडली आमची !”

विजयाने खडखडणाऱ्या चाकाकडे पाहिलं. फुंगटून बसल्याप्रमाणे ते तोच तोच आवाज पुन्हां पुन्हां करीत होतं.

थोडा वेळ तसाच गेला विरळ विरळ ढग स्वच्छंदपणे अल्पगतीने आकाशांत सरकत होते. आकाशातील असंख्य तारका निळसर पातळावरील जरीच्या पुंजक्याप्रमाणे चमकत होत्या. चंद्रप्रकाश अमृताच्या तुषारांशी साम्य दाखवीत होता. ढगांच्या गतीमुळे चंद्रच उलट दिशेला पळत आहे की काय अशी लहानपणची कल्पनाही पुन्हां एकदां विजयाच्या मनांत येऊन गेली तेवढ्या वेळांत !

“तुमची मोटार आली तर जा तुम्ही ! अं !”

“आणि मग माझी सायकल ?”

“करिअरवर बांधू ना ? हो, माझ्याजवळ नको उगीच !” हाताने आविर्भाव करीत विजय म्हणाला.

“ते कां ?”

“नाही, मी तुमची सायकल पोचवायला म्हणून तुमच्या घरी यायचा आणि तुमच्या हरवलेल्या सायकलचा चोर म्हणून पकडला जायचा !” आपल्या विनोदावर तो हंसणार तोच “वा ! म्हणून काहीं बाहेरच्या बाहेर पसार होऊं नका बरं का !” या तिच्याच प्रतिविनोदावर तो जोराने हंसला नि मग तीच पुढे म्हणाली, “पुरंदऱ्यांच्या वाड्यांत हं ! शोभना आहे का म्हणून विचारा; अन् नक्की या. मी वाट पाहत असेन तुमची.” शेवटचे वाक्य आपण बोलायला नको होते असे शोभनेला वाटले खरे; परंतु विजयाच्या चर्येवर त्याचा तसा परिणाम काहीच दिसला नाही तिला; कारण, अत्यल्प-स्मिक रीतीने कळलेले तिचे ते नांव मनांतल्या मनांत परत उच्चारण्यांतच

विजय गुंग होता. तिला तें शेवटीं विचारायचें म्हणून त्यानें निश्चय केलाच होता नाही तरी !

हैं त्यांचें संभाषण चालू असतांच एक मोटार मागाहून आली अन् त्यांच्याजवळच येऊन थांबली. शोभनेला त्या मोटारींतील तिच्या मैत्रिणींनीं ओळखलें होतें.

“हैं काय ग शुभा ?” मोटार थांबतांच त्या मोटारींतील एक मुलगी म्हणाली, “मला वाटलें घरीं जाऊन आमची वाट पाहात बसली असशील तूं !” यावर “अगऽऽ, इथेच वाट सांपडल्यावर ती घरीं कशाला जाते ?” हैं दुसरीचें बोलणें न् “ह ! त्यांना ऐकूं जाईल !” असें तिसरीचें दटावणेंही विजयाला ऐकूं आले. सायकल बांधून मोटार चालू झाल्यावर “बरं ! या हं नक्की !” या शोभनेच्या याचनेवर “हो ! तर ऽऽ !” हे विजयाचे उद्गार मोटारच्या वरघर आवाजांतच विरून गेले.

“शुभा, हैं काय प्रकरण आहे ?” मोटार चालू होतांच पहिल्या मुलीनें विचारलें.

“अग ऽऽ ? प्रकरण काय ? कादंबरी म्हण हवी तर !” दुसरीनें साथ केली.

“मी सांगू का ?” असें म्हणत ती पहिली दुसरीच्या कानाजवळ तोंड नेऊन उगीचच हसली. शोभनेच्या तोंडाकडे आळीपाळीनें पहात त्या हंसत नि चिमटे घेत होत्या; तें असह्य होऊन शोभना म्हणाली,

“काय ग सुमे ! फारसे ठेकूण झाले आहेत तुझ्या मोटारींत !”

“कां ? बाईसाहेब ! एवढ्या हुळहुळ्या अंगाच्या कधीपासून झालांत ?”

“मग काय थडा चालविली आहे तुम्ही ?” या स्वतःच्या प्रश्नावर शोभना स्वतःच हंसली न् मोटारींत एकच हंशा पिकला. त्यामुळें चमकून गाडीहाक्यानें मागे वळून पाहिलें तों त्याच्या मोटारवाल्या ‘बाईसाहेबच’ त्यांत प्रामुख्यानें भाग घेत होत्या हैं त्याला दिसलें. ‘हं !’ त्यानें मनांत म्हटलें न् मोटारचा पोंगा उगीचच वाजविला. कारण, तो हंसण्याचा प्रकार नेहमीचाच असल्यामुळें त्यांत त्याला कांहीं विशेष वाटलें नाही. सातत्य आणि नावीन्य यांचें प्रमाण नेहमीच व्यस्त असतें.

शोभना गेल्यावर विजयाच्या मनाची मोठी विचित्र स्थिति झाली.

थोड्या वेळापूर्वी घडलेला सारा प्रकार त्याला परत साद घालू लागला. शोभनेच्या भेटीची त्याला विशेष आतुरता वाटत होती असे नाही; परंतु ती घेण्याचें त्याने त्या रात्री चुकविलें नसतें एवढे निश्चित. “मी वाट पहात असेन हं !” हे तिचे शब्दही त्याच्या कर्णभ्रांत पुनः घुमून गेले. त्यामुळे पुण्याला गांवांत शिरतांच कोणीतरी त्याच्या नांवानें हांक मारल्याचें त्याला ऐकूं आलें, तेव्हां तो जरा सुन्न मनः स्थितीतच होता. तो वळून सर्व बाजूला पहात होता न आतां मागे वळून हांक आलेल्या दिशेच्या मोटारकडे वळणार तोच—

“हॅलो विजय !” या उद्गारांनीं, फररर आवाज करीत विजयाच्या जवळच रमाकांतनें आपली मोटार थांबविली. नंतर मोटारीतून खाली उतरून विजयाच्या पाठीवर थाप मारीत रमाकांत म्हणाला,

“असा आहेस तूं ! म्हणे ‘एके ठिकाणीं जायचं आहे; उगीच उशीर नको !’ काय थाप मारलीस !”

“कोणी मी ? आपणच आतां माझ्या पाठीवर थाप मारलीत कीं महाराज !” खाद्यावरून पाठीवर हात लांबवीत विजय म्हणाला.

“हें पहा, उगीच वेळ लावूं नको ! बाबा मघाच्याच गाडीनें सुंबईहून आले. शामचा निरोप आहे. तो उद्या सकाळीं नागपूरला जाणार आहे. तेव्हां लागलीच आपण भेटण्यास जावं त्याला, असं म्हणण आहे त्याचं. जर आपण चुकविले तर ऽ —स्वारीचा राग माहीतच आहे तुला.”

“कोण ! शाम ? वा; दोन वर्षांनीं भेटतो आहे; पण ऽ ऽ”

“पण काय ? काहीं काम आहे का जरूरीच !”

“अं ? छे ! छे ! तसं कांहीं नाही ! सायकल घरीं टाकू अन् निघू लागलीच जेवून.”

“अच्छा ! पण मोजताला आमच्या घरींच चल म्हणजे बरं एकदम निघायला;” असें म्हणून रमाकांतनें मागील बाजूस बसलेल्या शोकरला सांगितलें,

“याकूब ! गोठार हस्के कंबरेके सामने ले जाव. मै आता हूं अभी !”

शोभनेच्या भेटीमध्ये हें नसतं विघ्न आलें असेंच थोडेंसें विजयाला वाटलें. मात्र जरा वेळापूर्वीच आपल्या मनांतील ती उत्सुकता अपूर्ण राहणार म्हणून त्यानें केलेली लपवालपवी त्यानें रमाकांतास मुळींच कळूं दिली नाहीं.

गोठार गेल्यावर रमाकांताबरोबर पायींच विजय खोलीवर पोचला नि रात्रीचे गाडीने ते दोघेही, मुंबईला, रवाना झाले.

विकासपूरच्या उत्तरेस सात आठ मैलांवरच आनंदस्वामींचा मठ होता. ठेकाण मोठे रम्य होतें खरेंच. रानवट जमिनीच्या गवताळ प्रांगणावरील आटोपशीर अशी ती झोंपडींच होती म्हणा ना ! मठांत कांहीं संतमहंतांचे ने आश्रमवासिनी किंवा जोगिणी यांचे परमपवित्र (!) आचार नव्हते. कारण, मठांत राहाणारे असे काय ते वरील आनंदस्वामीच होत. आश्रमाच्या रागील बाजूसच झुळझुळ वाहाणारा लहानसा ओहोळ होता. त्याच्या लीकडील तीरावर गर्द हिरव्या रंगाची झाडी दिसे. त्याच्या मार्गे थेट एका हाकेवर असणाऱ्या डोंगराच्या उतारापर्यंत पसरलेला हिरव्या गवताचा ाट्टा पावसाळ्यात एखाद्या मध्ययुगीन सरदाराच्या दालनांतील गालीचाच ाटला असता. सायंकाळच्या सपर्यीं पश्चिमेकडील आरक्त छटा त्या डोंगराच्या वरील बाजूस असलेल्या आकाशाच्या भागावर पसरली म्हणजे या विचित्र पण रम्य अशा छटांचा एक पडदाच तयार होई ! कोवळे कोवळे कोंब सर्वत्र आपलें अस्तित्व दाखवीत असत वर्षा ऋतूभर. पोसाट्याच्या पावसांतील त्या प्रवाहाचा खळखळाट सुरू होई आश्रमाच्या रागील बाजूस तेव्हां. स्वैरविहारी पक्षाचे विभिन्न पण श्रुतिमंजुळ आवाज, गनचुंबी पर्वतशिखरावर क्षणभर विभ्रंतीसाठीं थांबणाऱ्या कृष्णमेघांचा ाडगडाट, उन्हाळ्यांतील वाऱ्यासर हलणाऱ्या पानांची सळसळ, या सर्व कारच्या निनादांनीं ती डोंगरी न् आजूबाजूचा मुख्य दुमदुमून बाई राजूबाजूच्या खेड्यांतून येणारे लांकुडतोडे, क्वचित् प्रसगीं शशशावकांचा धेकारीसाठीं, प्रवाहाच्या दिशेंत तीन एक फलींगावर असलेल्या मळावरील

बाळ्या कुटणारे पारधी, ताज्या गवतावर घट्टपुष्ट झालेलीं गुंरे, त्यांच्याच मागील तो गुराखी, त्याच्या खांद्यावरील कांबळें नि हातांतील शिंदोरी हीच नेहमी दिसणारी त्या भागांतील दृश्ये होत ! त्याच वेळीं मग रान-फुलांचा वास सुटे; उन्हाळ्यानंतर पहिल्या पर्जन्यसिंचनानें उठणारा तप्त भूमीचा सुवास नि एखाद वेळेस मेलेल्या गुरांचा फडशा पाडण्याकरितां जमलेल्या गिच्चडांचा असह्य दर्प यांचीही त्यांत भर पडे. रानकेळींवरील केळफुळे नि केळीं, रसाळ फळे, महत्प्रयासानें पाडलेल्या नि सात्विक निष्ठेनें भूमिजनानीं आणून दिलेला कडेपटारावरील मोहोळांतील मधुर मध न् याच्या जोडीला ठराविक नित्याहार हाच स्वामींचा एकंदर आहार होता.

अजयाचें नि स्वामींचें वस्तुस्थितींत कोणतें नातें होतें, किंवा हुना तें तसें होतें किंवा नाही, कोणास माहीत. परंतु तो त्यांना मामा म्हणे नि स्वामी ज्या किंवा जय या नांवानें त्याला संबोधित हें मात्र खरें. विकास-पूरच्या सरसीमेच्या नजिकच असलेल्या या आश्रमाविषयीं अजयास जी कांहीं माहिती होती ती इतकीच की स्वामींच्या आयुष्यांतील एका दुष्ट घटनेमुळे, न् जी घटना त्यांनीं आतांपर्यंत कोणासच सांगितली नव्हती असा घटनेमुळे, स्वामींना हा निवास स्वीकारावा लागला होता.

स्वामींच्या धीरगंभीर नि तेजस्वी मुद्रेप्रमाणेंच त्याची भव्य आणि झुभ दाढी, मस्तकावरील वळलेल्या आदरणीय जटा, गोरीपान व कमावलेली देहपट्टी, ओजस्वी अंगकांति, विशाल छाती आणि मध्यम उंची यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप चटकन् कोणावरही बसत असे. या सर्वां-वाही, त्याची रसाळ वाणी, त्यांच्याशीं एकदा संबंध जडलेल्या मनुष्यालाही चिरमित्र करून सोडी; आनंदस्वामींच्या सांगण्यावरून अजयाला हेंही कळलें होतें की, स्वामींनीं भारतांतील बऱ्याच प्रांतांची भ्रमंति केली होती; अन् तो स्वतः विकासपूरला ज्याचेकडे राहात असे ते गृहस्थही स्वामींचे बालपणचे निकटवर्ती स्नेही होत. विकासपूरच्या त्याच्या निवासार्थान् स्वामींच्या आश्रमांत नियमितपणें वेळोवेळीं राहण्यास अजय येई तो सात आठ वर्षांपासूनच, हें तर अजयाच्याच चांगलें आठवणीतच होतें.

विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचं अजयचं शिक्षण विकासपूरलाच झालं होतं पुढं मात्र कॉलेजमध्ये न जाण्याचेंच स्वामींच्या मताप्रमाणे त्याने ठरविलं होतं. आणि विकासपूरलाच बालमित्रांच्या सहाय्याने त्याने एक यशस्वी व्यायामसंस्था काढली होती. स्वामींच्या रहस्यमय वैराग्याचें कारण जरी अजयास आतांपर्यंत समजू शकलं नव्हतं तरी त्यांच्या वेळोवेळच्या उद्गारांवरून तें कारण संसारी नसून निराळेंच होतं हें त्याने ओळखिलं होतं. परंतु अज्ञानाचा अंधार तर्काच्या क्षणदृष्ट विद्युत्प्रकाशाने थोडाच कायमचा नाहीसा होणार ?

आजही असेंच झालं. सकाळीं उठून आश्रमापुढील झाडांचीं फुलं खुडून त्याने आणली; तेव्हां स्वामी म्हणाले,

“जया काय पाऊस पडतो आहे आज !”

दगांच्या गडगडाटांचा ध्वनि उमटत होता. विजा तडकत होत्या नि आश्रमापुढील पाण्यांत पागोळ्यांचा चुबुक् चुबुक् असा आवाज होत होता.

“हो. फारच झोड उडविली आहे ! पण मामा, या सर्व वादळाप्रमाणेंच तुमचीही विचलित मनःस्थिति इतके दिवस अजून अप्रकट अशीच आहे.”

“परत तुझं आपलं तेंच !” त्याच्याकडे स्वामींनी पाहिलं न त्यांचे शुभ्र दांत त्यांच्या मिशांमधून हास्यामुळे डोकावले. “सांगितलं ना ? तसं काही नाही म्हणून ?”

“मामा, मिटलेलं फूल शेवटीं प्रफुल्लित होतंच बरं कां ?”

“अन् तोपर्यंत तें तसं रहाणंच इष्ट नसतं का ?”

“म्हणजे ? काहीतरी गुपित आहे एवढं निश्चित, असाच याचा अर्थ घरायचा का ?” अजयाला वाटलं, “परंतु तें तसंच काहीतरी असेल की जें सांगण्याची वेळ अजून आली नाही.”

मोक्षनोत्तर स्वामी वामकुक्षीसाठी लवंगणार तोंच व्यायामसंस्थेच्या वर्षदिनाचा कार्यक्रम, स्त्रियांसाठी निघणाऱ्या नवीन वर्गाची व्यवस्था इत्यादींची चर्चा करून योग्य निर्णय ठरविला अजयाने ! बोलतां बोलतां

स्वामींनीं प्रश्न केला. “उद्यांच वर्षादिन नव्हे का तुझ्या व्यायामसंस्थेचा ? इं मग माझ्यावर भाषणाचा भार असेलच !”

“हो. कारण, तो तर माझ्या मित्रांना व चहात्यांना हवा असलेला मुख्य कार्यक्रम !” अजयानें होकार दिला.

“तुझ्या संस्थेचें कार्य पाहून समाधान वाटतं मला जय ! या सर्व शरीरसपन्न सुशिक्षित तरुणांचा अंतिम राष्ट्रकल्याणाकरितां उपयोग झालाच पाहिजे; कारण व्यक्तींच्या थेंबांनींच राष्ट्राचं तळं भरत असतं !”

“पण या सरोवराची मालकी दुसऱ्याकडे असतां कामा नये; नाही तर ते जलबिंदु तो आपल्या स्वतःच्याच उपयोगांत आणणार !”

“तो पुष्कळ आणील, परन्तु संतप्त बिंदु भांड्यांत पडत नसतात. बाहेरील स्वच्छंद वातावरणांतच त्यांचं स्थान असतं ! मात्र ही दिशा दाखविण्याकरितां कांहीं जरूण वाफेनं नाहीसेही होतात.”

या स्वामींच्या उद्गारांनीं अजयाच्या तर्काला आणखीं एकदां उजाळा मिळाला. परन्तु कल्पना नि वस्तुस्थिति यांत बरेंच अंतर असतें; कल्पनेचीं प्रतिबिंबे हीं तर्काच्या दर्पणांत विकृतपणेंही तयार होतात कांहीं वेळां ! त्यामुळे या प्रतिबिंबांवरून प्रत्यक्षाची ओळख चुकीची ठरण्याचा संभव नसतो का ? अशा विचारानेंच स्वामींचें रहस्य एखाद्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रसंगाशीं तर पोंचत नाही ना या तर्काचा शेवट केला अजयानें.

वर्षादिनाचा दुसऱ्या दिवशींचा महोत्सव म्हणजे अजयाच्या व्यायाम-संस्थेतील चैतन्याचा संचारदिनच होता. सुरवातीस आपल्या मूठभर सहकाऱ्यानिशींच ही संस्था त्यानें स्थापिली होती. परन्तु नदीचा उगम लहान असला तरी विस्तार पुढें मोठा होतेच कीं नाही ? कार्याचा विस्तारही वैयक्तिक भावानें व भ्रमानें त्या सर्वानीं असाच वाढविला होता. त्या पांचाचे पचवीस, पचविसाचे पन्नास, असे होतां होतां आज सुमारे दोनशें सुशिक्षित व सुसज विद्यार्थ्यांचें संचलन विकासपूरच्या मार्गामार्गांतून एका शिस्तेंत, एका वेळेस, एकाच ध्येयानें प्रेरित होऊन जाणार होतें. या त्यांच्या एकेका पावलासरशीं स्वामींच्या हृदयांतील एका अतिशय खोल

व सुप्त स्निग्धतेचा भार चाळविला जाणार होता—कमी होणार होता. कारण त्यांच्या ध्येयाशीच वरील कार्यक्रम बांध घेणार होता. ते दुःख त्यांनी कोणालाही कळविले नव्हते नि पुढे घडणाऱ्या एका दैवी घटनेमुळेच ते कळू शकले तरी अजयाच्या व्यायामसंस्थेतील आजचा उत्साह अपूर्व होता. राष्ट्राच्या शरीरसंपत्तीची जोपासना करणाऱ्या कठणांचा तो समूह होता ! पारतंत्र्याच्या अवजड जोखडाखाली राष्ट्रांधवांची जुंपलेली शरीरे सोडविणे नि त्यांची दुबळी अवस्था नाहीशी करणे हे त्यांचे ध्येय होते ! युवक हेच राष्ट्राच्या विश्वासाचे विश्रामस्थान हे सत्य आपल्या कृतीने सिद्ध करण्याचा त्या सर्वांनी चंग बांधला होता. देशाच्या अवनत दशांत ज्या अनेक उपांगांवर प्रहार झाले त्यांतील शरीरसंपन्नता हे तरी ताठ उभे ठेवण्याचे त्यांनी ठरविले होते. लक्ष लक्ष बांधवांचे समूह जीवनाच्या रणसंग्रामांत स्वतःची सद्दृढताही विसरून गेले आहेत; फार काय, त्यांना दुसरा मार्गच नव्हता तसे करण्यावांचून. हे लक्षांत घेऊन कृतीने सुप्त गर्जना ते करीत होते, की “ बस् ! झाली इतकी अवनति पुरे झाली. आतांपासून शक्य त्या त्या वेळेला, तशा तशा प्रकारे, आम्ही समूहाने उठणार नि राष्ट्राच्या उत्कर्षाचा प्रयत्न करणार; अनिर्बंध, अनवरत, भगीरथ यत्न करणार ! ” अन् या एका उपांगाने आपली सद्दृढता प्रस्थापिली की ओघानेच सर्व राष्ट्राची स्वातंत्र्य-कायाच अभिक तेजांनी मारावली जाणार नव्हती का ? पण ते गुप्त हेतु होते. कारण कितीही उदात्त हेतु असले तरी प्रतिकूल परिस्थितीच्या व जुलुमाच्या झळावातांत ते कधीच तग धरू शकत नाहीत उघडपणे; प्रच्छन्नतेच्या बंद कोशांतच त्यांचे बीज जपून ठेवावे लागते व अनुकूल परिस्थिति आणि योग्य संधि येतांच ते रुजवण्याचा उपक्रम करायचा असतो.

आपणांस न्यावयास आलेल्या अजयाजवळ आतां वाटेनें स्वामी जे बोलले तेही वरील ध्येयच दृष्टिपथांत घेऊन.

“ या तरुणांचा उद्देश काय ज्या ? ”

“ परक्रम ! ” अजयाने चटाने उत्तर दिले.

“ पराक्रम ! ” खिन्नतेने स्वामी हंसले व आपल्या हाताने त्यांनी जटा मागे सारल्या. “ तुमचा हा संयुक्त पराक्रम राष्ट्रस्वातंत्र्याकरिता पाहिजे. पराक्रम हे व्यक्तीचं भूषण आहे तर स्वातंत्र्य हे राष्ट्राचं रत्नभांडार आहे; सौंदर्य आहे; ऐश्वर्य आहे. पारतंत्र्याच्या कुंद जागेत पराक्रमाचा प्रकाश पडत नसतो; स्वातंत्र्याच्या पटांगणांत तो तेजाने तळपतो. ”

“ खरंच, परतंत्रतेत दुःखाचंच राज्य असतं ! ”

“ त्याचा अनुभव मला आहे ! ”

“ ते नाहीसं करण्याचा मार्ग नाही ! ”

“ आहेसा वाटतो न तो कांहीनी आचरलाही. ”

“ झालं तर ! ” असे म्हणून अजय दुसरीकडे पाहणार तोंच स्वामीचा थोडासा निराश स्वर उमटला, “ झालं काय ! कटा निघाला तरी त्याचा बोंब निघत नाही. एका दुःखाचा नायनाट झाला तरी त्याचा अपेक्षी परिणाम घडून आलाच ! त्याचंच दुःख होत आहे मला. ”

त्यांच्या प्रत्येक वाक्यांत अजयाला अर्थपूर्णता वाटली. अन् त्यांच्या दुःखाच्या उगमाकडेच आपण जातो आहो असे वाटले त्याला ! दुःखनिवारणाचा उपायही कळणार अशीहि आशा त्याला वाटली. आणि पुष्कळदां घडतंही असेच; आपल्या मनाला एखाद्या गोष्टीविषयी जे जे संभाव्य वाटते, तेच अल्प काळांत सत्यसुद्धीत घडून आल्याचा अनुभव मिळतो.

व्यायामसंस्थेच्या दारापाशी स्वामी आले तो तेथील थाट पाहून त्यांच्या मनांतील खिन्नता पार नाहीशी झाली. त्यांचा आनंद उचंबळू लागला. शांतीने सर्व जागा व्यापली नि अगतिकवाची जागा कर्तव्यतत्परतेने पटकाविली. भिरबणुकीस प्रारंभ झाला तो प्रथम अणीतील चार तरुणांनी उच्च स्वरांत गृहटलेल्या स्वातंत्र्यभूपाळीने ! पारतंत्र्याचा वीट येऊन, परमेश्वराची प्रार्थना दाहो फोडून ते युवक गात होते असेच स्वामींना वाटले. त्यांनीही डोळे मिटले अन् त्या प्रार्थनेला हळूच साथ केली.

गंभीर वातावरणांत प्रार्थनाभूपाळीचे स्वर उमटत होते—

रक्ष रक्ष ईश्वरा ! भारता प्राचीना जनपदा

भोगियिली बहु जयें एकदां वैभवसुखसंपदा ॥ धृ० ॥

सर्वजण तळीन होऊन भूपाळी म्हणत होते. त्या स्वातंत्र्यभूपाळीच्या त्या पवित्र स्वरोच्चारांत सर्वजण रंगून गेले होते. तोंच भूपाळी संपत आली. आणि शेवटल्या ओळी दुमदुमू लागल्या—

रोमरंघ्री चैतन्य खेळवी राष्ट्राच्या ईश्वरा ।

सातसमुद्रांवरी फडकुं दे यशोध्वजा सुंदरा ॥ १ ॥

गोविंदाची ही स्वातंत्र्यभूपाळी ऐकतांना कोणाच्या अंगांत स्फूर्ति संचारणार नाही ?

पवित्रता सर्वत्र पसरली होती भूपाळी म्हणत असतांना !

प्रार्थना संपतांच संचलनगीताचे रणसूर निघू लागले. मिरवणुकीच्या अग्रभागीं भगवा ध्वज डौलानें मिरवीत होता, त्याच्यामागे आपल्या कार्याच्या वैभवाचा उत्कट अभिमान बाळगणारा अजय न त्याचें कौतुक करणारे आनंदस्वामी चालले होते. अधिकारपदावरील शिक्षक संचलनाच्या आशा देत होते. स्फुरणदायी संचलनगीतांची तुतारी उत्तुंग स्वरांत फुंकणारे बिगुलवाले, अन् त्याच सुरांच्या शेवटीं हृदय हलविणारे ते गीत गाणारे दोनशे वीर तरुण, कांहींजण खांद्यावर खऱ्या बंदुका घेऊन व बाकीचे डमी गन्स घेऊन चालले होते. मिरवणुकीच्या ठराविक मार्गानें हा सर्व परिवार चालत गेला. त्यांचा शेवट गांवमैदानांत होणार होता.

दरवर्षीप्रमाणें यंदाही या सर्व मैदानांत लांबच लांब भोटसमुदाय पसरला होता. स्वामींचे प्रवाही वक्तृत्व न् संचलनाची सलामी पाहण्याची अहमश्मिका सुरू होती त्यांच्यामध्ये ! संस्थेचा वर्षदिन, आवेशयुक्त असें स्वामींचें वक्तृत्व नि राष्ट्राभिमान उसळविणारे त्यांचे भाषण असा त्रिवेणी संगम झाल्यावर तेथें पर्वणीची गर्दी व्हावी हें अगदीं साहजिक होतें.

स्वामी भाषणास उभे राहिले. टाळयांचा प्रचंड कडकडाट झाला. तो हवेवर विरतो न विरतो तोंच स्वामींचा वीरगंभीर ध्वनि आपले पंख

उषडून हवेवर फिरूं लागला. त्यांचें वाग्विमान श्रोतुसमुदायास उंच उंच धेऊन चाललें होतें. स्वामी म्हणाले—

“मद्देशबांधवहो;

विलासपुरांतील ही संस्था स्थापन होऊन आज पांचच वर्षे झाली. पण तेवढ्या अवधीत झालेला संस्थेचा उत्कर्ष अभिनन्दनीय आहे. पूर्वी जिथे लाठी फिरवणंही वर्ज्य होतं, तिथे आज चारशें लाठ्या फिरताना दिसतात. लष्करी शिक्षणाचं नांवही काढणं हें जिथे पाप होतं, खांद्यावर बंदुक तर दूरच राहो परन्तु नुसती काठी टाकून शिस्तीत नुसतें पाऊळ टाकण्यासही बंदी होती, शरीरसौख्यासाठी वैयक्तिक प्रयत्न हेच जिथे सरकारच्या तीक्ष्ण दृष्टीला सहन होत नसत, आखाड्यांची नि व्यायामसंस्थांची स्तुति करणें हाही राजद्रोह झाला असता, त्या ठिकाणींच आज दोन तपानंतर ही दृश्ये दिसत आहेत. आणि हें चिन्ह निःसंशय आपल्या भाग्यदिनाचंच लक्षण आहे. स्वतःच्या कार्याचा दिमाख मिरविण्यास तसं काहीं तुम्ही केलंत का ? नाही तर एके काळीं शिवराय, महाराष्ट्रांतील माऱ्याचीं ठिकाणं, स्वातंत्र्ययुद्धांतील रक्षणस्थानं करण्यांत चूर असत तर हिंदुसम्राट रावबाजी अवघा हिंदुस्थान पराक्रमाच्या गरुडभरारीनं पादाक्रांत करण्याची यशस्वी पराकाष्ठा करीत असत. गतकाळच्या इतिहासाविषयीं बोलूं नका असं म्हणण्यात काहीं अर्थ नाही. वर्तमानाचं यश गतकालातूनच प्रतीत होत असतं, अन् वरीलप्रमाणें म्हणणाऱ्या सद्गृहस्थानाही हेंच अंतर्धर्मी पटत असतं ! इतिहासाचा साभिमान उल्लेख करूं नका म्हणणाऱ्यांनाही रायगड म्हटला की मराठ्यांच्या सुयशाची उठवणी आठवतच की नाही ? शनवारवाडा म्हटला की अटकेपार फडकत आलेला भगवा झेंडा दिसतोच की नाही ? चितोड म्हटलं की शूर रजपूत अंगनांचा त्याग, दिल्लीचं तख्त म्हटलं की मराठ्यांची दिल्लीवर स्वारी, हीं त्यांच्या मनाला आनंद देतातच ना ? तेव्हां इतिहासाला तुम्ही सोडून म्हणून सोडू शकत नाही. दोनशें वर्षांच्या इतिहासाचा अमेरिकेनं अभिमान बहावा तर मग दोन हजार वर्षांची परंपरा तुमच्यामागे उभी आहे तिकडे पाठ कां फिरवितां ? परकीय सत्तेशीं टक्करा देऊन पारतंत्र्याचा, असह्य जुलुमांचा,

नि दारिद्र्याचा डोलारा जमीनदोस्त करणाऱ्या वीरांचा तो काळ, अन् परकीय सत्तेच्या स्थैर्याला मदत करून त्यावर ऐश्वर्य भोगणाऱ्या त्यांच्याच वंशजांचा हा काळ, शत्रूला युद्धांत खडे चारून रणांगणांतून पिटणारे ते वीर व शत्रूकडून अर्जविनंत्यांनीं सनदा मिळवू इच्छिणारे वेडेपीर, स्वत्व रक्षणासाठीं बलिदान करणारे तेव्हांचे सेनापति आणि स्वत्वाची राखरांगोळी करून व स्वतःच्या बलाची विस्मृति बाळगून नाहक तडजोडीची इच्छा बाळगणारे आजचे राष्ट्रपंडित यांतील फरक लक्षांत आणा. पारतंत्र्यामुळे माझ्या राष्ट्राची झालेली हानि मला आतां पहावत नाही. त्यांतील प्रत्येक उपांग आतां जीर्णोद्धार करून जिवंत करण्यास तुम्ही त्वेषानं लागलं पाहिजे. जुलमाची आणि अन्यायाची परिसीमा झाली आहे. मीही त्यांतलाच ! ज्याला झळ त्याला कळ ! इतरांना तितकं टोचत नाही. आजच्या दिवशीं राष्ट्राचा गाडा पुढे नेण्याकरितां, करतां येण्यासारखं सर्व तुम्ही केलं पाहिजे. शत्रूची काय छाती लागली आहे निःशंकपणे वावरण्याची यापुढे ! शस्त्रधारणेची पात्रता असणं अवश्य आहे. पापी दुनियेंत नि संघिसाधू जगांत साधुत्व टिकत असतं. अहिंसा हें दुर्बळांचं लक्षण ! प्रसंगीं साधन म्हणून वापरण्यास हरकत नाही पण साधन म्हणतां म्हणतां त्यालाच साध्य करून कसं चालेल ! हें लक्षांत ठेवा कीं, नुसत्या सद्गुणावर राष्ट्र जगत नसतात. राष्ट्राचं ऐश्वर्य त्याच्या तरवारीच्या अग्रभागीं वावरत असतं ! स्वातंत्र्याची तळमळ ही ओढ्यासारखी आहे. ओढ्याची खळखळ आणि स्वातंत्र्याची तळमळ कधीं थांबली आहे का ? आतां घरीं जातांना मनाशीं निश्चय करूत जा कीं आजपासून मी प्रत्येक गोष्टींत माझ्या अंतिम ध्येयाला पोषक असंच घोरण ठेवीन. विशेषतः तुम्ही तरुणांनीं गजत उठलं पाहिजे कीं शस्त्रग्रहण हा आमचा हक्क आहे. “ आर्तत्राणाय मे शस्त्रं ” हें तुमचें ब्रीद असूया ! भूमातेच्या पारतंत्र्याचें आर्तत्व नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा करून ती पूर्ण करण्याचे प्रयत्नास लागाल तेव्हांच माझ्याप्रमाणे अन्यायाचें शल्य ज्यांना टोचत आहे त्यांचं समाधान होईल ! ”

असा सारांश होता स्वामींच्या भाषणाचा ! आकाशाच्या मध्य आधारांत

गरुडानें भरारी मारावी तशी त्यांची वाचा स्वच्छंदानें भरारी मारीत होती. भ्रोटुसमुदायाच्या भावना बाक्यावाक्यागणिक वरवर चढत होत्या. शेवटी त्याची परमावधि होई नि टाळ्यांचा कडकडाट गर्जू लाभे. भावनाप्रधान तरुणांच्या मनांतील चेतना निखाऱ्यामागून निखारे फुलवावे त्याप्रमाणें चेतविली आई. अस्खलित वक्तृत्वाची स्वामींची हातोटी त्यांतील अंतःकरणाच्या जिह्वाळानें सरळच उठून दिसे. सर्वत्र अंधार पडला असतां एखाद्या लांब दिसणाऱ्या दिव्याचा स्रोत ज्वळत आणून त्याचा प्रकाश पाडवा त्याप्रमाणें निश्चैतन्याच्या तमोमय मनोवृत्तीवर त्याचे विचारस्रोत एकदम प्रकाश पाडीत होते नि तिला प्रज्वलित करीत होते. त्यामुळे सर्व सभाच स्वस्थ होऊन बसे तें ऐकतांना ! स्वामींच्या बोलण्यांत आरडाओरडा नव्हता, हातवारे नव्हते, बाह्यविष्काराचें नांवही नव्हतें. पण त्यांत जो विचारांचा निर्भयपणा होता तो इतका प्रभावी अन् त्याच्यामागे स्वामींची तपश्चर्या तीही इतकी आदरणीय कीं त्यांचा एखादा विरोधकही मुंग होऊन जावयाचा !

भ्रोटुसमुदाय ओसरूं लागला. मैदानावर सर्वत्र तो पसरला. जणूं कांहीं स्वामींचा संदेशच शब्दाशब्दानें व विचाराविचारांनं विस्तार पावत होता त्या ठिकाणी !

आश्चर्यांत परत आल्यावर त्यांच्या व्याख्यानांतील एक वाक्य अजयानें स्वतःशीच उच्चारिलें,

“ स्वातंत्र्याची तळमळ आणि ओढ्याची खळखळ कधीं थांबली आहे का ? ” त्यावर स्वामी हर्षभरीत मुद्रेनं नि उत्साहयुक्त अंतःकरणानें म्हणाले,

“ थांबली नाही तरी कमी मात्र होते हें निश्चित. ”

“ कशी ? ” अजयानें जिज्ञासा दाखवली.

“ प्रयत्नांच्या यशस्वितेनं ! ”

“ प्रयत्न ! ”

“ हो; ईश्वर यशस्वी करण्याचा प्रयत्न ! मात्र तसं करताना अपयश

येऊन आपल्याला प्रतिक्रांतीचा चटका बसला तर त्याचा सूडही सावधपणें घेतला पाहिजे ! ”

“सूड ! सूड कोणावर आणि कशाबद्दल ? ”

“कोणावर अन् कशाबद्दल ! ” तेच शब्द होताशरणें स्वामींनीं पुन्हा उच्चारले व ते एकदां खिन्नपणानें हंसले.

अजयानें पाहिलें. स्वतःच्या प्रश्नाचें उत्तर मात्र त्यांच्या मुद्रेंत त्याला लागलीच मिळालें नाही.

यानंतर अजयानें बराच विचार चालविला, परन्तु स्वामींच्या दुःखाचें कारण त्याला सांपडूं शकलें नाहीं त्या वेळेस !

मुंबईला एक दोन दिवस राहून विजय इनामगांवाला आला, तो आतुरता नि उत्साह यांच्या भोवऱ्यांत पूर्णपणे गुरफटलेला. रमाकांताच्या त्या दिवशीच्या आकस्मिक येण्याने न् शामची मुंबईची भेट अपरिहार्य असल्या-मुळे शोभनेची भेट त्या दिवशी तो घेऊ शकला नाही. स्वतःला तिच्या भेटीचा पुनर्लाभ मिळाला नाही, यापेक्षाही या आपल्या न जाण्यामुळे आपल्याविषयीचा तिचा ग्रह तितकासा दूषित होणार नाही ना अशी शंकाच त्याची आतुरता अधिक वाढवीत होती. वास्तविक शोभनेची व त्याची ती गांठ अगदी अनपेक्षित होती. पण म्हणून जे बदलें त्यावर विचार करण्याचे त्याचे मन सोडून देईना ! या त्याच्या आतुरतेच्या मनःस्थितीलाही दुसरी एक त्याच्या दुष्पट उत्साहाची अशी बाजू होती. कारण, आज जवळ जवळ सहा महिन्यांनी तो आपल्या गांवी येणार होता. त्यामुळे घरची ओढ आता पूर्णपणे त्याला घराकडे ओढत होती. मातेप्रमाणे लहानपणापासून वात्सल्याने व प्रेमाने आपल्याला जिने वाढविले ती वहिनी भेटणार नि यापेक्षाही, आपली कर्मभूमी किती प्रगत झाली आहे, हे कळणार म्हणूनही त्याला तसा उत्साह वाटणे साहजिक होतें.

कॉलेजमध्ये गेल्यापासून दोन वर्षांपूर्वी बी. ए. होईपर्यंत जगाच्या एका निराळ्याच बाजूचा विचार त्याचे मन करीत होतें. पुण्यास आल्यापासून कॉलेजमधील क्रीडायुक्त नि मोकळे अन् सुखलोलुप वातावरण त्याच्या मनावर विशेष छाप मारूं शकलें तरी त्यांत त्याला आकर्षण घाटेना; त्याचे मन त्याला सांगूं लागलें की, “ पहा ! तुझ्या खेडेगांवच्या आजूबाजूला

जी दुर्दशा तुळा आढळते, त्याचा मागमूस तरी या आनंदी जीवनांत दिसतो आहे का ? परन्तु तुझ्यासारख्या तरुणाने, की ज्याला ती दुर्दशा नि ही सुखलोलुप विद्यार्थिदशा या दोन्ही गोष्टी माहीत आहेत त्याने विचार केला पाहिजे. या प्रकारच्या निष्काळजी जीवनांत तुझ्या दुःखग्रस्त देश-बाधवांची स्थिति सुधारण्याला तुळा वाव आहे. जगांत काहीतरी करण्या-करिता तुझा जन्म आहे. ”

जगाच्या नू स्वतःच्या देशाविषयी तो जो जो विचार करूं लागे तो तो त्याला आपल्या देशाची—या भारताची—अवनतीच अधिक दिसूं लागे. शेवटी गेल्या वर्षी आपल्या गांवच्या नि आजूबाजूच्या अशिक्षित लोकांना सज्जन करण्याचें कार्य त्याने सुरू केलें होतें.

त्याच्या या कार्याचें काय मूल्य होतें तें त्याच्या आगमनाप्रसंगी इनामगांवच्या गांवाबाहेरच्या चौकांत, जेथें मोटारी उतारूंकरिता थांबत होत्या, त्या ठिकाणी जमलेला जनसमुदायच सांगूं शकला असता ! तो उत्सुक समाज पाहून शोभेनविषयीचे विचार विजयाचे मनांत तात्पुरते तरी नाहीसे झाले. स्वतःच्या कार्याची सफलता पाहून कोणाचें अंतःकरण भरून येणार नाही ? त्या समुदायाच्या मनांतही, विजयाच्या आगमनाविषयी किती कुतूहल निर्माण झालें होतें ! त्यांना आपला नेता येणार असेंच वाटत होतें. लहानपणी गावच्या चार पांढरपेशा पोरांचा दादा होता तो; पण आज ? आज तो जनतेचा खरा हितचिंतक म्हणून जनताच तसें म्हणूं लागली होती. आपल्या या वर्षाच्या नव्या योजनेची मुहूर्त-मेढ तो रोवील, अधिक काहीतरी हिताची योजना तो या सुट्टीत सांगेल, आपल्या उद्धाराचा आणखी एखादा मार्ग तो आपल्याला दाखवील, रम्य प्रासादाच्या मालकाच्या—इनामदाराच्या—कुळांत जन्म घेऊन दीन-दुबळ्यांच्या दरिद्री श्लोपण्यांचें सुख साधण्याच्या तो जोराचा प्रयत्न करील असा त्यांचा विश्वास होता !

विजय मोटारीतून उतरतांच कोणी त्याची बॅग उचलली, प्रसार करण्या-करिता छापलेल्या पत्रकांचा गडा दुसऱ्याने उचलला. एकांने आपल्या

घरामागील बकुळीची भरघोस नि सुवासिक पुष्पमाला प्रेमभरानें त्याच्या गळ्यांत घातली. अन् बाकीच्या सर्वांनीं एकत्र जयघोष केला त्याच्या नांवाचा ! तो ऐकून विजयानें हाताचें बोट वर करून म्हण्टो, “ नाही ! राष्ट्रमाताची की जय ! ” तेव्हां तोहि ध्वनि उमटला नि हें सर्व दृश्य पाहून मोठऱरीतून पुढें हुसऱ्या गांवाला जाणाऱ्या उतारुंना विजयाबद्दल आदर वाटला तोही विलक्षणच !

गांवांतून जातां जातां विजयानें पाहिलें. तो सर्व रस्ते झाडून स्वच्छ केलेले त्याला आदळले. गांवांत शिरतांनाच लागणाऱ्या ‘ गावराना ’चा धनि सहास्य मुद्रें तो सोहळा पाहात होता, त्याच्याकडे पाहून तो हंसला. जवळच दोन धर्मादाय विहिरी होत्या, त्यांवरील गरीब शेतकऱ्यांचीं गांवढळ बायकांमुळें आपलीं गाडगीं—मडकीं घेऊन पाणी भरीत होती. विजय उतरल्यावर उडालेल्या गडबडीमुळें विस्मयानें अकित होऊन त्यांच्यापैकीं एकजण विजयाकडे पाहात उभा होता. कांहीं दिवसांपूर्वी या विहिरीवर गांवच्या अस्पृश्यांना पाणी देण्याचा घाट यशस्वी रीतीनें ज्याच्या साहाय्यानें विजयानें पार पाडला होता तोच होता तो ! एक दोन फर्लागांवर शेतकऱ्याची एक झोपडी होती तेथून थोडें वळण घेतलें कीं मग लोकल-बोर्डाच्या शाळेची लाल रंगाची बेंटी इमारत लागे. विजय या ठिकाणापर्यंत पोचतांच शाळेच्या लोखंडी कुंपणाच्या गजावर चढलेला एक लहान मुलगा आपलें धुळीनें मळलेलें अंग घेऊन धांवत विजयाकडे आला. त्याचा बाप “ अरे अरे, हें काय ! ” असें म्हणत अससांनाच त्या मुळाला विजयानें उचललें नि त्याचा एक गालगुच्चा घेऊन त्याला परत खाडी सोडून दिलें. दिवाळीच्या दिवसांत क्रमणूक नि चुरस या दोन्ही हेतूंनीं ज्या ठिकाणीं गांवांतील जनावरांच्या झुंजी खेळविण्यांत येत असत, तो गोंड टाकून विजय त्याच्या बाळ्याजवळ गेला. कुंपणाकरितां बाळ्याच्या भोंवतीं घातलेले मातीचे सारवळेले ओटे न लहानपणापासून वाढविलेले स्वतःच्या आवडीचें मोगऱ्याचें झाड हें टाकून विजय घरांत शिरला तो झोपाळ्यावरच वहिनी बसलेल्या त्याला दिसल्या. विजय दिसतांच झोपाळ्या-

वरच बरा बाजूला सरकत नि हातानें खवळच बसण्यास विजयाला खुणावत त्या म्हणाल्या,

“भाऊबी ? परवांच येणार होता ना ! म्हणजे दोन दिवस उशीरच झाला म्हणायचा !”

“हो, परन्तु त्याचं असं झालं—” असं म्हणून नागपूरच्या शामळा भेटण्याकरितां कसें जावं लागलें इत्यादि वृत्तांत त्यानें सांगितला.

“अस्स !” उठतां उठतांच वहिनी म्हणाल्या. “बरं, कांहींतरी फराळाचं आणतें हो ! बाहेर जाऊं नका ! नाहीतर इथें आल्यावर थोडीसुद्धां उंसंत नसते तुम्हांला.”

आणि झालेही तसेंच ! कारण वहिनी घरांत गेल्यावर दोघे तिघे बरे मित्र बाहेर विजयाला भेटण्याकरितां येऊन बसले त्यांच्याशीं बोलण्यांत वहिनीनीं फराळाची दोनदां आटवण दिली तरी विजयाला आंत येतां आलें नाहीं.

त्या मित्रांजवळ आपल्या कार्याविषयीं बरीच विचारपूस केली त्यानें.

“माझं पत्र मिळालंच असेल तुम्हांला ?”

विजयाच्या या प्रश्नावर त्यापैकीं एकजण उत्तरला,

“हो ! अन् त्याप्रमाणेच त्या गांवच्या लोकांना सांगितलं आम्हीं ! त्यांच्यापैकीं चारपांच जणांना या सुट्टींत शिकायला बौद्धिक वर्गांत बोलावलं आहे. उद्यांपासून येतील ते. म्हणजे मग दोन तीन महिन्यांनीं तेच त्यांच्या गांवीं वर्ग सुरू करतील शिक्षणाचा ! हो, अन् तुमचे ते मुंबईचे शेट ? त्यांच्याकडे जाऊन आलो परन्तु तूं म्हणालास तसेंच झालं ! कांहीं न मिळतां हात हालवीत परत यावं लागलं !”

“मी पहिल्यापासून तुम्हांला सांगत आलों, कीं ज्यांना या प्रांतांतल्या गरीब शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेची कल्पना नाहीं ते, अन् कलाना असूनही श्रीमंतीच्या डौळांत मिरवितात ते, यांच्यापासून मुळींच मदत व्हायची नाहीं आपल्याला. बरं, आज कुठं जमतां ?”

“मारुतीच्या ओठ्याजवळ.”

“कां ? नेहमींची रात्रीच्या वर्गाची जागा आहे ना ?”

“म्हणजे, आजपासूनच वर्ग सुरू करणार आहेस की काय ?” दुसऱ्या एकाने प्रश्न केला.

“छे ! परन्तु मुद्दूर्त करून ठेवावा म्हणतो !”

“बरं आहे ! नऊ वाजतां जमवितो सगळ्यांना !” तिसरा म्हणाला.

रात्री त्या जागेवर जो खेडुतांचा समुदाय जमला होता त्यांच्या नीतभर लंगोठ्या, फाटक्या बंड्या, व जुनाट कांबळीं त्यांच्या होणाऱ्या पिळणुकीचा धडपणें डांगोराच पिटत होती जणू ! जवळच्याच पिंपळाचीं पानें वाऱ्याशीं हितगुंज करीत होती, तीं जरा मोठयानेंच. त्या जागेवरील ओटा आणि त्यावरील जाजम हीं विजय अजून आला नसल्यामुळे मोकळींच होती. त्या वस्तूंनीं प्रथम येणारा धुलुक छात्रगण पाडिला होता ! संख्येकडे न पाहतां कार्याच्या उदात्ततेविषयींच निश्चिती ठेवण्याचा विजयाचा निश्चय त्यांना माहीत होता ! विजयाची जबरदस्त मेहनत व कार्याची आवड हीं त्यांना प्रतीत झालीं होती. अन् आतां त्या कार्याची उपयुक्तता व गोड शेवटही अनुभवाला येत होती त्यांच्या !

विजय येण्यापूर्वी त्या जमलेल्या मंडळींतही गप्पागोष्टी चालू होत्या.

“विजयदादा आला म्हणजे कस हायसं वाटतं !” त्यांच्यापैकीं एक उंच खेडुत म्हणाला.

“बरोबर आहे तें. अरे, एक वर्सापूर्वी पुस्तक म्हणजे डोस्कं उठावयं माझं ! पन् आतां घडाघड बाचून दाखवितो. परवा गेलों ना त्या शेटजीकडे पैसे मागायला ? आंगठा भागायला लागला तेव्हां सांगितलं, “शेट, सही करतो आणा.” शेटजी चपारले. अन् जेव्हां सरकन् सही ठोकायला घेतली तेव्हां त्यांना वाटलं आपली लबाडी पचली ! पण तो कागद वाचला अन् पहातो तो पंचवीसाचे पस्तीस घातलेले कागदांत ! शेटजीना म्हटलं, हे मला दिलेले पैसे मोजा ! करतो काय मग ! हँ हँ करीत आंकडा बरोबर करून घेतला तेव्हां परतलों !”

“अन् हो ! अरे, इथें देवळांत वर्तमानपत्र येणार आहे. कालच

म्हणाले ना आपले दादा. परत परत मास्तरला विचारायला नको आतां. मास्तर वाचून दाखवा पाहू तेवढं म्हून ! ” दुसरा म्हणाला.

“अरे ! एवढंच काय घेऊन बसला आहेस ? ” त्याच्या मांडीवर थाप मारून तिसरा म्हणाला, “आपला खंड भरला, कीं एक हातमाग पण सुरू व्हायचा आहे इथे ! अन् इयलं कापड मोठमोठ्या गांवांत विकायला जायचं आहे ! आमच्या तुक्याला सांगितलं म्यां, म्हटलं “लेका, फार हिंडत व्हातास नव्हं का ? आतां जा विजयदादाच्या पुढं अन् तो सांगेल तें आण विणून ! ”

असं त्यांचें बोलणें चाललें होतें तोंच विजय सभास्थानी पोचला. घरून निघतांना तो वाचीत असलेल्या प्रेमकथेचा भंग करून त्यानें पुस्तक दूर लोटलें आणि असं करतांना शोभनेची स्मृतिच आपण दूर लोटीत आहो असं त्याला वाटलें; इतका तो रंगून गेला होता त्या गोष्टीमध्ये ! कारण, मनुष्याची अशी एक ठेवण आहे कीं, आपल्या परिस्थितीचें साम्य कोठेहि दिसलें तरी तो तद्रूप होऊन जातो.

सभास्थानावर बोलण्यास उभें रहातांना मात्र त्याचे ते विचार पुन्हां मावळले ! त्याचें भाषण चालू होतें.

“.....पहिलाच दिवस म्हणून फार थोडें बोलणार आहे मी आज. बौद्धिक शिक्षणांत आपण सुरुवात केली. त्यांच्या अनुषंगानें तुमचं आरोग्य नि त्याचं महत्त्वही तुम्हांला कळू लागलं, हें गांवांतील स्वच्छताच सांगेल ! आज तुम्हांला मला इतकंच सांगायचं आहे कीं, आपल्या गांवाबाहेरचे पुष्कळ लोक त्यांच्या गांवाला वर्ग सुरू करण्याबद्दल सांगण्यांकरितां बरेच वेळां येऊन जातात. त्यांच्यापैकीं काहींनीं इथें येऊन तयार व्हावं नि मग स्वतःच आपल्या गांवीं कार्याला सुरुवात करावी असं ठरवलं आहे आम्हीं. शक्य तितक्या वेळीं मी तुमच्या गांवांना भेटी देईनच. परंतु सर्वच भार घेणंही अशक्यच आहे ! मी आहे तोंरयेंत पैशाचा अभाव नाही तुम्हांला. गांवकीच्या देवळांत किंवा एखाद्या मुद्दाम ठरविलेल्या खाजगी जागेंत जमत जा तुमच्या गांवीं. माहिती अन् कार्याची दिशा इथून मिळत

जाईल ! संघटन म्हणजे काय हेंच आहे ! फसत्या कबुलायति लिहून घेऊन तुम्हांला कोणी फसवणार नाही यापुढें ! अल्प कर्जाबद्दल तुमचें सर्वस्व देऊनही उरेल असं कर्जाचं फुगलेलं ओसं लबाडीनें कोणी लादूं शकणार नाहीं तुमच्यावर ! वेडीची गोष्ट तर दूरच राहो; पण साधा अन्याय झाला तरी त्याविरुद्ध उठण्याची जागृति झाली आहे तुमच्यांत. उद्यांपासून अधिक नेटानें कार्याळा लागावचं एवढंच सांगायचं आहे मला...”

तो आदेश ऐकून घरी जातांना सर्वोच्या मनांत एक नवीनच समाधान आणि अभयदान मिळाल्याचा आनंद भरला होता. स्वतःच्या हक्काच्या, मग तें झोपडींत कां होईना, पण आपण सुखानें नांदूं शकूं, सौख्याच्या आवारांत आपण वैयक्तिक आवावयाप्रमाणें भटकूं शकूं अन् या सर्व उपकारांची फेड म्हणून कृतज्ञतेनें विजयाविषयीं सदैव देवाप्रमाणें आदर दाखवूं, अशीच भावना होती सर्वजणांच्या मनांत.

नेहमींच्या कार्याविषयींचा वेळ सोडून देतां विजयाची बागणूक या सुट्टींत पहिल्याप्रमाणें राहिली नाही हें वहिनीच्या स्पष्ट ध्यानांत आलें होतें. सुट्टींत आल्यावर वहिनींशीं आईजवळ माराव्या त्याप्रमाणें तासन् तास गप्पा मारणारा विजय फावल्या वेळींही एखाद्या पुस्तकांत डोकें खुपसून बसत होता. कॉलेजमधील निरनिराळ्या गमती सांगून, ‘कॉलेज म्हणजे दुसरें नंदनवनच आहे,’ असें भासविणारा विजय पुष्कळवेळां एकटाच लांक फिरायला जाई. चांदण्या रात्रीं चमचमणाऱ्या तारकापथाखालून, थंड हवेंत वहिनींना दोनतीनदां तरी सुट्टींत फिरायला यावयास भाग पाडणारा विजयाचा आग्रह तर कुठें दिसतच नव्हता त्यांना. परंतु त्यांनीं स्वतः विचारल्यावरही नकार देई तो ! संभाषणांतही जेवढ्यास तेवढेंच उत्तर पुष्कळ वेळां तो देई अन् तेंही नादांत असल्याचें दर्शविणारेंच असे कांहीं वेळां !

त्यामुळे आतां जेवतांना कांहींतरी वाढण्याकरितां वहिनी आल्या त्या ठेस असेंच झाले.

“हं” विजय म्हणाला.

“पुरे का ?” कांहीं न वाढतांच वहिनींनीं विचारलें.

तरीही ‘हं’ असेंच उत्तर बाहेर पहात विजयानें दिलें.

हातांतील ताट सांवरत वांकून विजयाकडे पहातच वहिनी हंसल्या.

“विचार कसला चालला आहे तुमचा भाऊजी ?”

या वेळीं मात्र भानावर येऊन. “विचार ! कुठं काय ? कांहीं नाही !”
अशी चुळबूळ करीत टाळाटाळ केली त्यानें !

“पण भाऊजी, अशानं आपलीच शोभा करून घ्याल हं, एकादवेळेस”
स्वयंपाकघरांत परततांना दारांतच वहिनींनीं हें वाक्य उच्चारलें.

त्यांतील शोभा शब्दानें विजयाचें मन त्या विचारांत अधिकच गुंतलें.
‘आपलीच शोभाSSS’ जेवण आटोपल्यावर धुतलेले हात टोंबेळला पुसत तो म्हणाला.

येज्याच वेळापूर्वी आपल्या विचारग्रस्त मनाचा वहिनींना मिळालेला पुरावा खोटा ठरविण्याकरितांच वहिनींना मुद्दाम अंगणांत बोलवून गप्पा मारीत विजय बसला होता. प्रेमी मन कांहीं काळ चोंटे असतें खरेच ! आपल्या प्रेमप्रवाहाचें चिंतन करण्यांत त्याला घन्यता वाटते. मात्र तें दुसऱ्यांना कळून त्यांनीं त्याबद्दल विचारणा करावी याची शक्यतो तें टाळाटाळ करीत असतें !
विजयही हीच सुसंगति खरी ठरवीत होता.

हवेंत किंचित् उष्मा वाटत होता. बागेतील अर्बोन्नीलित पुष्पकोशांचा सुवास दरवळत होता. दुरून कोटूनतरी दोन आवाज तावातावानें बोलल्या-
प्रमाणें ऐकूं येत होते. शंकराच्या देवाळयाच्या मंडपांतील कड्यावर गांवांतील मंडळी मोठमोठ्यानें गप्पा मारीत होती आणि जवळच्याच रस्त्यावरून अंधारांत काठी आपटीत आपटीत कोणीतरी निघून गेलें !

“कार.झोप येते आहे वहिनी मला ! डोकें भ्रमिष्टासारखें झालं आहे माझं वा कामाच्या गर्दीनें ! खरेच वहिनी, मी अजून लहानच कां नाही हो राहिलो ? तुमच्याजवळच एकसारखं रहायला मिळालं असतं. तुमच्या मायेची पांकर मिळालीं असती अन् आईप्रमाणें तुमची मायाळू बागणूक—ती मी

विसरणं कधीच शक्य नाही ! लहानपणाप्रमाणेच तुमच्या मांडीवर डोकं ठेवून स्वस्थ पडावंसं वाटतं कितीदा मला ! कशाची काळजी नाही अन् काम नाही ! ”

उद्याशीच बसलेल्या वहिनींनीं विजयाचे डोक्यावर हात ठेवीत म्हटलें,
“ तुम्हांला कांहींतरी असमाधान वाटतं आहे, असं दिसतं मला ! ”

“ मग काय ! तीर्थयात्रेला जाऊं म्हणतां ? ” दिव्याचा त्रास सधन न होऊन त्यानें तो मालविला.

“ तीर्थयात्रा ! ” वहिनींनीं एक निःश्वास टाकला. “ त्या तीर्थयात्रेनेंच ही सर्व भानगड केली. अजयाची अन् तुमच्या आईची ताटातूट केली; तुम्हांला काय आठवणार ? दीड दोन वर्षांचे होतां तुम्ही सारे त्या वेळेला ! तुमच्यासारखाच हुबेहूब दिसे अजय, भाऊजी काय झालं असेल त्याचं ! पण देवाची करणी अन्..... ! कोणी सांगावं ? अजूनही मजेंत बाढत असेल स्वारी.”

“ झालं तें झालं वहिनी ! झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या; त्याचा उगीच त्रास कां घेतां आत ? ”

“ तुम्हींच घेतां भाऊजी ! करायचा आहे काय तो वर्ग स्वतःच्या प्रकृतीला त्रास होऊन ? तुम्हांला देवदयेनें कशाची काळजी नाही ! तरीही एवढी आटापीट करून सुट्टीतीळ आनंद हिरावून घेतां मात्र तुम्ही माझ्यापासून ! ”

“ त्या विचारानीं नाही मला हा त्रास होत ! ”

“ अस्सं होय ? ” जें पाहिजे होतें तें मिळालें अशा आविर्भावानें वहिनी म्हणाल्या. “ मग हरकत नाही ! ”

“ तुम्ही काय म्हणतां मी नाहीं समजलों ! ”

“ मी समजलें ना पण ! काहीं गोष्टी तुम्हीं सांगायच्या नाहीत; अन् त्या तशा तुम्ही सांगत नाहीं म्हणूनच काय त्या आम्ही ओळखायच्या ! ” मग हांलबौत वहिनींनीं उत्तर दिलें;

“ पण जपून बरं का ? नाही तर...”

“बरं, तें जाऊं द्या. मी काय म्हणणार होतो ! ” आपली सत्यस्थिति वहिनींनीं ओळखली हें जाणूनच विषय बदलण्याच्या हेतूनें विजय कांहीतरी बोलणार, तोंच घट्टयांच्या फाटकांतून कोणीतरी आंत आलें.

विजयाच्या गप्पा लांबल्या म्हणजे फारच लांबतात म्हणूनच वहिनींच तेथून आंत निघून गेल्या. मात्र आंत जातां जातां त्यांनीं विजयाला बजावलें,

“फार जागूं नका हं ! आणखी त्रास करून घ्याल नाहीं तर ! ”

“विजयदादा ! मी आलें आहे,” हे उद्गार ऐकून कोण आलें तें पहाण्याकरितां पडल्यापडल्याच कोंटवरूनच विजयानें मान वळविली.

“कोण ? राई ? आतां रात्री ? अन् एकटीच ? ” जरा मोठ्यानेंच विजयानें प्रश्न केला.

“हो ! ” केस सांवरीत राई उद्गारली. “दादा, लहानपणापासून तूं अन् मी कितीदां एकत्र खेळलूं नाहीं ? पन् पुढें माझी काय गत झाली तुला माहीतच आहे समदं ! ”

“हं ! गणू त्या रात्रीं घरांतून निघून गेला अन् तेव्हांपासून तूं तुझ्याच वरीं परत येऊन रहाते आहेस होय ना ? आमच्या घरचें काम तूं सोडलस, तूं वहिनींनीं सांगितलेंच मला. ”

“त्येंच सांगनार हाये मी ! ”

“बर ! बस ना ! इथें बस ! कोंटवर शेजारीं तिला बसवून घेत विजय म्हणाला. त्याच्याजवळ ती निःसंकोचपणें बसली. अर्धेंच लुगडें नेसल्यानें उघडे पडलेले तिचे सावळे पाय मांडवाच्या बाहेरील चांदण्यांत नाहीं भागापर्यंत प्रकाशीत होते. बाकी सर्व भाग काळोखांत होता तेच्या शरीराचा.

या वेळेलाच ओठ्यालगतच्या रस्त्यावर बाहेर कोणाचीं तरी पावले श्रावनाचा विजयाला भास झाला. परन्तु गार वाऱ्याच्या आवाजांत त्याच वेळेला रस्त्यानें सपःनू धावत गेलेल्या कुठ्यांच्या पावलांच्या आवाजाचाच भास आपणांस झाला अशी समजूत होऊन तो स्वस्थ राहिला.

“दादा. तूं एवढें दादल्यानें शिकवलंस ! आमच्या घरच्यां मंडळीनां

मी पदचलेंस पन् माझी हालत नाही वळखलीस तूं ! गणपत गेल्यापासनें मी कसबस इथेंच राहिलो चार वर्से. पन् दुसऱ्याच्या जिवावर झालं म्हणून किती दिवस जगायचें ? पाट लावायास दादा सांगत व्हता माझा ! पर मला तें तवा पटलं नाय ! पन् शंकरची माझी वळख झाली अन् आतां इचार मनांत येतु माझ्या ! त्येच्याच गिरनींत काम बी देणार हाय तो मळा. तेंच विचाराया आलुं ना मी ! ”

“ गिरण ! वाटते तितकी सोपी नाही गोष्ट ती राई ? चांगलं सुखाचें हें गांव सोडून कोठें जाते आहेस तूं ? मुंबईला जाऊन काय मिळणार तुला ? वाटलं तर मी तुला ठेवतो माझ्या घरी ! थोडं फार काम करावं अन् खुशाल रहावं आनंदांत ! शंकर शंकर म्हणते आहेस तूं ! पण राई ! ” तिच्या पाठीवर हात फिरवीत विनय म्हणाळा, “ मजुरांच्या आयुष्याची दुर्दशा तुला कळणें शक्य नाही ! सर्व तारुण्य मुंबईस फुकट घालवूं नको तूं. त्यांतून तुझें तूं बघ ! ”

“ शंकर म्हणतो म्हणून मी जातें ! मी ऐकलें ना कीं मुंबई लई मोठी आहे. पर मी एवढेंच विचाराया आलुं, कीं तिथें कांहीं भीति नाही ना नोकरी करायी ? न्हाइ तर एक करतां तिसरचं व्हायचें ! चार पैस मिळवूं अन् दोघं सुखानं राहूं ! ”

“ माझी काय हरकत आहे ? पण वेळ आहे ! गरज लागली तर मी उद्यां पत्ता देईन त्यांच्याकडे जा ! माझा मित्रच आहे तो ! दवा लागला तर तिथेंच जा ! अन् हें बघ, जरा कमी जास्त झालं तर मला कळव आणि लागलीच निघून ये ! शंकरकरितां तूं जाते आहेस ; पण तुझी प्रकृति पहा पहिल्यांदा ! ”

राई निघून गेल्यावर इतका वेळ घोषावणारा वाराही कमी झाला.

ओठ्यालगत कोणीतरी आल्याचा जो विजयाला भास झाला, तो खरा होता असें धरलें, तर त्या व्यक्तीला वाऱ्याच्या घोषाच्यात पुढील नुटक संवाद ऐकूं आला असता, विस्मय लई यांच्या सर्व संभावनापेक्षां !

“ बस ना ! इथे बस. ” विजयाच्या आवाज.

जवळचीच व्यक्ति कोंटवरच त्याचेजवळ सरकली असे दिसलें असतें तेथून पहाणाराला.

“...पन् माझी हालत नाही वळखलीस !...त्येच विचाराया आखु मी ! ” विजयाजवळच्या त्या दुसऱ्या व्यक्तीचा आवाज.

“मुंबईला जाऊन काय मिळणार तुला ? वाटलें तर मी ठेवतो... थोडें फार काम.....अन् खुशाल...आनंदांत ! ” या ऐकूं आलेल्या संवादावरच, जर मुळांत कोणी ओठ्यालगत आलें असलें तर तें गेलें असोंवें; कारण राई गेल्यावर विजय जो ओठ्यापाशीं जातो तो तेथें कोणीच नव्हतें; मात्र समोरच्याच घरांतून, त्याच घरांतील रामभाऊ मोठ्याने एकदां खोकले, तें त्यानें ऐकलें !

विजयानें क्षितिजाचे बाजूला पाहिलें. चंद्रकोर क्षितिजावर टेंकली होती. वरील बाजूस तिची प्रभा फांकली होती. त्या करसमुच्चयानें आनंदित होऊनच कीं काय, जवळचेच ढग पटापट त्या ठिकाणीं गोळा झाले. चंद्र त्या ढगांभाड झाला अन् काळोख पडला थोडासा ! आकाशांत विघात्याच्या रत्नभांडारांतील रत्नांचा तारकापथावर पडलेला खच पाहातच विजयानें निद्रादेवीच्या आघीन आपलें शरीर केलें.

प्रकरण ४ थें

दोन हृदयांची हुरहूर !

आदल्या दिवशीं उरलेल्या गांवीं जाऊन आल्यावर तेथील कार्यक्रमाचा विचार करीत विजय पहाटे जो घरांत शिरतो, तो त्याचा मोठा भाऊ-दादा-व्यासपीठाप्रमाणें ओटीवरच तयार केलेल्या आपल्या बैठकीच्या जागेवरच कसल्या तरी कामाचे कागद पहात बसला होता. त्याच्यासमोरच जमिनीवर आपली घोंगडी टाकून त्याचें एक शेतकरी कूळ बसलें होतें. नम्रतेचा भाव त्याच्या मुद्रेवर होता. दोन्ही हातांत एकेक पांढरें कडें होतें. काळी तुकतुकीत काया लंगोटीशिवाय सर्व उघडीच होती. त्याचें वय पंचेचाळीसच्या साधारण पुढें असावें नि तो बराच जुना खंडकरी होता विजयाकडचा !

विजय घरांत शिरतांच त्याला पाहून तो उभा राहिला. आपल्याविषयीं इतका आदर दाखविणाऱ्या त्या शेतकऱ्याला पाहून विजयानें त्याला बस-प्यास सांगितलें आणि म्हटलें—

“कोण ? म्हादबा ! तूं रे केव्हां आलास ?”

“हा आलोंय नव्ह का आतांच ! झाला थोडा वखत.”

“विजयदादा ! अर S S S ! म्हाताऱ्यासनी इसरलासा व्हय ! हं; मोठं झालंव आतां तुम्ही; न्हाई का !”

“असं बोलूं नकोस म्हादबा ! लहानपणीं तूं मला खेळवळंस; तुझ्या घरामागील झाडांचीं बोरं खाण्याकरितां दादाची दृष्टि चुकवून उन्हाचा सुखां मी येत होतो तें आठवत नाही का ! अन् त्या दिवशीं जत्रेला दादा जाऊं नको म्हणाला, तेव्हां तुझ्याच गाडीमागें बसून मी आलों होतो जत्रेला—

तेही तुला एक दोन मैल जाईपर्यंत न कळवतां—तें विसरलास होय ! शिक्षण घेतलं तरी मी तुला नेहमीं लहानच आहे. ”

“ असं म्हणतां ? ” आपल्याविषयींची त्याची सहृदयता पाहून म्हादबाला बरें वाटलें. “ बरं दादा ! बऱ्याच दिवसांत तुम्ही आलां नाहीं आमच्या प्रांताला. तवां म्हटलं, येऊन जाच ना यकदां ! तुम्ही आलांत तरच मंग मी म्हनंन, कीं दादा अजून मला लहानच हायेती म्हून ! ”

“ येणारच आहे मी एक दोन दिवसांत ! मग तर झालं ? ”

“ बरं ! येऊं मी ? ” म्हादबानें काम संपलेंच असल्यामुळें उठतां उठताच आदरानें निरोप घेतला विजयाचा.

तो गेल्यावर दादाला विजयानें विचारलें,

“ कशाला रे बोलावलं होतंस याला ? ”

“ त्याची कबुलायत घ्यायची होती ना, नवी करून ! ”

“ अन् खंडाबद्दल वाद घालून होतास कीं काय तूं ? दादा, एक पण अधिक काय अन् कमी काय, धान्याच्या राशीनं माणसाच्या स्वामिनिष्ठेची किंमत करायची नसते ! यापुढें मला वाटतं आपण आतां त्या विषयांत अगदींच फरक नसला तर कुळांना त्रास देऊं नये ! ”

“ मी त्याबद्दल बोलतच नव्हतो ! फक्त आहे तो तरी कागद नवा करून घ्यायला नको का ? तू लहान आहेस विजय ! तुझ्या साक्षरताप्रसाराला मी कधीं तरी आक्षेप घेतला आहे का ? अरे, हा पैसा आहे म्हणून तर तुला जास्त प्रमाणावर कार्य करतां येतं ! अभिकासऱ्ही नाडूं नये; पण आहे नि जें न्याय्य आहे, तें तरी संभाळून ठेवायला नको का ? मला तें तुझं अपलिफ्ट का काय तें समजत नाहीं बुवा ! पण व्यवहारांत मात्र तूं मला कांहीं सांगूं नको ! आणि एवढं झालं कीं एवढा पैसा कोणाच्या डोक्यावर घालावयाचा आहे ! करीत नैस ना तुझं तें कार्य संचंध जन्मभर ! ”

कांहीं कांहीं मनुष्यांच्या आयुष्यांत असा एकदां प्रसंग येतो कीं जो घडल्या-नंतर पुष्कळ दिवसांपर्यंत आपली छाप त्या त्या मनुष्यांवर बसवून जातो. क्वचित् एकाच प्रसंगानें अनेकांच्या मनावरही बरील परिणाम एकदम घडून येतो.

विजय नि शोभना यांच्या बाबतीत असेच घडलं.

एकमेकांस खडकीच्या त्या प्रसंगापूर्वी कोणी पाहिलेही नव्हते अन् त्या अनपेक्षित भेटीनंतर गेले बरेच दिवस दोघेही एकमेकांस भेटू शकली नाहीत. पण त्यांची मने मात्र परस्परांच्या चितनांत गर्क झाली होती हे खरे ! विचार नि आतुरता यांवरून विशिष्ट आकर्षणापर्यंत आपण पोचलो आहो, असे दोघांसही वाटत होते. परंतु आपणांस ज्याच्याविषयी कांहीं वाटत असे, तो आपला मित्र त्याच मनःस्थितीत आहे, याची दोघांनाही निश्चिती वाटत नव्हती !

या विचारमग्नतेच्या जोडीला गेले पंधरा दिवसपर्यंत उन्हातान्हात भटकून विजयाने जे मनमुराद भ्रम घेतले होते त्यांचीही भर पडली ! त्यामुळे आज सायंकाळी त्याला थोडासा थकवा वाटू लागला होता. रात्री, स्वयंपाकघरांत दुसऱ्या दिवसाच्या स्वयंपाकाची पूर्वतयारी म्हणून व्यवस्था लावण्याबद्दल वहिनीशीं गप्पा मारतांना विजयाला फारच कंटाळा आला होता. स्वयंपाकघराच्या खिडकीतून त्याने पळीकडे मागील परसांत दृष्टि लाविली, तो उन्हाळ्यांतील पालापाचोळा गळून पडल्याने पित्रळट रंगानेच विस्तृतपणे पसरलेली घरामागील मोकळी जागा त्याला दिसली. नवपल्लव नटवेल्याने धारण करणारी झाडे आपल्या सांवल्या सन्निध घेऊन, चांदण्याने प्रकाशित अशा भूभागावर उभी होती. त्या मानाने ठेंगणी वय, पलिकडील बाजूच्या पांढुरक्या रस्त्याचा दृग्गोचर भाग आक्रमीत होती अन् त्याच्याही मागे असलेले मोकळे खळे आणि त्यांतील पेंढ्यांचा रचलेला ढीग हाही अस्पष्टपणे विजयाने पाहिला.

विजयाचे आणि वहिनीचे संभाषण चालू असतांच दादा तेथे आला.

“काय रे डड ! आज तुला अवाज असा काय बदलला आहे ?” दादाने विचारले.

“बदलला आहे ना ! मला वाटतंच आहे ! तापत्रीप आला आहे की काय ?” असे म्हणून वहिनीनीं विजयाच्या कपाळावर हात लावला नि झटकन तो मागे घेत त्या म्हणाल्या,

“ काय तापलं आहे कपाळ भाऊजी ! उन्हातान्हांतून भटकायचं माझं न ऐकतां ! कुठकुठच्या खेळ्यावर रहायचं ! तरीच म्हटलं, थंडी वाटते म्हणून काय म्हणत होतां. ”

“ चल ऊठ; दोन दिवस विसावा घेतलास तरी चालेल ! प्रकृति बरी तर र्व बरं ! ” दादानेही दुजोरा दिला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच दादा बाहेर गेला होता. कालच्या तापाने जरा बेचैन होऊन विजय ओटीवरच बसला होता. तोच त्याच्यासमोरच्याच घरांतील रामभाऊ त्यांच्या नेहमीच्या संवथीप्रमाणे चंची सोडीतच विजयाच्या समोर येऊन उभे राहिले. त्याला ताप आला होता की नाही हे त्यांनी विचारलें नाहीं. सवंध गांवांत आपला वचक बसविण्याकरितां किंवा तसें भासवण्याकरितां—नि हा परिणाम किंचितसा कुणबीलोकावरच होत असे— मागे एकदां एका चोरीची संधि साधून त्यांनीं इनामगांवच्या कांहीं कुळांना पोलीसांकडून मारविलें होतें. गांवच्या कांहीं चहाण्या इकडून तिकडे सांगून आपला सल्ला म्हणून दोन्ही बाजूत लावलेले भांडण मिटवावे नि तसें करतांना दोन्हीकडून कांहीं मोबदला लाटावा, हा त्यांचा शिरस्ताच असे ! त्यांचे घारे डोळे, ते रागावले म्हणजे किंचित् विस्फारित होत ! विजयाच्या चळवळीमुळे कुळांच्या नांवावर एखाद्या पंचाव्हल दुप्पट किंमत ते आतां काढू शकत नव्हते किंवा कुळांची मजूरी लबाडीनें काढू शकत नव्हते. कबुलायतीच्या वेळीं तर खोट्या खंडावर अंगठा घेण्यांत ते तरबेज होते. त्या बाबतींतही त्यांना पायबंद बसला होता आतां !

शोभेनला लिहिलेले पत्र विजय बंद करीत असतांच ते आले नि म्हणाले—
“ विजय ! ”

त्यांना पाहतांच त्यांच्याविषयींचा तिरस्कार दाखविण्याकरितां विजय कांहींच बोलला नाहीं. त्यामुळे चिडून जाऊन रामभाऊ चोरानेच म्हणले,

“ काय चालवलं आहेस तूं ? अं ? अरे, अलिकडे जरा घरी कामाला बोलवलं तरी आमचा झिपण्या तें नाकारतो ! खंडाशिवाय जास्त एखादं फळही तो देत नाहीं. डांगर म्हणजे वास्तविक आमचा वार्षिक हक्क ! पण असे मर्मरुर झाले आहेत लेकाचे, अन् याळा कारण तूं ! ”

हैं पेकून मात्र विजयाचें चित्त खवळलें !

“रामभाऊ, तुम्हांला असं कांहीं बोलायचें असेल तर एकदम घराबाहेर चाळतं व्हावं लागेल. न्याय्य असेल त्यापेक्षां अधिक तुम्हांला कांहीं मिळत होतं तें बंद झालं तर त्यांत तुमचं काय गेलं ! पिढ्यान् पिढ्या टांचेखालीं दाबून टाकलेला तुमचा झिपऱ्या, त्याला तें समजू लागतांच बंड करून उठला तर तें चांगलं झालं असंच मला वाटतं ! इतकंच काय, पण या उपपर कुठचीच लबाडी तुम्हाला साधायची नाही कुळांच्या बाबतीत. ”

“साधायची नाही ! म्हणजे मी लबाडी करीत होतो असंच तुला म्हणायचं कीं काय ? ”

“मी कशाला म्हणतो आहे ! तोच स्वतः सांगेल तसं तुमच्या तोंडावर ! ”

“पण अशांनं खंडापेक्षा अधिक मिळणारी आमची वहिवाटीची मिळकत बुडते ती ? तो आमचा हक्क आहे आज इतक्या वर्षांचा !

“मिळकत ! तुम्हाला लुबाडलेली दौलत पाहिजे आहे रामभाऊ ! मला त्यांचीं हृदयं हवीं आहेत; आणि तीं मिळविण्याकरितां माझ कार्य थांबणार नाहीच पण तें दुप्पट जोरां सुरू होणार आहे; कारण, त्याचा अपेक्षित परिणामच होतो आहे, हें उघडच दिसत आहे मला ! ”

“हरकत नाही ! या वर्षापासून काढूनच टाकतो लेकाला. बस म्हणावं बोलत ! ”

“त्याला काढून टाकतां ? सुदैवानें असले हजार शिंपेर जन्मभर पोसण्याचं सामर्थ्य आहे माझ्यांत रामभाऊ ! तुमच्या चार विध्यांच्या जमिनीचे एवढे थेर ! माझ्या घराभोंवतालचें अंगण होईल चार विध्यांचं ! या कामकावणीनें तो दबेल असं तुम्हांला वाटत असेल तर तें चूक आहे ! ”

“तें मला कांहीं समजत नाही ! परन्तु तुम्हीं आपले उद्योग यापुढें थांबविले पाहिजेत. नाही तर— ” उठून जातां जातां रामभाऊ भिरकिलपणें हंसले. “इतके दिवस वाट पाहिली; पण आतां मी थांबणार नाही. तुमचे हे दखिरी उपद्व्याप— ”

‘तोंड आवरा रामभाऊ ! चला, चाळते व्हा इथून ! शेतां कीं

नाही ? ” त्यांच्याजवळ घावत जाऊन विजय रागाने ओरडला. ते पाहून रामभाऊ दारापर्यंत पळाले. परन्तु जातांना ते म्हणाले,

“ पण माझ्याशी गांठ आहे, विजय ! तुझी सगळीकडे बेअब्रू करीन ! त्या रात्रीची राईबरोबरची तुझी—बरं आहे ! आतां कशाळा बोलतो आहे ! परन्तु वेळ आली की मीही पाहून घेईन ! ”

यावर विजय त्यांना कांही विचारणार तत्पूर्वीच ते घरी निघून गेले. “ राई ? ” विजयला त्यांतलें कांहीच कळना !

+ + +

आपलें टपाल नानांनीं ध्यावें, इतकेंच नव्हे तर त्यातील बंद पाकीट फोडून आंतील वृत्तांत वाचीपर्यंत ते त्यांच्या ध्यानांतही येऊं नये, याचें शोभनेला वैषम्यच वाटलें, त्यामुळे नानांनीं आतां सुधीरकरवीं हांक मारतांच लागलीच ती पुढें आली. ती त्या वैषम्यातच !

“ शुभा, हें पहा बुवा ! तुझें पाकीट आलें आहे एक ! अन् तें मी तुझें नांव न पहातांच, माझें म्हणून फोडलंसुद्धां ! ” झाली ती गोष्ट अप्रसस्त झाली असें दर्शवीत नाना म्हणाले.

“ अं ! त्यांत काय झालें ? ” शोभनेनें म्हटलें.

“ कांहीं नाही ना ! मग विचारू कां ? यांतील मजकुरासंबंधीच आहे तें. ”

दोन्ही भुवयांची आतील टोके एक आंटी घालीत चाळविलीं तिनें, नि मंदस्मित करीत साहजिकता दाखवीत तिनें त्यांच्या प्रश्नास होकार दिला. पण नानाच पुढें म्हणाले— “ नको ! तुझें चालळं आहे तेंच ठीक आहे ! शेवटचें ठरलें म्हणजे मात्र मला विचारायला पाहिजे हं ! इनामगांवचें पत्र आहे; म्हणजे आमच्या रामभाऊच्याच गांवचें कीं ! ”

नाना काय म्हणाले, त्याचा उलगडा न झाल्यामुळे शोभनेनें तें पाकीट उत्सुकतेनें घेतलें. आपल्या खोलींत जाऊन नानांनीं फोडलेल्या पाकीटावरील Redirected हीं अक्षरे वाचलीं; तें पाकीट एकदां उलट मुलट केलें अन् पुण्याचें आहे तर ! ” असें स्वतःशींच पुटपुटली ती ! पाकीटांतील कागद तिनें बाहेर काढला; तसें करतांना खिडकीतून बाहेर पाहिलें; एकदां

खिडकीतच आपला पाय उंच करून ठेवला, नि डाव्या हाताने पातळाचा काष्टा पत्र वाचतां वाचतां उगिचच चाळविला. पत्राखालील 'विजय' ही अक्षरे पाहून कांदींच बोध होईना तिला ! ती पत्र वाचू लागली—

“ प्रिय शोभना,

शेवटीं तुम्ही म्हटलंत तसेच झाल ! मात्र त्याचें कारण, तुम्ही म्हणालांत तें नसून, रात्रीच्याच गाडीनें एका निकडीच्या कामाकरितां मला लागलीच मुंबईस जावें लागलें हेंच होय ! तुमच्या इच्छेप्रमाणे मला येतां आलें नाहीं याबद्दल तुमची क्षमा मागायची आहे मला ! आता, तुम्हांला भेटण्याची इच्छाच असेल—फार काय ! मलाच ती आहे म्हणा ना ! —तर पुण्यास जूनमध्ये येईन तेव्हां पाहूं ! आपला दोषांचा परिचय झाला, तर त्यांत मलाही आनंदच होईल. ”

पत्र संपतांच तें विशेष लांब नव्हतें याचेंच वास्तविक तिला वाईट वाटलें. आतां तिला नानांच्या बोलण्याचा निष्कर्ष कळला. परंतु त्याच्याविषयी पुन्हा बोलण्यास नानांना तिनें संधीच दिली नाहीं; पत्र पुन्हा पाकिटांत घालून ठेवलाच्या खगांत ठेवतांना इलस्ट्रेटेड विकलीच्या आदल्याच दिवशीच्या अंकातील कापून ठेवलेला विजयाचा फोटो पेंडवरच दिसला तिला ! त्या चित्रावर लिहिले होतें—“Once more a champion of the recent swimming competitions in Bombay.” त्याच्याच खाली नांव होतें विजयाचें; तें वाचून ती उद्गारली, “ विजय पटवर्धन ! ” गेल्या सत्रास मुट्टीभर धीटपणाच्या किंवा फाजील शिष्टपणाच्या दडपणानें म्हणा, आपण त्या दिवशीं विजयाला त्याचें नांव विचारलें नाहीं, याबद्दल ती स्वतःला दोष देत आली होती. त्यामुळे आदल्याच दिवशीं तें त्याचें नांव कळतांच, तिला विशेष आनंद झाला होता.

त्याची आकर्षक मूर्ति तिच्यापुढें उभी राहिली.

त्याची बुद्धिमत्ता दर्शविणारे त्याचें विशाल कपाळ, सरळ तरतरीत नाक, काळिभोर नि मऊ केस अन् दृष्टीतील एक प्रकारचा करारीपण

तिला आठवला ! त्याची रंद छाती त्याच्या पराक्रमाची साक्ष देत होती. त्याचें त्या दिवशींचें विनोदप्रचुर अन् खेळकर बोलणेंही तिला आठवले. “अस्सं ! स्वारी बरीच चळवळी दिसते आहे ! पोहण्यांतही प्रवीण्य आहे काय ?” तिच्या मनांत विचार आला. त्याच्याविषयी तिला वाटणारा आदर वृद्धिंगत झाला. सकाळच्या या पन्नानें तिला एक अननुभूत आनंद होत होता अन् त्या आनंदांतच ती रात्री विछान्यावर अंग टाकीपर्यंत मग्न होती.

“पोहायला होय ! मला नाहीं बाई येत पोहायला !” ती लाडीकपणें म्हणाली.

“अहो, उतरून तर पहा ! म्हणजे कळेल काय मजा असते ती !”

“छे बाई ! पोहायला आल्याशिवाय पाण्यांत उतरणार नाहीं मी !”

त्यावर विजय हंसला. तें पाहून तीच पुढं म्हणाली, “काय हो ! खडकील आपण पहिल्यांदा भेटलों होतो त्या वेळेला वाटलं होतं तुम्हांला, एवढा आपला परिचय वाढेल म्हणून ?”

“हं पहा ! तुम्हांला अवांतर गप्पा मारायच्या आहेत कीं पोहायऱ्या शिकायंच आहे ?”

“माझें उत्तर मघांचंच आहे !”

“बरं मग उतरूंच नका ! एरुदम उडी मारा म्हणजे झालं !” असें म्हणून पाण्यांतच पायांनें चालतांना बद्दवद् आवाज करीत, विजय शोभनेकडे चालत आला. पटकन् कांटावरून दूर जाण्याकरितां वळलेला शोभनेचा हात त्यानें पकडला अन् तिचा नकार न ऐकतां ‘आतां कशा हो निसटाल ?’ असें म्हणत खसकन् ओढलें सुद्धां तिला त्यानें पाण्यांत ! धवकन् आवाज झाला. थोडीशी लाट उसळली. पणी उसळून नाकातोंडांत गेल्यानें थोडेंचें गुदमरण्यासारखें झालें तिला.....

आणि शोभना अंथरणावरच जागी झाली. अजूनही ती थोडीशी बाबरलेली होती. मात्र एकीकडे स्वप्नांत सर्व वडलें हें पाहून तिचें बाबरेलेलें मन स्थिरस्थवर झालें होतें, तर दुसरीकडे विजयाची मूर्ति नाहीशी झाली

म्हणून वाईटहि वाटत होतें तिला. आकस्मिक जाग आल्यामुळे सकाळचे विजयाचें पत्र नि लायाचित्रही तिला आठवले.

घडयाळाची टिक्टिक् चालू होती. तिची कॉट कर्कर वाजली अन् समोरील भिंतीवरील बाहेरच्या अंधुक चंद्रप्रकाशांतील झाडांची छाय विचल्लीत झाली. स्वप्नातील विजयाच्या मूर्तीच्या गोड चिंतनात ती परत झोपी गेली.

अशाच कित्येक रात्री नेरलला सुट्टी सपेपर्यंत तिने घालविल्या !

नेरळला शोभनेचे वडील नाना न भाऊ सुधीर हीच काय ती त्यांच्या घरांतील मंडळी ! त्याचें तें स्वतःचें घर होतें. जवळच असणाऱ्या माथेरानसारख्या थड हवेच्या प्रसिद्ध ठिकाणामुळे नानांचे स्नेही बहुधा एखादा दिवस त्यांच्याकडे राहूनच माथेरानला जात ! नाना जरी फार शिकलेले नव्हते, तरी जरूरीपुरतें इंग्रजी त्यांनीं आत्मसत् केले होतें. उगीच जुन्या समजुतीला चिकटून न राहणारे, नीतिअनीतीची विचकट तर्के, जीं पूर्ण विचारांतीही त्यज्य वाटतात तीं न पाळणारे, ते एक चाळिशीच्या आसपासचे गृहस्थ होते.

इतके दिवसपर्यंत लवकर उठून फुलें खुडून आणण्याचा नानांचा क्रम असे. परन्तु तरीही अजून त्यांची फुलाची हौस कायम होती. फुलें आणि मुलें यांचा आनंद चिरंतन असतो असे ते नेहमीं म्हणत ! पुष्पांजलीच्या आनंदानें मग नानांना गतकालच्या गोष्टींची आठवण होई. सुखाच्या त्या स्मृति नि दुःखाच्या त्या गतगोष्टी परत एकदां अनुभवतांना आपला भूतकालच त्यांना जवळ आल्यासारखा भासे ! अंगणाच्या उजव्या टोकासच एक जुने चिंचेचें झाड होतें. त्यावरील कावळ्याचें घरटेंही जुने होतें. त्यातील शैशवावस्थेमुळे थोडातरी मृदु असणारा तो काकध्वनि ऐकतांच, काहीं काळानें त्या पक्षाच्या आकाशांतील भरारीची नानांना आठवण होई. मग आपला सुधीर नि आपली शोभनाही अशीच काहीं काळानें स्वतःच्या स्वच्छंदपणाच्या जगांतील वावरांत मग होऊन आपणांस सोडून जाणार नारीत ना, अशी संका त्यांच्या मनाला चाटून जाई चटकन !

सुट्टी संपल्यामुळे दुसऱ्याच दिवशीं नेरळ सोडायचें असल्यामुळे तेथील शेवटच्या रात्री शोभनेला कसेसंच वाटलें. दोन तीन दिवसांत होणारा पुण्याचा प्रवास, तेथें संभाव्य वाटणारी विजयाची भेट, नवीन कॉलेजमैत्रिणींच्या घोळक्यांतील गप्पाविनोद, नवीनच सुरू होणाऱ्या वर्गांतील प्रोफेसर, आणि नवीनच कॉलेजविश्वांत वावरणाऱ्या विद्यार्थ्यांची चुकलेल्या हरणांसारखी वागणुक, एक ना दोन—सर्व गोष्टी तिच्या पुढून नाचत गेल्या.

नानांची ताटातूट तिळा दुखवीत होती. आयुष्याच्या मार्गावर मातेला मुकलेल्या जीवाला प्रेमळ पित्याशिवाय कोणती प्रिय गोष्ट असूं शकते ? सहा सहा महिने मातापितरांना टाकून दूर गेलेल्या मनाला त्यांची आठवणही थोडेंफार सुख देते, तेथें आपल्या वडिलांनीं जातांना वरचेवर बजावून बजावून सांगितलें कीं, “ बाळ जपून रहा बरं ? अभ्यास नीट करीत जा ! प्रकृतीला जपत जा ! ” तर शोभनेसारख्या भावनाशील मुलीला “ इतके प्रेमळ आहेत आपले नाना ! ” असें वाटून आनंदांनं अश्रू टाळावयाला लागले तर नवल नाही ! गतकालची स्मृति जीवंत काव्यच होतें शोभनेला. परन्तु काव्य आनंद देतें तसे करुणप्रसंगही त्यांत वर्णिलेले असतात ना कांहीं वेळां ?

लहान होती तेव्हां ती. सुधीरला बरोबर घेऊन तिची आत्या पलीकडील खोलीत गेली. कांहीं वेळानें पांढऱ्या टापश्या बांधलेली मंडळी आली, या त्यांच्या त्या पागोट्यांचें अमंगलत्व बालहृदयाच्या शोभनेच्या ध्यानांत आलें नाही. त्या मनुष्यांतील वातावरणावरूनही गांभीर्याचा पूर्ण अभावच दिसला तिळा ! कोणी विडी पेटविली, कोणी “ अरे आणा लवकर ” म्हणून दंगल उठविली, कोणी एखादी कऱ्शील कोटी करून हंशा पिकविला. नि एकांनं तर कसल्यातरी गाण्याची लंकेर मारण्यासही कमी केलें नाही. परन्तु जेव्हां लालभडक मळवट नि पिवळें लुगडें नेसविलेली अशी तिची आई दोघांनीं उचलून बाहेर आणली, तिळा करकचून बांधली, नि शेवटीं जेव्हां तशीच उचललीही, तेव्हां आत्याबरोबरच शोभनाही मोठ्यानें रडूं लागली.

पुढील दोन चार दिवसपर्यंत क्षणोक्षणी लहान सुधीर जेव्हां जेव्हां विचारी, ‘आई कुठें ग आल्या?’ तेव्हां आल्या उत्तर देई, ‘देवाकडे गेली वरं बाळ!’ लहानपणचा हा सर्व चित्रपट तिच्या मनश्चक्षूसमोर उभा राहिला. नेरळ सोडण्याच्या आदले दिवशीं सुधीरनें विचारिलें तिला,

“ताई, तूं पुण्यास जाणार ना?”

“हो!” त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत शोभनेनें उत्तर दिलें.

“मी पण पुढच्या वर्षी पुण्याला येणार आहे!”

“अहं! मग नातांना कोण सोबत इथें?”

“नानांच म्हणाले ना, त्या दिवशीं!”

“ते पुष्कळ म्हणतील पण—वरं जाऊं दे.” अधिक थट्टा करून त्याला खट्ट करण्यास ती तयार नव्हती. “हा तुला खाऊला!” असें म्हणून एक रुपया तिनें त्याच्या हातांत दिला.

“हं, हा शेवटचा खाऊ वरं का ताई! यंदां चवथी पास झालों कीं पुढील वर्षी पुण्यास येणार मी!” सुधीरनें रुपया दाखवीत म्हटलें. शेवटचाच तसला खाऊ!!

नांव—सांगायला पाहिजे का ?

येण्याचें कारण—ओळख पाहूं !

दिनांक.....

उन्नतिमण्डळाच्या नुकत्याच लागलेल्या नव्या शिपायानें दिलेल्या शिठीवर बरील नोंद वाचून शकुन्तलेला विस्मय वाटला.

“ कोणाला द्यायला सांगितली आहे ? ” भुवयांची विचित्र हालचाल करून तिने विचारिलें.

“ जी बाईसाहेब ! तुमास्लीच ! शकुन्तला आपटे म्हणताहेत ते ! तुमचें नांव मी चुकेन व्हाय ! ”

शिपायानें परत एकदां तीच वस्तुस्थिति उघड केली. त्यामुळे बबळल्याच मुळाच्या हातांतील शिवणाची सुई घेऊन, आपल्या हातांतील सर्व शिवण-कामाचें साहित्य उंचावर नीट ठेवीत शकुन्तला उठून बाहेर जावयास निघाली.

“ मला द्या ना तें ? ” तिचें पातळ ओढून घरीत त्या मुलानें म्हटलें.

“ देतें हें ? मी बरा बाहेर जाऊन येतें नि मग देतें अं ! ” अशी त्याची गोड समजूत करीत शकुन्तलेनें आपली सुटका करून घेतली.

बाहेर जातां जातां दाराबबळच तिचें पातळ तिच्या पायांत अडकलें. तें काढण्याकरितां तिनें पाय बरा बाजूला काढून दोनदा टाकला नि पातळ पुन्हां एकदां चापूनचोपून नीट बसविलें. बाहेर आपल्याला कोण बोलावतें आहे, त्याची तीव्र उत्कंठा लागल्यामुळेच कीं काय, दृष्टि दाराकडेच लागली होती तिची.

कोणी तिन्हाईत आलें असेल या समजुतीनें शकुन्तला प्रथम जपूनच बाहेर आली; पण बाहेरील व्यक्ति दुसरी कोणी नसून अजयच आहे हें कळतांच तितक्याच मोकळेपणानें ती हंसलीही ! तिची नासिका नेहमीप्रमाणे जरा सन्नत होऊन पसरली किंचित्. लालसर ओठांची मजेदार चाळवाचाळव झाली नि तिचे स्फटिकासारखे स्वच्छ दांत चमकले ! जणूं काहीं जास्वंदीच्या टवटवीत ताज्या फुलांच्या लाल पाकळ्याच विलग झाल्या नि त्यांतील शुभ्र दंढिंदुच चमकले ओळीनें !

हातातोल चिठीकडे खालीं एकदां पाहून परत तिनें अजयाकडे पाहिलें.

“कोण पाहिजे आहे आपल्याला ?”

“तुम्हीच !”

“पण आता या वेळेस मला मुळीच सवड नाही.” गंभीर मुद्रा करून ती म्हणाली, “परत या केव्हा तरी !”

“अस म्हणता ?” एखाद्या बड्या गृहस्थाच्या भेटीची आपणांस निकड असावी परन्तु त्याला भेटायला जाताच त्यानें तें नाकारावें म्हणजे आपण करतो तसला भाव दाखवीत अजयानें उत्तर दिले.

त्याच्याकडे क्षणभर पाहून शकुन्तलाच मग म्हणाली,

“समजलं ना ?”

“हो हो ! समजलं बरं मॅडम !” असें म्हणून हंसतमुखानेंच तिच्या या लटक्या आविर्भावाचें कौतुक करीत मडळाच्या मुख्य कचेरींत अजय शिरला. त्याच्या मागोमाग तितक्याच समाधानानें शकुन्तलाही जाऊन बसली आपल्या नेहमीच्या खुर्चीवर.

ती दोघे खोलींत शिरताच दिप्रगचें दार फटकन् लोटलें गेलें.

खुर्चीवर बसता बसता त्याने काचा खोवलेल्या धोतराचा मागील बाजूचा सुटा भाग सावरल्यासारखा केला, टेबलावरील पेपरवेट हाताने चाळविलें नि त्याच्या खाळची फाईल उघडून सहज दिसलेला एक कागद पाहिला त्यानें ! तो वाचूं लागला—

“भगिनीनो,

वर्षारम्भाचा आजचा पाडव्याचा दिवस. नव्या वर्षाकरितां नवा निश्चय करायचा सुप्रसंग ! उन्नतिमंडळाच्या ध्येयाला पोषक असा कोणता निश्चय आपण करणार आज ?

स्वदेशीचा प्रसार आणि स्वदेशीच वस्तू वापरा फक्त आपल्या घरांत ! आपल्या मुलांना लहानपणापासून हा घडा शिकवा.

म्हणजे उन्नतिमंडळाच्या सभासदांचें प्राथमिक कर्तव्य तुम्हीं केलं ! कारण, राष्ट्रमातेचा उद्धार राष्ट्रपुरुषांच्या हातीं आहे आणि राष्ट्रपुरुषांची निर्मिती—

ती, भगिनीनो, तुमच्या हातीं आहे.

शकुन्तला आपटे

अध्यक्ष, उ. मं., विकासपूर.”

चैत्रपाडव्याच्या दिवशीं निघालेलं तें पत्रक अजय वाचीत होता. तोंच शकुन्तलेचा हुकार त्याला ऐकू आला.

“मामांची प्रकृति कशी काय आहे ?” तिने विचारलें.

“प्रकृति ठीक आहे ! पण ताकद कमी होत चालली आहे; पंधरा पौड वजन घटलं आहे गेल्या महिन्यांत.”

“अजय ? तुम्ही काही म्हणा ! परंतु मामांचं लक्षण भीतिदायक वाटतं आहे मला.”

“हं. चालायचंच !” निराशेचा एक उद्गार काढून अजयानें उत्तर दिलें.

“अगबाई ! खरंच विसरतच होतें मी;” असे म्हणून शकुन्तला उठली. टेबलावरील लाकडाची पेटी तिने उघडली, कांहीं कागद चाळविले नि शेवटीं ‘सांपडलें’ अशा अर्था ‘हं’ म्हणून तिने एक कागद बाहेर काढला. त्यांतील मजकुर वाचीत वाचीत अजयाच्या खुर्चीपर्यंत ती चालत गेली. नि त्यांत काय महत्त्वाचें आहे तें न समजल्यामुळे गोंधळांतच तिकडे पाहाणाऱ्या अजयाकडे तिने पाहिलें.

“हे कळलं नाही तुम्हाला अजून ! नाही का !”

“पुण्याच्या कॉलेजमधून आलं आहे हे ! त्यांच्या मंडळाच्या उद्घाटन-प्रसंगी मी भाषणाकरितां पुण्यास यावं असं म्हणणं आहे त्यांचं !”

“केव्हां आहे तें ?”

“ऑगस्टमध्ये. २७ तारखेला.”

“अं ! अजून अवकाश आहे त्याला. आज सारी २० तारीख आहे जुलैची; एकूण तुमच्या मंडळानें बरीच प्रसिद्धि मिळविलेली दिसते आहे शक् !”

परत येऊन आपल्या खुर्चीवर बसतां बसतां शकुन्तलेनं वळून बाहेर पाहिलें नि मग डावी भुंवई चढवून किंचित् तिरप्या नजरेनं पाहाण्याच्या आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनं अजयाकडे एक कटाक्ष टाकीत ती म्हणाली—

“याचं भेय तुम्हांला आहे अजय. या कार्याची स्फूर्ति तुम्हींच दिली ना मला ! आठवतं आहे ना ! पांचवीत तुमची अन् माझी ओळख झाली. दोघांही मॅट्रिक झालो आपण नि मग कॉलेजांतील एक वर्षाचा अनुभव घेऊन हे कार्य हातीं घेतलं मी ! तें वाक्य आहे अजून माझ्या दैनंदिनींत. काय म्हटलं होतं तुम्हीं ?” असें म्हणून कपाळावर आठव्या बाबीत योडा वेळ शकुन्तलेनं आठवल्यासारखें केलें. “हं” तिनें टाळी वाजविली, “Life is duty ! आयुष्य ही कर्मभूमि आहे.” खरंच अजय, किती क्रांति केळीत तुम्ही माझ्या जीवनांत ! हुशार वकिलाची एकुलती एक मुलगी म्हणून फार तर एखाद्या भीमंत नि खुशालचेंद्र मनुष्याशीं लग्न लावून मुलांवाळांसह संसार करीत बसलें असतें मी ! पण हा अधिक मध्य संसार, आपल्या समाजाचा संसार, तो विस्कळित होत आहे त्याची काय बाट ! अंशतः तरी तो व्यवस्थित ठेवण्याकरितां यत्न केल्याचं भेय मिळेल मला !”

“शक्, तो मंत्र माझा नाही आणि नव्हताही ! आनंदस्वामींची ती शिक्षण. मॅट्रिक झाल्यावर कॉलेजमध्ये जाण्याची गोष्ट मी काढली, तेव्हां ते म्हणाले, “अजया तुसं मॅट्रिकमधील यश चांगलं आहे. कदाचित् तूं कॉलेजमध्येही शिष्यवृत्त मिळवून बी. ए. होशील. पण निरुपयोगी शिक्षणाचा पदवीवर वगून काय उपयोग ? कॉलेजमधील मजेचं वातावरण तूं उप-

भोगशील. शेवटी आपली दिशा चुकली हे कळेल तुला नि वाटेल की, अरेरे ! याच चार वर्षांत कितीतरी हिताचं कार्य झालं असतं बाहेर. त्या वेळच्या त्यांच्या ओळी आहेत त्याः—

“ I dreamt and saw life was beauty,
I woke and found that life is duty ”—

कुठच्या तरी आगळ कवीच्या काव्यांतील आहेत त्या ओळी ! ”

“ हो म्हणून लिहू ना पुण्याच्या या आमंत्रणाचं उत्तर मग ? ”

“ अर्थात् ! विचारायचं काय त्यांत ! ”

“ तसं नाही ! प्रत्येक गोष्ट तुमचा सल्ला घेऊन केली की वरं वाटतं बाई मला ! तुमचं उत्तर माहीत असूनही मी तसं केव्हाशिवाय रहात नाही ! इतक्या दिवसाची सवय लागलेली आहे ना मला ! ”

“ वा ! ” जाण्याच्या तयारीने टोपी उचलून अजयने तिच्याजवळ तोंड नेलें. उद्यां लग्नाच्या वेळेलाही मलाच विचारशील — “ तुमची सभ्यता आहे ना मला ! ”

या बोलण्यावर, शकुन्तला नेहमीप्रमाणेच “ हद्द, कांहींतरीच ” म्हणून तो विषय टाळील निवा खरें म्हणजे टाळण्याचा आव आणील असें वाटलें होतें अजयला. परन्तु “ त्याला तुमची सभ्यता लागणारच आहे नाही तरी ” ; असें उत्तर देत त्याच्याच मार्गोपाग शकुन्तला बाहेर पडली नि त्याची ती अपेक्षा फोल ठरली.

“ आरोग्यसत्ताह सुरू आहे उद्यांपासून. ” शकुन्तलेचें बोलणें त्याला ऐकूं आलें.

“ चांगलं आहे ! कार्यक्रमाची सोड उठवा म्हण ! ” असें म्हणत त्याने तिचा निरोप घेतला.

अजय निघून गेला तरी कितीतरी वेळ ती त्या वाटेकडे शून्य दृष्टीने पहात होती. आपण तद्या स्थितीत उभ्या आहो, तिकडे जवळच्या शिपायाचेंही लक्ष आहे हे तिच्या लक्षांत आलें तेव्हां जाण्या पायाच्या टांचेवर ती गर्कन् दुसऱ्या बाजूस बळली व झटकन् परत आंत निघून गेली.

त्याच दिवशीं दुपारीं पर्णकुटीच्या आंवरीत आसन टाकून स्वामी बसले होते. त्यांच्या किंचित् अशक्त शरीरयष्टीकडे पाहून अजयला वाईट वाटले. त्यांतूनही त्यांच्या आजच्या बोलण्यांत त्यांची नेहमीची रहस्यमय वाचा किंचित् खुलेपणाने ओसंडत होती.

“माझा हेतु पूर्ण करणार ना जय तूं ? कधीं डाव साधणार ?” त्यांनी विचारले. ते त्यांचे बोलणे नेहमीप्रमाणेच आहे असे समजून अजय स्वस्थ बसला. तेव्हां स्वामीच पुढे म्हणाले,

“ती शिकार ! अरण्यात नाही जया ! विकासपुरात आहे ! मात्र जपून ! ती साधली पाहिजे निर्जन वातावरणांत ! त्यात कदाचित् जीवितालाही झोका आहे तुझ्या ?”

“माझ्या ?”

“हो ! सांपडलास तर ! कौशल्याने कार्य साधलं तर कुणाचीच भीति नाही !”

“कोणावर रोल आहे तुमचा ?”

“ग्लीसन्वर ! वाटत की असंच जावं अन् त्या चांडाळाच्या” —असे म्हणून स्वामी एवढ्या आवेशाने उठले की, जणू काहीं समोरच उभा होता तो त्याच्या, नि त्याच्यावर ते चाल करून जात होते ! भावनाविवशतेचा प्रभाव होता तो !

“हं ! हं ! मामा काय हे ?” अजय त्यांना सांवरीत म्हणाला.

“आत्यंतिक दुःखाचा, सूडाच्या लालसेचा परिणाम ! सिंहाची भूक नुसत्या विचाराने शांत होत नसते.”

“हो; पण भावनेच्या भरांत तो जाळ्यांतही अडकावयाचा एखादेवेळेस.”

“गुद्मरळेच्या निष्क्रीयतेच्या वातावरणांतील जीवनापेक्षां जाळ्यांत अडकून मरण काय वाईट ?”

“ते मरण स्वाभिमानाचं असलं तरी योग्य वेळीं नसतं ! अकालीं आत्मार्पण केल्यानें हौतास्य दूर पळत असं !”

“हं आणि म्हणूनच अजन तला थांबलं पाहिजे !”

ते ओसरीच्या ओठ्यावर बसले होते. त्यांच्या दोन्ही हातांच्या दंडाना धरून अजय त्यांना खाली बसवीत होता. जणू कांही असे करण्यात त्यांचे मनच तो स्थिरस्थावर करीत होता !

बाहेर पहातांच अजयाला विचित्र दृश्य दिसले.

वावटळीच्या वर्तुळाकार संचाराने झाडांचीं सुकलेलीं पानं, पालापाचोळा नि धुराळा तशाच गताने फिरत होता. शीघ्रगतीने तो वावटळ आश्रमा-भोंवतीच्या पटांगणांतून फिरत भरकणू आश्रमाच्या प्रवेशद्वाराच्या पुढ्यात आली. वाटोळ्या हवेचा उंचच उंच एक स्तंभ निर्माण झाला ! त्या फिरत्या हवेतच एक गुराख्याचे लहान पोर टळ्या वाजवून नाचत गरगर फिरत होतें नि त्याला आपल्याकडे बोलावीत डोळ्यांत गेलेल्या धुराळ्यामुळे डोळे चोळणारा त्याचा बाप समोर उभा होता. तर्काच्या वावटळीत अजयाचे मनहा तसेच फिरत होतें. स्वामीचे समाधान होण्याचा एक मार्ग दिसला म्हणून ते थोडे आनंदांत होतें तर कार्यसिद्धीच्या शक्या-शक्यतेविषयीच्या विचाराने ते त्रस्त झाले होते ! आयुष्यातील रम्य जीवनाचा मार्ग सोडून हालअपेष्टानीं भरलेला अधिक खडतर मार्ग आचरायचा होता अजयाला !

विचारप्रस्त मनाला विश्रांति मिळावी म्हणून ओठ्याच्या कांठाने तो एखादू मैल फिरण्यास गेला.

एका दगडावर त्याने आसन ठोकले !

समोरच सृष्टीचा सगीत सचार पसरला होता. रानकुलांचा रंगीत ताफा सर्वत्र डोकावत होता. हिरव्या गार वनलता आनंदाने 'डुलत होत्या'. प्रेमळ मनुष्याच्या हृदयाप्रमाणेच जवळील ओटा उचंबळून येत होता.

निसर्गाच्या त्या रमणीय दृश्यांत अजयाला कांहीच मन गुगविणार वाटेना ! त्या ओठ्याच्या डोहांतील पाण्याच्या खळखळीची कटकट वाटली त्याला ! पुष्पमुद्राचे रंग मोहक असतांही, त्या वेळेस भडक वाटले त्याला ! त्या वनलतांचा हिंदोळाही कंटाळवाणाच वाटला त्याला ! स्वामीच्या आश्रमप्रमाणे व्यायामशिक्षणाचा धौरे विधायक कार्यक्रम त्याने

आचरिला होता; परन्तु आतांच्या स्वामींच्या बोलण्यामुळे गुप्त कटांतही आपल्याला भाग घ्यावा लागणार असे त्याच्या मनाला वाटू लागले. सकाळीच झालेली शकुन्तलेची भेट त्याला आठवली.

प्रेमपाश एकीकडे त्याला ओढीत होते नि स्वामींविषयी त्याची निष्ठा त्याला दुसरीकडे ओढीत होती !

अनिश्चिततेमुळे कटामध्ये उडी घेतांना प्रेमाची आशा सोडूनच ती वेतली पाहिजे हे उघड होते. मग कदाचित् प्रेम आणि कर्तव्यसिद्धीचा आनंद दोन्हीही मिळू शकतील तो सुदैवाचा भाग निराळा. म्हणतात ना, नेहमी वाईटाचा विचार प्रथम करावा !

एकदा त्याच्या मानसमंदिरात आवाज उठे —

“प्रेमाला कवटाळून तू स्वामींची इच्छा अपुरी ठेवणार ? पूर्वयुष्यांतील देहयातना नि मानसिक क्लेश, तुझ्याकडे आशेने पाहात विसरून जाणाऱ्या स्वामींचे मग काय ? ”

“अनिश्चित मार्गांतील अपयशाच्या भीतीने कदाचित् त्यांना तू काय-मचे दुःखी करून सोडशील ! ”

“छे वेळ्या ! ” परत कोठून तरी विरुद्ध आवाज उमटे, “तीन निरुप-द्रवी प्राण्यांच्या संसारसुखाचा बळी घेऊन अनिश्चिन मार्ग कां धरतोस ? हे ध्येय तुला किती तरी उच्च वाटत असलं तरी तिकडे तू घाबतां कामा नये ! गुलाबाचीं फुलं हाताशीं असतांना कमलपुष्पाकरिता कोणी खोल पाण्यांत शिरत नाही; तुझा हा भ्रम खोटा आहे ! ध्येय ! कर्तव्य ! स्वामीं-विषयीची प्रीति ! मोठ्या गण्या मारतो आहेस ! एकट्यादुकट्याच्या खुनाने का कुठे कार्य होतात ही ! सूडाच्या अमानुष भावनेच्या आहारीं जाऊं नकोस ! सर्वच रत्नरत्नीत प्रदेश पाळता घातल्यावर तुझा कट मृगबळ कशा-वरून ठरणार नाही ? अन् तसा तो फसला तर त्याच रत्नरत्नीत हाकांच्या जीवनपथाचा मार्ग ठरेल तुझा. ”

आणि मग कोणीतरी त्याला म्हणतसे वाटे — “प्रेमाची मामुळी अट पुढे करतो आहेस तू ! तुझ्यासारख्यावर विश्वास ठेवून जुदैवी दगा पावलेले व

राष्ट्राकरितां मरण पत्करणारे वीर, त्यांचं काय ! त्यांचे आत्मे तुझ्या प्रत्येक कृतीभोंवतीं आशाळभूतपणें फिरत आहेत ! त्यांचा आत्मयज्ञ ! त्यांची तरी क्षिती बाळग घेई ! राष्ट्रपुरुष मृत्यूच्या जवळपास पडले अन् त्यांची इच्छा उपेक्षून प्रेमाचे थेर करतो आहेस तूं ! आनंदस्वामीच्या हृदयाशी चिंत-प्रमाणें जळणारं तें वचन—त्याची पूर्णता कोण करील ? ”

अशा प्रकारच्या परस्परविरुद्ध विचारांच्या धुमश्चक्रीतच त्या दिवशीं अजय आश्रमांत परतला ! तो आश्रमांत केव्हां परत आला, हें सुद्धा त्याला नीटसें समजलें नाहीं !

प्रकरण ६ वें

सुट्टीनंतरची भेट

सुट्टीनंतर परत पुण्यास जाताना आपण आपल्या आयुष्याच्या एका नव्याच दालनांत प्रवेश करीत आहो असेच विजयाला वाटत होतं. कारण, आयुष्यांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याची शक्ति प्रेमाच्या आनंदात असते हे काही खोटे नाही. त्यामुळे पुण्यास गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशी आपण शोभनेला भेटू शकू अन् वर्तमानकाळाच्या अस्थिर स्थितीचा निर्णय घेऊं असे तो मनाशी म्हणत होता.

गेल्या सुट्टीत त्याने बरीचशी रात्रीची ग्राम विद्यालये स्थापन केली होती. आपल्यामागे इनामगांवालाच रहाणाऱ्या सहकाऱ्यांपैकी दोघाना व्यवस्था पहाण्याकरिता त्यांना वारंवार भेट देण्याविषयी आज्ञा देवून ठेविली होती. खुद्द इनामगावला आरोग्याचं महत्त्व प्रतिपादन करून, खेडेगावांत जेथे आरोग्यविघातक वातावरण नि चालीरीती अस्तित्वात असण्याचा संभव असतो, त्या ठिकाणी आरोग्यदायकता वाढविण्याविषयीचे उपाय, त्याने गांवकऱ्यांना सांगितले होते. बुद्धिवर्गाशिवाय अवांतर अशा बैठकी घेण्याची न त्यांत सुबुद्ध आणि सुशिक्षित झालेल्या गांवकऱ्यांना स्वदेशी म्हणजे काय फावल्या वेळांत उपजीविकेला हातभार लावणारे ग्रामोद्योग, इत्यादींची माहिती देण्याची व्यवस्था लाविली होती. अन् या सर्व मानगडीत त्याला आठ एक दिवस उशीरच झाला पुण्याला जावयाला !

या श्रमानंतर आतां विश्रांतीचा काल तो अनुभविणार होता. गाडीने कल्याण स्टेशन सोडले, त्यावेळेस सायंकाळच्या सूर्यास्ताच्या निस्तेजपणांत गाडीच्या शीघ्रगतीमुळे उडालेला धुराळा भर घाळीत होता. त्यामुळे बाहेरील

देखावा अधिक निरुत्साही झाला होता. गाडी सुटून पांच दहा मिनिटे झाली असतील. खिडकीतून येणारा असद्य वारा टाळण्याकरितां विजयाने कांचेचे तावदान सरकून वर ओढून खिडकी बंद केली; कांचेतून एकदा बाहेर पाहिले अन् वाकावरच एक पुस्तक वाचीत तो आडवा झाला.

काहीं वेळाने त्या वाचनाचाही कटाळा आला, म्हणून पुस्तक बंद करून त्याने डोळे मिटले.

तो जागा झाला त्यावेळेस गाडी नेरळ स्टेशनमध्ये उभी होती. त्याने बाहेर पाहिले. तिकिट कलेक्टर उभा होता त्या दारातून एक सधारण काळसर पण रुबावदार चेहऱ्याचा इसम बूट वाजवीत, त्याच टेक्यात, विजयाच्या डब्याकडे आला. डब्यात शिरतांच विजयाच्या समोरच्याच बाजूचे वरील जाळीवर त्यान आपली बॅग ठेविली अन् डोक्याची हॅट काढून तीही त्याच ओळांत त्या बॅगवर टाकली नंतर तो खिडकीजवळ त्याच वाकावर बसण नि बाहेर प्लॅटफॉर्मवर उभा असलेल्या वयस्क गृहस्थाबरोबर बोलण्यास त्याने सुरवात केली.

मुळीच ओळख नसताही, प्रथमदर्शनीच काहीं माणसांबद्दल, आरत्याला आदर वाटू लागतो ना ? तेच मत झाले विजयाचे त्या प्लॅटफॉर्मवरील गृहस्थांबद्दल. त्यानीं डोक्याला खादीची पादरी टोपी घातली होती अन् आखूड घोतराचा सोगा सुटाच सोडला होता. अंगांतील काळसर जात्रियाच्या खिशात दोन्ही हात घालून त्या गृहस्थाचे संभाषण चालू होतें. मधून मधून पायांच्या टांचा उंच करून परत त्या खाली टेकण्याचा त्यांचा चाळा चालू होता बोलतांना.

“अजून अवकाश आहे गाडी सुटायला.” ते गृहस्थ उद्गारले.

“हो; थोडा.” गाडीमधील महाशयांनीं हातावरील घड्याळाकडे पहात उत्तर दिले.

“नाना,” आंतील गृहस्थच पुढे म्हणाले, “प्रकृतीला जपत जा; हवा बदलती आहे; तेव्हां म्हटलं जपून असा !”

“अरे मला काय होतं आहे ? चांगलं दगडासारखं आहे माझं शरीर !

शोभनेला मात्र हाच निरोप सांग ! चारच दिवस झाले ना तिला पुण्यास जाऊन ? पण किती काळ लोटला असं वाटतं आहे मला ! ”

शोभनेचें नांव ऐकताच आपण जिव्या चिंतनांत गर्क होतो, तीच का ही शोभना ? अन् असली तर तिचें याचें काय नातें असा प्रश्न विजया-पुढें उभा राहिला.

“ तें काय सांगायला पाहिजे ? ” आंतीठ गृहस्थ म्हणाले, “ बाकी नाना ! तुझी मुलगी फार गुणवान बरं कां ! सौंदर्यांत काय, अभ्यासांत काय अन् मी परवा ऐकलं होतं कसल्या चळवळींत पडते आहे म्हणे ती ! ”

“ हं ! सुट्टीतच कळलं मला तें ! आमच्या त.ईचें रतनपूरला जाणं ! तिथं हीसुद्धां जाते अधून मधून ! तिथल्या शेतकऱ्यांची संघटना करायचं कार्य काहीं दिवसापासून तरुण मंडळी करीत आहेत; शोभनेनंही थोडा भाग घेतला आहे त्यांत ! अरे, म्हटलं तरुणांनीं असलें कार्य करायचं नाही तर मग काय आम्ही ? थोड्याच दिवसांत ओंकारेश्वराकडे इष्टि कागायला लागणार आमची अन्— ”

“ वा ! बराच वेत दिसतो आहे तुम्हा नाना ! ”

“ म्हणजे ? तूं काय म्हणतो आहेस काका, ते नाही कळलं ! ”

“ नाही; ओंकारेश्वर पुण्याला, अन् नेरळपासून तेथपर्यंत ! ६६ ! एक चमत्कारच होईल तो ! ” या त्यांच्या उद्गारावर नानाही मनसोक्त हसले.

इतक्यांत गाडी सुटायची वेळ झाली. स्टेशनवरून गाडसुचे बावटे हलविले गेले. गाडीला एक सुरुवातीचा लहानसा धक्का बसला; अन् गाडी सुरू झाली. गाडीबरोबर चालतां चाळतां नाना म्हणाले,

“ शोभनेला सांग. म्हणावं, फार त्रास घेऊं नको अभ्यासाचा, अन् नियमानें पत्र येऊं दे ! ”

गाडी सुरू होतांच काकासाहेब विजयाकडे वळले. जागेवर बसतां बसतां त्यांनीं विचारलें,

“ कुठं जायचं आपल्याला ? ”

“ पुण्याला. ”

“असं का ! मळाही तिकडेच.” विजयानं न विचारतांच काकासाहेबांनीं उत्तर दिलें.

शिशांतील एक चिरूट काढून तो तोंडांत घेऊन पेटविला त्यांनीं नि मस तसाच तो तोंडांत घरीत बोंबड्या आवाजांत ते बोलूं लागले,

“कुठें असतां तुम्ही ? पुण्यालाच का ? कॉलेजमध्ये मोठी मजा असते नाही अतां सुरुवातीला ? आमच्या वेळची आठवण आहे मळा. पहिल्याच भेटींतील विद्यार्थ्यांचा विनोद, ओपनिंग अँड्सच्या वेळेला होणारी कार्डफॅक अन् स्टॅपिंग, कांहीं विचारूं नका ! बाकी त्या भाषणाकडे तरी लक्ष असतं कुणाचं ? पहिल्या दोन बाकांवरील नवी भरती किती झाली याकडेच सर्वांची दृष्टि ! ”

काकासाहेबांची ती चर्पटपत्ररी पाहून विजयाला हंसूं आलें.

“अन् हो ! नंतर ती निवडणुकीची घामधूम अन् संमेलनामधील नाटकांची दंगल—”

“तुम्हीं कधीं काम केलं होतं का नाटकांत ?” त्यांना थांबवीत विजयानें विचारिलें.

“हो ! नाही म्हणायला एकदां केलं होतं ! अन् तें मी जन्मभर विसर. नार नाही ! ” असं म्हणून चण्याच्या भिंगांवरून विजयाकडे पहात, काकासाहेब थोडा वेळ स्तब्ध राहिले. विजयानें “कां” म्हणून प्रश्न करावा अशी त्यांची इच्छा होती असं दिसलें. परन्तु विजय जेव्हां कांहींच बोलना तेव्हां तेच पुढें म्हणाले,

“म्हजें त्याचं असं झालं, नाटकांत जीं जीं आत्महत्या करणार असते, तिला त्यापासून परावृत्त करण्याचं काम होतं माझं ! अंकाच्या शेवटीं माझं भाषण होतं ! त्यांत ती तसं करण्याचा बेत सोडीत नाही म्हणून आतां फक्त तिच्या शेवटच्या चटकेला तिजजवळ राहून तिला अडथळा करायचा असा माझा बेत मी सांगणार असतो ! भाषणाच्या शेवटी ती खीं बेते, अन् तिच्या हातांतील पिस्तुकाचा चाप चुकून ओढला जाऊन ~~काकासाहेब~~ होतो. गोळी चुकल्यामुळे तिला कांहींच इजा होत नाही. मात्र हें

मी पाठमोरा असल्याने मला कळत नाही त्यामुळे तिने आत्महत्या केली अस समजून मी शोक करीत तिकडे धांवतो असा कथाभाग होता. परंतु आमच्या वेळेला तो स्त्रीपार्टी विंगमधील पडद्याच्याच दोरीला स्टेजवर येतांना अडखळला. दोरी सुटून पडदा पडला न त्याच्या खालच्या बाजूच्या रुळाचा आवाज आला. तो त्या पिस्तुलाचाच आवाज समजून पाठमोरा मी मागे धांवलो तेव्हा ती स्त्री अर्थात् तिथे नव्हतीच; मी मात्र जातांना “कमल, कमल, काय केलंस हे !” असा नेहमीप्रमाणे आक्रोश केला. ते उद्गार ऐकून व माझ्या फजितीला प्रेक्षकांनी बाजविलेल्या टाळ्या ऐकून आमचे स्टेजमधील साह्यकारी मित्र अंक संयत्ना, असच समजून नेहमीप्रमाणेच साध्या पोशाखात बाहेर स्टेजवर आले अन् हा सर्व गोष्टळ पाहून सर्व हॉलभर जी काही हुलड उठली ती काही विचारुं नका !”

त्या गृहस्थाचे कॉलेजांतील स्मृतीशी झालेले तादात्म्य पाहून विजयाला नजा वाटली ! इतक्या वर्षानंतर तो गृहस्थ आठवणी कढून काढून मनःशोकित्त इसत होता ! ‘पदवीधराच्या आयुष्यांत कॉलेजांतील गोष्टी हा एक प्रवीट आनंद आहे हेच खरे !’ विजय मनात म्हणाला.

त्याचे हे संभाषण संपते आहे तोपर्यंत गाडी कर्जत सोडून घाटांत शिरावयास लागली होती. अन् नन्तर संभाषणाच्या ओघांत पुणे स्टेशन व्हां आले हे त्या दोघांना कळलेही नाही. स्टेशनवर रांगेने बसलेले हमाल आपल्याला कोणाचे सामान मिळते ह्या आशेने सरसर जाणाऱ्या त्याकडे आशाळभूतपणे पहात होते. विजयाच्या डब्यांत विशेष गर्दी नस-
त्यामुळे जो एक हमाल, त्याच्याजवळ काही सामान असेल म्हणून आला होता, त्याला शेवटी काहीच मिळणार नाही हे ठरलेले होते. कारण, मार्काचे सर्व बोरे केव्हाच उचलले गेले होते.

“सामान घेऊ का साहेब !” तो हमाल म्हणाला.

“अं हं, काही नाहीच आहे या बैंगुशिवाय !”

“मग तीच नेतोना साहेब. ”

गाडीला धक्का बसला-शेवटच्या या वेळेला !

“आमचे हात मोडले नाहीत कांही बाबा !” काकासाहेब म्हणाले.

“साहेब ! कांहीच मिळणार नाही मला नाही तर !” केविलवाण्या नजरेने त्या हमालाने आपले तांबडे पागोटें एकदां सांवरले. त्याच्या सत्य-स्थितीने विजयाला वार्ट वाटले. “असे म्हणतोस ?” आजूबाजूला पहात विजय म्हणाला, “बरं आहे काकासाहेब, असे करा ना ! दोन्ही बॅम्स द्या याच्याजवळ; ए, हें घे;” असें हमालाला म्हणून विजय बाहेरही पडला.

टायगांत बसतांता त्या हमालाच्या हातावर एक चवली जेव्हां विजयाने ठेविली, तेव्हां, असें गिन्हार्क दररोज मिळेल तर देव पावेल असेंच त्या हमालाने म्हटलें असेल.

“दोन हँडबॅग्स्चढल दोन आणे हमाली !” त्याचें समाधान वाटलें त्याला.

आज कॉलेजमध्येच शोभना आपणांस भेटेल अशी विजयाची मुळीच कल्पना नव्हती. त्यामुळे दुसऱ्या तासाच्या शेवटी कॉलेजच्या आवारांत जो एक चारपांच मुलींचा घोळता त्याला दिसला तिकडे कॉलेजविद्यार्थ्यांच्या साहजिक दृष्टीक्षेपानेंच त्याने पाहिले. त्याने तिकडे पहायला अन् शोभनेचें त्याच्या बाजूलाच लक्ष जावयाला एकच वेळ आली. सायकल हातांतून तिकडे वळवीत तो तिकडे जाणार तो शोभनाही त्याच्याकडेच येत होती तें त्याला दिसलें. बरं झालें; त्या वेळेला तास परत सुरू झाल्यामुळे आजूबाजूला कोणी नव्हतें. नाही तर ‘आहे बुवा’ सारखा एखादा आवाज उमटला असता तिथें.

“आतां तरी सांपडलांत कीं नाही ?” हंसत हंसत शोभनेनेंच सुरवात केली.

विजयाने शोभनेकडे पाहिलें. आतां ती त्याला जास्त सुंदर दिसत होती. तिच्या मुद्रेवरीळ आरक्त छोटेंत थोडी अधिक भर पडली होती. तिचे गाल किंचित् वर आल्याच्या त्याला भास झाला. परंतु तिच्या हास्यानेंच तो कन-शिकलंघळाच्या फुगीरपणा तात्पुरताच निर्माण केला होता हें त्याला नंतर कळलें.

“काय करतां बुवा ! समोरच दिसलांत तेव्हां पळून तरी कसा जाणार !”

विजयान्या या उत्तरानें शोभनाळा बरें वाटकें असावें; कारण, “ आणि एका अर्थानें मी तुम्हांला भेटलोही होतो; माझं पण मिळालं नाही वाटतं तुम्हांला ! ” या विजयान्या वाक्यावर तिनें अधिकच उत्सुकतेनें प्रश्न केला,

“ हो ! इश ! नाही कसं ? पण तें अपूर्ण होतं; पन्नावर उबव्या बाजूला स्वतःचा पत्ता लिहावयाचा असतो, हें विसरलांत वाटतं ? ” आणि मग त्याच नादांत तिनें आपली पुस्तकें पुढील बाजूस आपल्या कमरेचीं खाली सोडलेल्या दोन्ही हातांत आडवीं धरलीं; तिच्या सोन्याच्या बांगळ्या मनगटापाशीं खालीं सरकल्या, आणि त्यांची एक दाट अशी नादमधुर कणकण उमटली.

“ हो, विसरलो खरं ! मगऽऽ ! त्याबद्दल कांहीं शासन करणार आहांत की काय ? ” दुचाकीच्या बैठकीवर हात ठेवून त्यावर बांकून, पलीकडे उभ्या असणाऱ्या शोभनेकडे त्यानें पाहिलें. तो बांकल्यामुळे ती त्याच्याकडे किंचित् खाली पाहून बोकत होती,

“ मी पुष्कळ शासन करीन. पण तें पाळण्याचं तुमच्या हातांत आहे ! ”

“ माझ्या हातांत ! माझ्या हातात तर सायकलशिवाय दुसरं कांहीच नाही आहे.” आळीपाळीनें विजयानें आपले दोन्ही हात वर उचलून ते पसरले.

“ व्याकरण आणि व्यवहार यांचं आतांच नातं जुळवूं लागलांत तुम्ही ! बरं पण तें जाऊं दे. त्या दिवशींचा वचपा काढून घेणार आहें मी. उद्यां सकाळीं आमच्याकडे यायचं तुम्ही ! अं ? ”

विजयानेंही मानेनेंच संमति दिली.

दुसऱ्या दिवशीं विजय पुरंदर्याच्या बाज्यांत गेला, तेव्हां तो बाहेरील अंगणाच्या फाटकापाशीं असतांनाच शोभनेचें त्याला दर्शन झालें. स्नान-गृहांतून स्नान आटोपून ती नुकतीच बाहेर आली होती. तिची शुभ्र कायस वर्षांभरूंतली चकसिचनानंतर केतकीचा वर्ण ज्याप्रमाणें अधिक तेजोयुक्त व्हावा त्याप्रमाणें, अधिकच आकर्षक दिसत होती. त्याला पहातांच ती थोडीशी काजली. दोन्ही हातांनीं अंगावरील कपेद्वन केतकेच्या चिन्हावर वातळाचा निन्हाचा बोट तिनें पुढे ठरोआगावजळ धरला होता. कसातरी

पदर आपल्या अंगावरून घेतला होता. तिने एकदां आपल्या कपोलभागावरून हात फिरविला, दुसऱ्या वेळेला त्याच हाताने नितम्बाखालील पातळ किंचित् वर उचकले नि ते तसेच सांवरून घेत जातां जातां, “आहे हं मी, बसा !” असे म्हणत ती लगबगीने आंत निघून गेली. तेवढ्या वेळांत तिच्या भरीव नि गौरवर्ण पायावर ते पातळ हेळकावळे गेलं अन् तिचे पाय रभ्यतेनें चमकले.

आंत जाऊन पुढच्या खोलींत विजय बसला तेव्हां शोभनेच्या पुनरागमनाविषयी त्याची उत्सुकता इतकी होती की पांचच मिनिटांत शोभना परत आली तरी त्या वेळांत त्यानें आपल्या मनगटावरील घड्याळावरून पाच सात वेळां दृष्टि फिरविली.

“उशीर झाला, नाही मळा ?” तिथे येतांच आपल्या खोलीकडे जातांना शोभनेनें प्रश्न केला नि तिकडेच चलय्यास तिनें त्याला खुणावळे. आंत जाताच पटकन् एक खुर्ची ओढून तिनें ती विजयापुढे सरकावली.

“छे ! छे ! मलाच झाला !” तिच्या प्रश्नाला विजयाने उत्तर दिले.

विजयाच्या समोरील टेबलावरच शोभनेनें आपले आसन ठोकले. आपल्या अघातरी पायांची ती हालचाल करीत होती अन् संभाषणांतील विनोदांमुळे वेळोवेळीं तेथे त्या दोघांचे हास्यतरंग उमटत होते.

“तुम्हांलाच उशीर झाला म्हणतां ? तो कसा ?” तिनें विचारले.

“अहो, एप्रिलमध्ये भेटायचं ते जूनमध्ये भेटतो आहे तुम्हांला !”

यावर हसत हसत शोभनेनें संभाषणाचा ओष बदलत म्हटले,

“हो, खरंच ! चहाला बोलायलं आहे नाही मी तुम्हांला ?”

“अहं ! गप्पांना !”

“चहाशिवाय गप्पांना कधी रंग चढला आहे म्हणा !”

“पण मी चहा घेऊ नाही कधी !”

“असं का ? मग दूध आणते;” आपल्या भुंवयांची हालचाल करीत अचक चलपट्टावरील सुक्ष्म जलशेचींची आठवण करून देत, ती विजयला म्हणाली.

दुग्धपान झाल्यावर त्याच्या हातावर सुपारी टेवण्याकरितां शोभनेने आपला हात त्याच्या हाताजवळ नेला, तेव्हा तिच्या मिटलेल्या बोटाच्या विजयाच्या करतलाला स्पर्श झाला. काही तरी विशेष घडलं म्हणून दोघांच्याही मनात चलविचळ झाली.

सुपारीचे कांचेचे भाडे जागेवर टेवण्याकरिता शोभना भिंतीवरील फळी-जवळ गेली आणि तसे तें टेवतांना तिने माग वळून विजयाकडे पाहिले; तोही तिच्याकडेच पहात होता. आपण अशी अवचित पाहटों गेलों म्हणून दोघाही एकदम हसलीं.

रस्त्याच्या कडेने चाललेल्या एखाद्या सुंदर मुलीकडे पहाण्याचें दोघा सायकलवर बसलेल्या मित्रांच्या मनात यावे; ते आपलें पहाणे दुसऱ्याला कळूं नये असे दोघांनाही वाटाने नि मग दोघांचही त्या मुलीकडे पहाण्यात एकाच वेळीं सायकलचे रस्ती व दलक्ष झाल्यामुळे त्यांच्या सायकली एकमेकींवर आपटून, दोघाही आपण आपण पाड गेलों म्हणून आश्चर्यचकित व्हावे, तसाच विस्मय होता त्यांचा !

शोभना परत टेबलाजवळ येऊन बसल्यावर थोड्या वेळाने विजय म्हणाला,

“अच्छा ! जाऊ मी आता ?”

“कालच विसरलात घटने ?” पातळाच्या किनारीवरून चापूःचोपून हात फिरवीत शोभनेने समज दिली. “खूप खूप बोलायचें आहे तुमच्याशी मला. त्या दिवशींना वचपा आज जाढायचा माझा बेत कालच मी सांगितला तुम्हाला !”

“अस्स; अस्स.” खुर्चीच्या हातवर, उठण्याचे तयारीने विलेले हात तसेच टेवीत विजय म्हणाला नि तो तमाच पुन्हा खुर्चीत बसला.

टेबलावरच आपल्या बाजूलाच बसलेल्या चारीक मनंगटा घडय्याच्या पंढ्याशी खेळत शोभना म्हणाली,

“तुम्ही आलात, बर वाटलं मला !”

यानंतर त्यांच्यांत बरेच सभाषण झालें. परंतु तें बहुतेक कॉलेजविषयी-

चेंच होतें, अमका प्रोफेसर किती मनमिळाऊ आहे, तमक्या क्रिकेटिअर प्रोफेसरला संस्कृत कॅस शिकवितां येत नाहीं, आदल्याच दिवशीं व्हगंड्यांत एक मुलगी कशी पडली नि त्यावर सभोंवार कस. हंशा पसरला, इत्यादींचें वर्णन शोभनेने केलें. ती तिची आपल्या कॉलेजविषयीची नव्या विद्यार्थ्याला वाटावी तशी उत्सुकता पाहून विजयानें विचारलें,

“फारच उत्सुक दिसता तुम्ही कॉलेजविषयी ?”

“हो. कारण, या वर्षाच मी प्रथम, या कॉलेजांत येतें आहे. गतवर्षी मुंबईलाच होतें मी कॉलेजांत !”

“अस्स ! तरीच तुम्हांला कधीं पुण्याला पाहिलेल आठवत नाहीं मला !”

“मी मात्र तुम्हाला सुट्टींतसुद्धा पाहिलं होतं ह !” असे म्हणून नेरळच्या वर्तमानपत्रातील विजयाचा फोटो तिने त्याला दाखविला. तिची ती आप-
णां पिंपरीची आस्था पाहून हर्षभरित चित्तानेंच थोड्या वेळानें विजय घरीं जाव पाय निघाला.

त्याला पौनवावयाला शोभना निघाली त्या वेळेस फाटकापर्यंत जातां जाता ती त्याच म्हणाली,

“तुमके, येतला नाहीं मो तुमचा ?”

“हो. त्याच वेळेस दाखवत आहे खरं माझ !”

“माझ ? तुम्हाला नाहीं तस वाटत ?”

“तुमचे इतर कां वाटल असत पण—” फाटकांतून बाहेर पडत विजयानें उत्तर दिले. पुढीं निष्कर्ष बोलण्याला त्याची जीभ घजना ! म्हणून ते पाक्य अर्धवट सोडून त्यानें म्हटलें,

“अमच्याकडे आलं पाहिजे हं तुम्ही आता !”

“येऊ कीं ?”

“तुमचे आस्थासत नको ! कधीं येणार तें बोला !”

“वाटे तेव्हा !” फाटकांतून शोभनाही बाहेर आली; “अहो, आतां तुमचा उद्योग काय आहे मला ? तुम्हाला मात्र वेळ केव्हा आहे तें पहा ! तुम्ही काहीं मादयाप्रमाणे निरुद्योगी नाहीं !”

“अस्सं !” रस्त्यावर पाऊल टाकीत तिच्या त्या वाक्यावर विजय म्हणाळा, “वरं, मग शनिवारीच या म्हणजे वरं स्वस्थपणानं गप्पा मारायला ! सुट्टी आहे त्या दिवशी.”

“शनिवारी ?” शोभनेने विचार करीत म्हटलं. तिला येण्यास त्या वेळी वेळ नसावा या शंकेने विजयाने म्हटलं,

“कां, येणार ना ?”

“हो ! पण सोमवारी येईन ! शनिवारी नाही !”

त्या दिवशी आपल्या दैनंदिनीत शोभनेने पुढील वृत्तांत लिहिला—
 “.....आज विजय आले होते. त्या दिवशी पत्राने त्यांचं नांव कळलं होतं, आज मन कळलं त्यांच ! किती प्रेमळ आहेत ते. सुट्टीनंतर कालच ते कॉलेजांत पहिल्यांदा भेटले, पण त्यांच्या लाघवी बोलण्याने आमचा परिचय जुना आहे असच वाटायला लागलं आहे मला ! म्हणतात कसे, की, पत्राचे उजवे बाजूस वर पत्ता लिहिला नाही म्हणून शासन करणार आहांत का ? हो, चांऽऽगलं शासन करणार आहे ? आज पहिला इप्ता म्हणून गप्पा मारायला बोलावलं. रतनपूरला किसानसभेला यांनाच बोलवावं अस लिहिणार आहे मी, तिथल्या कार्यकर्त्यांना. कळलं आहे म्हणावं आपलं सार्वजनिक कार्य माझ्या एका मैत्रिणीकडून. अन्—पण जाऊं द्या; लिहून कशाळा ठेवू ! माझ्या हृत्पटलावरच लिहिलं गेलं आहे तें !”

प्रकरण ७ वें

ठिणगी !

पुष्कळदां निःशब्दपणेंच आश्रमांत वावरणाऱ्या आनंदस्वामींच्या गतां युष्यातील घडामोडींविषयीं अजयाला काहीच माहीन नव्हतें. पण आज मात्र आतांपर्यंत न कळलेली स्वामींच्या आयुष्यांतील एक गोष्ट त्याला कळली.

“काहीं विशेष बातमी नाहीं आज ?” अजयाला स्वामींनीं विचारलें.

“वा ! नाहीं कशी ? एकच काय, दोन बातम्या आहेत आज मामा !” हाताचीं पहिलीं दोन बोटे वर हात करून चाळवीत अजय उत्तरला. “पैकीं एक वर्तमानपत्रांतली आहे अन् दुसरी विकासपूरचीच पण वर्तमानपत्रांत न आलेली आहे !”

तो काय सांगतो तें स्वामी लक्षपूर्वक ऐकत होते.

“मामा, सावरकर पुण्याला येणार आहेत उद्यां. टिळकांच्या पुण्यतिथिनिमित्त त्यांचं व्याख्यान ठरवलं आहे पुण्याच्या पुढाऱ्यांनीं.”

त्याचे हे उद्गार ऐकून एखाद्या नांवाबरोबर गतकालांतील त्या नांवाशीं निगडित असलेले प्रसंग आठवतांना मनुष्य करतो तशी मुद्रा खाली आनंदस्वामींची. त्यांच्या मुद्रेवर आनंदाची एक लंके उमटली. दाटीवरून उजवा हात फिरवून तो तसाच मिशावरूनही वळवून डाव्या हातांतील काठी त्यांनीं जमिनीवर आपटली आणि खाली पाहात ते हर्षितहृदयांनं म्हणाले,

“कोण ? सावरकर ? हं हं ! मेमध्येच सुटला तो नाहीं का ? तूच सांगितलं होतंस ते !”

“सुटला !” सावरकरांच्या नांवाचें स्वामींनीं केलेले ते एकरी संवोधन ऐकतांच अजय चमकला. उगीच कोणाला वाचनेही तिरस्कारण्याचा स्वामींचा स्वभाव नव्हता हें त्याचा पूर्ण माहीत होते. त्यामुळे मग या त्याच्या बोलण्याचें कारण, त्या थोर पुरुषाबद्दलचा आत्यंतिक जिव्हाळा किंवा निकटवर्ती स्नेह हेच नसेल ना ? चटकन् अजयाचे मनात घेऊन गेले. अन् सावरकर आणि स्वामी याचा तसा संबंध म्हणजे—

परंतु त्याला फार वेळ त्या विचारात स्वामींनीं ठेविल नाहीं.

“का ? मी त्यांना अरे तुरे म्हणून म्हणून आश्चर्य वाटल तुला ?”

ते म्हणाले, “हं ! तांच्या म्हणजे एक रत्न आहे रत्न ! काय अचाट छातीचा वीर आहे तो ! लहानपणापासून पहाणे आहे ना मी !”

“म्हणजे ? त्याची अन् तुमची मैत्री होती ?”

“हो. एकप्रकारे मैत्री होती अन् एकप्रकारे तो माझा गुरुही होता. कारण आमच्या मित्रमंडळीत तो या दोन्ही नात्यांनीं वावरत अस. वास्तविक मी त्याच्याहून चार वर्षांनीं मोठा; पण भासत असे उलटच ! विलायतला जायच्या आधीं नाशीक स्टेशनवर त्याची अन् माझी शेवटची भेट झाली. आमचीं ताटातूट होणार, म्हणून फार वाईट वाटल मला. पण माझा हात आपल्या हातात घेऊन म्हणाला काय तं, माहीत आहे ?”

“काय ?” उत्सुकतेने अजयाने चालना दिली.

“म्हणाला, “गोविंदा, वाईट वाटून घेऊं नको ! मी विदेशी का चाललो आहे माहीत आहे ना ? मलाही वाईट वाटतं तुमच्यापासून दूर जायला ! पण केवढा आनंद हातो आहे दुसरीकडे मला ! थोड्याच दिवसात आपला हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार ! परत मला हिंदुस्थानांत पाऊळ टाकायचं आहे, तें स्वतंत्र भारताचा, स्वतंत्र महाराष्ट्राचा, नागरिक म्हणून. ब्रिटिशांचा गुलाम म्हणून नव्हे ! मला हसत निरोप दे; म्हणजे या पध्दत्या काळांतही उत्साह वाटेल मला. अन् त्याला परत आणला तो एक लोहदंडांनीं जखडलेला बंदी म्हणून. फरारीसुद्धां झालो होतो मी त्या वेळेला !”

“फरारी ?” आणखी कोणता हा घागा हातीं लागतो हे चांचण्या-

करितां अजयानें विचारिलें. परन्तु तो संभाषणाचा ओघ स्वामींनीं तसाच चालू दिला नाही. अन् त्यांच्या मनाविरुद्ध कांहीं करून, त्यांना त्रास होईल असें वाटांच तेथेच थांबणें हा अजयाचा नियमच होता. त्यामुळे आपल्या मुद्रेवरील आविष्कार लपवीत तो नुसताच ऐकत राहिला.

“पण हरकत नाही;” स्वामीच पुढें म्हणाले, “बंदी म्हणून आणला तरी पण हिंदुस्थानच्या पराक्रमाची ध्वजा नाचवत नाचवत फ्रान्सच्या किनाऱ्याच्या उत्तुंग तटावर तात्याने रोवली आणि मगच तो हातीं लागला राजकृत्यांच्या ! तो आता मुक्त झाला आहे; रत्नागिरीच्या त्या बदिस्त खुराब्जातून बाहेर देतांच विस्तीर्ण राष्ट्राचा जडा त्याला मोकळा आहे; अन् हें पार्श्वक्षेत्री अपुर वाटाव अशी त्याची भरारी आहे. समजवस्क म्हणून मजबरोबर खेळणाऱ्या तात्याने हिमालयाएवढा पराक्रम केला याचा अभिमान वाटतो मला ! अपयश आलं नसतं तर हिटलर, मॅसिनी, मुसोलिनी, डी वॅलरा यांच्याप्रमाणेच तो दिगजला असता. त्याच्याप्रमाणेच सबंध राष्ट्राचा भार एकट्यानें आपल्या खाद्यावर वहावा असा त्याचा अधिकार आहे !”

“हो; आणि दुसरा काय म्हणालास ?” कांहीं वेळानें स्वामींनीं पृच्छा केली.

“इथे एक घिलायती फर्म येणार आहे, दोन दिवसात; इंग्लंडची कंपनी आहे. काय नांव बरं ऽ ऽ ऽ ?” कपाळावरून हात फिरवत त्या नावाची आठवण करीत अजय म्हणाला, नि असें करताना त्यानें शेवटचा शब्द थोडा लाबवीतच उच्चारिला. “हो; थॉमस् स्मिथ अँड् को; विदेशातून एकदम कापड मागवायचं म्हणजे स्वस्त दरानें तें विकतां येईल इथें, असं त्यांचं धोरण आहे; कांहींही करून त्या कंपनीच बस्तान, इथें बसून देतां उपयोगी नाही. पण आपल्या विरोधाला न जुमानता ती फर्म निघालीच तर बहिष्कार आहेच आपल्या हातात. तुम्हाला काय वाटतं ?”

“माझाच भाचा आहेस तू जया !” स्वामी म्हणाले; “मात्र परदेशी कंपनी इथे येऊन व्यापार करण्याच्या गोष्टी बोलतात नि कांहीं ठिगणी तो कमालीचा यशस्वी करूनही दाखवतात, याचं मला आश्चर्य वाटतं. किती जागृति व्हायला हवी आहे आपल्यांत अजून.”

वरील संभाषणावरून स्वाधीन्या गतायुष्याच्या एका अज्ञात गोष्टीचा उलगडा झाला या समाधानानंतर नंतर अजय होता. चारसहा दिवसांनी तो शकुन्तलेकडे गेला. तो तिच्या निवासस्थानी पोचला तेव्हा शकुन्तला घरांत नव्हती; त्यामुळे परत जाण्याच्या तयारीत तो होता तो स्वतःच तात्यासाहेबांनीच त्याला हांक मारली.

“अहो, जय ! शकू नसली म्हणून काय झालं ? आम्ही आहोत की; किती दिवसांत तुमच्याशी बोलतो आहे मी ! या, थोडा वेळ असला तर.” ते म्हणाले.

या वेळेस सकाळीं तात्यासाहेब घरी असणार हे अजयाला माहीत होतं. कारण ठरलेला नियम तात्यासाहेब मोडणे शक्यच नव्हतं.

कोणा एका न्यायाधिशाला न्यायाळ्यांत स्वतःच्या काळ्या झग्याच्या गळपट्टीच्या सुट्या भागाळा हात लावीत निर्णय देण्याची संवय होती. एक दिवस त्याचा हा नियम अंगांत झगाच नसल्यामुळे चुकला आणि त्यामुळे त्या दिवशीच्या खटल्याचा निर्णय तो देऊच शकला नाही, असे जर तात्यासाहेबांना कोणी सांगितलं असतं तर ते त्यांनी त्रिनदिकत खरं मानलं असतं; कारण ते स्वतः वरील प्रकारच्या गृहस्थापिकांच एक होते.

सकाळीं लहानग्या प्रभांने हांक मारतांच उठायचें, त्याला जवळ घेऊन चहा घेतला की त्याला थोडा वेळ खेळवायचें, आपल्या कार्याळ्यांत बसलेल्या असंख्य पक्षकारांच्या तक्रारी ऐकून त्यांच्या विषयीचें निराकरण करतां करतां कोर्टांत वेळ जावयाची व्हावयाची नि खुर्चीमागच्याच दाराचा पडदा बाजूला सारून शकुन्तलेने त्याची त्यांना समज द्यावयाची, यांतला एक जरी नियम चुकला तरी संबंध दिवसभर त्यांना चुकल्याचुकल्यासारखे होई.

आणि म्हणूनच आतां तात्यासाहेब प्रभाला घेऊन बसले असणार हे अजयाला माहीत होतं.

अजय पायऱ्या चढत होता तोच तात्यासाहेबांनी विचारिले—

“वेळ आहे ना ?”

“हो तर ?” अजयाने बसतांबसतांच उत्तर दिले.

“ नाही तर म्हणलं तुमचं राजकारण तुम्हांला मोकळं सोडायचं नाही ! बाकी हल्ली तुमच्या तरुणांच्या या हालचालीशिवाय दुसरं राजकारण महाराष्ट्रांत राहिलं आहे कुठे म्हणा ! ”

“ कां ? हल्लीं तर तें जास्त जोगवलं आहे. एकच विषय सर्वांनीं घ्यायचा अन् व्याख्यान देत सुटायच. लोक म्हणतात, हेही म्हणतात ! ‘ महाराष्ट्र मागें कां पडला ? ’ केवढा मोठा विषय आहे ! ”

“ मूर्ख आहेत बेटे. ” मांडीवरून उठून जाण्याची तयारी दर्शविणाऱ्या प्रभाला तो उठल्यावर त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत सम्मती दाखवून तात्यासाहेब म्हणाले, “ आतां तुम्हांला माझं उत्तर जरा मजेचं वाटेल, पण नंतर तेंच बरोबर आहे असं तुम्हाला कळेल, अहो, खरं म्हणजे, महाराष्ट्र मागेंही पडला नाही अन् तो पुढेंही नाही आहे राजकारणात ! तो सध्यां या रोडक्रॉसवर उभा आहे ! ” हाताचीं बोटे एकामकावर आडवी करीत तात्यासाहेबांनीं सुरवात केली.

“ काही एका मर्यादेपर्यंत सर्वजण महाराष्ट्रामागे आले; पुढे इतर रस्ता चुकले अन् दुसरीकडे गेले. ती वस्तुस्थिति माहीत असल्यामुळे तो सध्या तसाच उभा आहे. अन् आता तीं सर्व चुकलेलीं मेंदरां जेव्हां परत मागें येतील, तेव्हां त्यांना घेऊन पुढेंही जाईल महाराष्ट्र ! आता एवढं खरं, कीं त्या मेंदरांना परत मागें खेंचून आणण्याइतकी आरोळी, आपले केळकर प्रभृति पुढारी मारू शकले नाहीत. पण म्हणून त्यांनीं आपणही त्याचेबरोबर जाण्याचं नाकारलं अन् आपला अघःपात थांबविला हें काय थोडं झालं ! ”

“ पण हें आभासाचं जग आहे ना ! आपला उठाव दाखविण्याला दुसऱ्याचा कमीपणा बरोबर घेऊन जावा लागतो. एखाद्या साधारण सुदर मुलीनें दोन कुरूप मुलींना दोन्ही बाजूला घेऊन फिरायला जावं नि, मग ती अधिकच सुदर दिसावी तसं हें आहे. गांधींचा कार्यक्रम कांहीं मर्यादेपर्यंत आखेपाई नव्हता पण त्याचं वाजवीपेक्षां फाजील स्तोम मानतां कामा नये ! ”

यानंतर थोड्या गप्पा झाल्यानंतर तात्य साहेब म्हणाले, “अच्छा ! परत केव्हातरी बोल्हू आणखी ! आमचं हें असं आहे ! सर्व नियम सभाळावे लागतात आम्हांला !”

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं अजय पुन्हा आपट्याकडे गेला. त्यावेळीं मात्र शकुन्तला त्याला भेटली.

“का हो ? काल तुम्ही तसेच गेलांत ना !” लटक्या रागाचा आविर्भाव करीत शकुन्तलेनें विचारले.

“काय करता ? तुमच्यामागे कामाची गर्दी ! यानंतर आमच्या वाट्याला वेळ येईल तेव्हा ना ?”

“अस का ? मग आज सकाळचा माझा सारा वेळ मोकळा आहे तुमच्याकरिता ! चला पाहू ! शोफरऽऽ ?” असे म्हणून मोटार असणाऱ्या तबेल्याकडे घाईनेच शकुन्तला गेली; “आज खूप हिंडायचं ठरवलं आहे मी, मोटारीतून ! लाव लाऽऽव जायचं वर का ?” वरचा ओठ खालील ओठावर दावीत तिनें ते अंतर दाखविलें.

मोटारीत दोघही बसल्यावर अजयानें गावानाशेर जाताच मोटारचा वेग बराच वाढविला. वऱ्यानें शकुन्तलेचे केश केश भुरभुर उडत होते. अजयाचे जवळच ती पुढीठ बाजूला बसली होती. अजयाचें तें मोटार चालविण्यातले कौशल्य माहीत असल्यामुळेच कीं काय, तिला त्या वेगाचें मुळींच भय वाटत नव्हतें. चॅकोलेट रंगाच्या मोटारच्या दारावर तिनें एक हात ठेविला होता अन् दुसरा अजयाच्या खाद्यावर रेळून ती आरामात बसली होती. मोटार चालविता चालविता मधूनच अजय तिच्याकडे पाहात होता. अन् मधून तिच्याशीं बोलतही होता.

“अजय ? कळलं का तुम्हांला ?”

“काय ?” दिग्-नियंत्रक चाकावरील भोंगा वाजवीत त्यानें विचारलें.

“थॉमस हिनथ नावाची एक कंपनी इथे येणार आहे !”

“मला माहीत आहे. !”

“अन् ती विदेशी आहे.”

“तेंही पण माहीत आहे !”

“काय विचार आहे तुमचा त्याविषयी ?”

“विचार काय असायचा ? विरोधी प्रचार, वदिष्कार अन् तेही परिणामकारक ठरल नाही तर—”

“तर काय ?”

“पण तें जाऊं दे ! कृष्ण, वरील उगायच पुंर पडतील.”

अजयाला काहीं सागायाचें होणे तें त्यान का टाळावें हेंच शकुन्तलेला कळलें नाही. मात्र त्यानें टाळ टाळ केलेली तिला जाणवली.

तीन एक मैल गेल्यावर अजयाने मोटार परत फिरविली. पण या उलट दिशेत निश्चित अंतर जाताच पावसान झोड उडविली. पाऊस सुरू होताच शकुन्तलेचो जा तिरपट उडाली ती काहीं विचारू नका. बाजूवेंच कांचेचे दार तिन लावून घेतल. तमच करण्यास अजयालाही खुणावळें अन् मागेच बाजूचीं दार बंद आहेत, हे माहीत असूनही एरुदा मागेही पाहिले. तेवळ्यात पर्जन्याच्या धारापातानें समोरील रस्ता चांदेरी कापडाचे विरविरीत वळतून दिसावा तसा दिसत होता. त्यामुळें अजयाने वेग थोडा ममी केला. समोरच्याच कांचेच्या उघड्या जागेतून एखादा थेंब सुरांन् शकुन्तलेच्या मुखकमलावर उडी घेई, आणि आपल्या कोमल कामानां तोंडावरून, तो पुसून टाकण्याकरितां ती हात फिरवी.

बजूची झोड मरामर उलट दिशेला पळत होती.

गाडच्या गतीमध्ये, रस्त्यावर उभा असलेला एखादा मनुष्य पटकन् मागे सरकल्याचा भास होई.

अन् असें करताना पेट्रोलपंपाजवळ, विकासपूरच्याच टोंकाला शहरात शिरण्यापूर्वी ती केव्हाच पोचली. अजयानें गाडी थांबविली. पेट्रोल देणारा इसम पुढे आला. पेट्रोलटांकीचें झांकण उघडण्याकरितां तो मागील बाजूस गला.

पाऊस आतां थांबला होता. त्यामुळें अवघडलेलें अंग मोकलें करण्याकरितां ती दोघे मोटारचे बाहेर उतरली, त्या वेळेस त्यांना सुखकर गारवा भासला.

“साहेब पेट्रोल तर भरपूर आहे.” तो इसम मागील बाजूने म्हणाला.

“चू चू ! अरे, पण तुला सांगितलं होतं कोणी ? टाकीन पेट्रोल नकोच आहे. स्पेअर कॅनमध्ये दे ! एक गॅलन पुरे.

“सुटं पेट्रोल कशाळा अजय ?” शकुन्तलेने विचारिले.

“आमचे ते परोड बॅजीस आहेत ना, गरम कापडाचे ! ते स्वच्छ करण्याकरितां हवं आहे.”

त्याचें हें उत्तर अगदी खर वाटून शकुन्तला गप्प राहिली.

पांचसहा दिवसांनीं परत शकुन्तला अजयाला भेटली, त्यावेळेस म्हणाली,

“अजय ! चांगलाच प्रचार चालविला आहे तुम्ही हं त्या फर्मविरुद्ध !”

“हं ! आणि तोसुद्धां अपुराच पडला आहे !”

“म्हणजे ? आणखी कांहीं करणार आहांत कीं काय !”

“छे ! छे ! तोच कायम स्वरूपाचा करूं म्हणजे झालं !”

त्याचें तें बोलणें शकुन्तलेला विचार करूनही नीट समजलें नाहीं.

थॉमस स्मिथ कंपनीनें आपलें दुकान सुरू केल्यावर आठच दिवस झाले होते. अन् त्याविषयीं विकासरपूरला एकच खळबळ उडाली होती.

वर्तमानपत्रांतून विरोधी अग्रलेख लिहिले गेले होते. विरोधी पत्रकें वांटण्यांत आलीं होतीं आणि दुकानाच्या उद्घाटनाच्या आदल्या दिवशीं तर त्या कंपनीच्याच इमारतीच्या दारावर नि भोंतीवर विरोधी पत्रकें न फलक लटकविले होते कोणी तरी ! आणि या विरोधाला न जुमानतांही, कंपनीनें आपल्या मालाची विक्री सुरू केली होती.

या सर्व प्रकारामुळे विकासपुरात त्या विषयावर बरीच चर्चाही सुरू होती.

अजयाचे वरीळ उद्गार काय सूचित करतात याचा रात्रीं विळान्यावर अंग टाकीपर्यंत शकुन्तला विचार करीत होती. पण तिला कांहींच उमज पडेना.

मध्यरात्री ती जागी झाली ती मात्र आगीच्या भयसूचक घंटानिनादानें ! ती निजली होती, त्या माडीच्या खिडकींतून तिनें रस्त्यावर पाहिलें. आगीचे दोन बंब फायरब्रिगेडच्या माणसांसह जलदीनें गेले. त्यांच्या मागोमाग, कुत्र्यानें कांहीं गर्दीही दिसली चालेलली ! सर्वत्र धांवपळ

अन् आरडाओरड चालूं होती. बिछाना सोडून ती खालीं आली, तों तात्यासाहेबही त्याच विस्मयांत तिला दिसले.

“ तात्या, कुठं हो लागली आग ? कांहीं कळलं का ? ”

“ नक्की समजलं नाही. पण जातां जातां एका इसमाला मी विचारलं, तेव्हां त्यानें थोमस् स्मिथ कंपनीच्या बाजूला असं सांगितलं. ”

“ बाऊ येतां का आपण तिकडे ? ”

तात्यासाहेबांची संमति मिळतांच ती त्यांच्याबरोबर निघाली.

ती दोघे आगीच्या ठिकाणावर पोचलीं, तों आगीचा नहमीचाच देखावा त्यांना तिथे दिसला.

बघे लोकांची मनस्वी गर्दी उडाली होती. पोलीस त्यांना मार्गे हटवीत होते. व्यवस्था लावतांना क्वचित् नित्याची त्रास देण्याची वृत्तिही ते दाखवीत होते. एखाद्या जळत्या विशाल गोळांतून बाहेर पडाव्या, तशा ज्वाला कंषनीच्या इमारतींतून बाहेर पडत होत्या. त्या, तीनमजली इमारतीच्या वरती गगनमंडळापर्यंत जात होत्या असेंच वाटे. वेळ्याप्रमाणे आग सर्व इमारतीवर पसरली होती. इतकी की, थोड्या लांब अंतरावरच ती उभी होती. तरी इतक्या लांबूनहि आगीचा ताप शकुंतलेला जाणवत होता. आजूबाजूची सर्व मंडळी प्रकाशित झाली होती त्या बखलखाटांत; आगीचे बंब आग विझविण्याची पराकाष्ठा करीत होते. बाजूच्या घरांवर पाण्याच्या घारा घरल्या गेल्या होत्या आणि खुद्द कंपनीच्या इमारतीवर दोन बंब खपत होते आग आटोक्यांत आणण्याकरिता.

ते भयाण दृश्य पाहून त्यांच्या उत्पत्तीविषयी अर्थातच शकुंतलेला विश्वास उत्पन्न झाली. ती त्याविषयी विचारणार तोंच तिच्यापुढीलच एकजण सगूं लागला;

“ काय झालं माहीत आहे का ? आतां बारासाडेघाराला गप्पा मारून मी परत घरी जात होतो साधारण फर्लागावरून मला त्या पलीकडील बाजूच्या दाराशी उबेड दिसला. मःटनं चोर आहे कीं काय ! मी पटापट चालत आलो. अन् इथे येतो तों काय ! ती आग थोड. पसरली होती.

आरडाओरड करून मी त्या समोरच्या डॉक्टरांना उठविले. ” त्याने बाजूच्या घराकडे हात दाखवीत म्हटले. “ त्यांनी फोन केला अन् इतकं होईपर्यंत हें सर्व झाल. ” आपल्यापुढील ज्वालाग्राही इमारतीकडे त्याने पाहिले नि तो म्हणाला, “ अन् गमत पहा, नेमका आज दोन दिवसच पाऊस उघाडला आहे. ”

सुमारे दोन तासांनी आग विझविण्यांत आली. तत्पूर्वीच शकुंतला तात्यासाहेबाच्यासह घरी पोचली. त्या वेळेस तिला एकाच आश्चर्य वाटत होते. आणि ते हे की, कोट्टेही घोका उद्धवला की, आपद्ग्रस्तांना मदत करण्याकरितां त्वरेनें जाणारा अजय भाज कोटच दिसत नव्हता. इतकेच नव्हे तर पुढे पांचसहा दिवस तो तिला भेटलाही नाही.

त्यानंतर आज सायंकाळीं ती आपण होऊनच जेव्हां त्याच्याकडे जावयाला निघाली. तेव्हां ती खली त्यांच एक इसम तिला दिसला. प्रथमतः तो कोण हें तिच्या लक्षांत आलें न हीं. परंतु थोड्या विचारान्तीं, त्या दिवशींचा पेट्रोलपंपवरील मनुष्य तो हाच हें तिला समजले. तिनें त्याला विचारले,

“ काय काम आहे ? ”

“ काम कसलें वाईसाहेब ? ” तो म्हणाला, “ वाई, परवा रात्री आग लागली तुम्हाला माहीतच आहे. त्या ठिकाणीं पोलीसांना तपासांतीं एक पेट्रोलचा रिकामा डबा अन् एक गोणपाटाचा जळका तुकडा सापडला. त्या फळीच्या दाराशींच, तो दिसला त्यांना ! दुसऱ्याच दिवसापासून त्यांनीं आणखी तपास चालविला. सगळे पेट्रोल पंप पालथे घातले त्यानीं; पण तसेलच डबे पपावर पुष्कळ त्यांना दिसले. त्यामुळे निश्चित असं त्यांना कांहींच कळना. माझ्याकडेही ते आले अन् त्यानीं मला तस विचालंही. ”

“ बर, मग ? ”

“ तेव्हां मीं तो माझ्याकडचा नाही असंच सांगितलं ! तरी परत त्यांनीं मला त्रास द्यायला सुरुवात केली आहे. तेव्हा पहा, एक पधरा रुपये घाल तर बरं होईल ! नाही तर तो त्रास टाळण्यासाठीं मीं तुमच्या माटारच नांव सांगून देईन ! ”

प्रसंग ओळखून शकुतलेने पंभरा कर्याच्या नोटा आणून त्याच्या हातावर ठेविल्या आणि त्याला म्हटलें—

“आता मात्र अगदीं चूप बसल पाहिजे !”

यनंतर अजयकड ती पोंचली त्यावेळेस ज्याचा अपराध केला, त्याला प्रथमच भेटतांना वाटणारी भीति त्याच्या मुद्रेवर तिला दिसली.

“अजय परवा आगीच्या वेळेला तुम्ही दिसला नाही कुठे ?”

“ह ! मागच्या बाजूने आग लावायची अन् पुढच्या बाजूने पाणी घेऊन बावावयाच हें नाहीं मला शेत !”

या उद्गारांवर मात्र शकुतलेच्या डोक्यांत लखलख प्रकाश पडला.

“अजय ! म्हणजे तुम्हीच तें केलंत ?”

“छे ! छे ! माझ्या म्हणण्याचा इतकाच अर्थ माझ्या विरोधी प्रचारा-नेच तो मुन्देगार तस करायला तयार झाला; म्हणजेच पर्यायानें—”

“वाहीं सागू नका ! सर्व समजल आहे मला ! आतांच तो पेटोल पंपावरचा इसम येऊन गेला. पोलिसांचा ससेमिरा लागला आहे त्या सर्वांच्या मागे. मीं त्यांची मूठ दाबली आहे ! आतां धास्ती नाही. पण अजय, किती उच्छृंखल आतात तुम्ही ! तुम्हीं असं कांही अविचारानं कराल अन् मी दुःखी होईन ! तुम्हाला वांटल मी स्वतःच्या स्वार्थाकरितां, स्वतःच्या प्रेमा-करिता स मते हें; पण त्याहीपेक्षां दुसराच विचार सांगायला लावतो आहे हें मला ! तुमच्या असल्या एका चुकीनें, ती चुकी उघडकीस आली, तर किती कार्यहानि होईल माहीत आहे तुम्हाला ! विकासपूरचा हा युवकसंघ किती विसबून आहे तुमच्यावर ! वास्तविक पुढारीच अनुयायांना असलं कार्य-विघातक कृत्य करण्याला प्रतिबंध करणारा हवा !”

“पटतं तुझ म्हणण शकू मला ! पण हें तरुणांचं रक्त आहे अन् शिवाय सावधगिरी घेऊनच सर्व केलं होतं मी.”

“तें कहीं असो ! पण यापुढें तुम्हीं सगळं मला विचारूनच केलं पाहिजे !”

“अस्स होय ?” अजय उद्गारला.

प्रकरण ८ वें

अंकुरोद्गम

सोमवारी शोभना विजयाच्या खोलीवर गेली. ती किंचित् बावरलेल्या अंतःकरणानेच. कांठापासून आंत अज्ञात अशा एखाद्या जलाशयांत चालत चालत जावे अन् त्या वेळेला भीतभीतच पावलें उचळावी तशी तिची स्थिति झाली होती. आपली ही गति फाजील शीघ्रत्वाची नाही ना, अशी शंका मधूनच तिच्या मनाला चाटून जाई. परन्तु ही तिची अस्थिरता विजयाच्या सहवासांत केव्हांच विरून गेली.

कारण विजयाच्या संगतींत विषण्णतेचा थोडासाही भाग तिच्या मनांत येणे शक्य नाही असे तिचे मनही तिळा सांगत होते.

ती विजयाचे खोलीवर पोवली तेव्हां बैठकीवरच आपलें फिडल्लु दुरुस्त करण्यांत विजय गुंतला आहे असे तिळा दिसलें. जवळच त्या तंतु-वाद्याचा बाण पडला होता. तारांची हालचाल करून मध्येच तें तो हनुवटी डावा हात यांत घरी, त्यावरून बाण फिरवून एखादी गत त्यातून तो काढी आणि ती मनासारखी आली नाही असे कळतांच पुन्हां तो बाण बाजूस ठेवून तारांची हालचाल करण्यांत गुंग होई.

शोभना येतांच हातांतलें फिडल्लु टेबलावर टाकीत, तिळा जवळच्या कॉटवर बसण्यास सांगण्याच्या उद्देशाने तिकडे त्याने हात केला.

“तुम्हांला यातलंही अंग आहे वाटतं ?” बसतां बसतां शोभनेने प्रश्न केला.

“कां ? त्यांत आश्चर्य काय वाटलं तुम्हांला ?”

“नाही, सभामधून वीरभीने भाषण करतां तुम्ही अन् या कोमल तंतु-वाद्याशी तादात्म्य पावतां; विश्वास बसवचा नाही चटकन् !”

विजयानें कदाचित् दुसरेंच गाणें मनांत धरून ती चाल बाजविली असेल; परन्तु शोभनेला मात्र हीच ओळ तत्क्षणीं आठविली त्या चालीसरकरी.

अन् तिनें म्हटल्याप्रमाणेंच त्याच्या त्या प्रभावी बोटांच्या स्पर्शसुखानें समाधान पावूनच जणूं कांहीं एकसथपणें त्या तारा कंप पावत होत्या. त्या सुरेल तंतुनिनादांत शोभना इतकी रमून गेली कीं विजयाच्या ध्यानांत तें येईल, हा विचारसुद्धां त्याच्या त्या बोटांच्या हालचालीकडे नि त्याच्या तोंडाकडे अधून मधून पहातांना तिच्या मनांत आला नाही. अयोगत हनुवटीमुळें भ्रुकुटीच्या संनिध अशीच त्याची दृष्टि शोभनेकडे पहातांना वळली होती अन् गाण्याची शेवटची लंकेर वाजवून जेव्हां एखाद्या कुशळ वाद्यकाराप्रमाणें त्यानें बाण काढला तारांवरून, त्या वेळीं वरील गाण्याची ओळच विजय परत गुणगुणला.

आपला तर्क बरोबर ठरला याचा सूक्ष्म आनंद शोभनेला मनांतल्या मनांत झाला. विजयानें नेमकें तेंच गाणें वाजवणें याचे आश्चर्य तिला मुळींच वाटलें नाहीं. कारण त्याच्या मनांतही तीच आपलेपणाची भावना तिथविषयी होती, हें नन्तरच्या त्याच्या भाषणावरून तिला चांगलेंच कळलें.

“फार छान फिडल् वाजवितां हं तुम्ही !”

“हं ! माझ्या अनेक आनंदांपैकीं फिडल्वादन हा एक आनंद आहे.”

“आणखी कुठल्या आवडी आहेत तें तरी कळूं द्या एकदा !” शोभना चटकन् म्हणून गेली.

या तिच्या जिज्ञासेवर कपाटांतून एक लहानसा छायाचित्रांचा संग्रह काढून विजयानें तिच्या हातांत दिला.

त्यांतील एक छायाचित्र त्यानें जरा वेळांपूर्वींच फिडल् वाजवितांना घेतलें होतें कीं काय असा मास झाला शोभनेला, कारण, अगदीं तसेंच तें होतें थेट. नंतर तिनें पटापट तीं सर्व छायाचित्रं चाळलीं. एकांत तो पोहण्याच्या पोशाखा घालून एका तलावाच्या बलपृष्ठावरच सरसर हात मारीत होता. दुसऱ्यांत गांवढळ लोकांचा समुदाय त्याच्यापुढें जमला होता नि त्याच्यासमोर आवेशानें तो व्याख्यान देत होता. मग तिनें इतर सर्व

छायाचित्रे पाहिलीं नि पुन्हां त्या शेतकऱ्यांच्या जमावाचें छायाचित्र तिनें उघडलें. त्या चित्राकडे पहात तिनें विचारलें,

“हें कोणत्या ठिकाणचें आहे ?”

“माझ्या कर्मभूमीचें ! इनामगांवचें आहे तें.”

“मला एकदां तुमचें गांव पहायचें आहे. फार वाहवा ऐकलो आहे माझ्या मैत्रिणीकडून तुमच्या कार्याची ! त्या समुदायासमोर बोलतांना पहायाचें आहे तुम्हांला !”

“अस्स ! मलाही माहीत आहे तुम्ही फार छान बोलतां तें. सभेमध्ये तुम्ही बोललांत—”

“सभेमध्ये ? छे ! नाही म्हणाळा कॉलेजच्या वादविवादसभेमध्ये भाषण केलें आहे मीं पुष्कळदां.”

“तेंच म्हणतो मीं; मग उद्यां संध्याकाळच्या सभेमध्ये बोला ना आमच्या !”

“विषय कोणता आहे ?”

“विषय ? अगदीं सोपा आहे; नुसत्या ‘हिंदुस्थान’ या विषयावरच बोललांत तरी चालेल. इतकीं उपांगं आहेत आपल्या राष्ट्राळा—संस्कृति, इतिहास, धर्म, प्रचलित राबकारण—”

“राजकारण ?” डावा पंजा आपल्या तोंडावर टेकीत शोमनेनें विचारलें.

“हो कां ? राजकारण म्हणून घाबरलांत कीं काय ?”

“छे छे ! पण मी अजून कधींच बोललें नाहीं प्रकट सभांतून—”

“म्हणूनच आज सुरुवात करा म्हणतों ना !”

विषयाचा तो आग्रह तिला बरा पार पाडण्यास घाष्ट्याचाच वाटला. कारण, दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत तें कार्य पार पडेल कीं नाहीं याचीच तिला शंका होती. परन्तु तिचें त्या दिवशींचें भाषण इतकें सुरेख झालें कीं बरीं परत येतांना विषयानें तिची फारच स्तुति केली.

“आजचें तुमचें भाषण मीं आतांपर्यंत ऐकलेल्या खांगल्या वक्तृत्वापैकी एक म्हणून राहिल माझ्या ध्यानांत;” तो म्हणाळा.

“बोळण्याचं भय मला कधीच वाटलं नव्हतं; पण सार्वजनिक विषयावर मी अजून बोळकें नव्हतं; त्यामुळें वाटत होतं की, कस काय होईल.”

“अन् हें तुमचं यश इथेंच थांबायचं नाही; सार्वजनिक कार्यकर्त्याला जनमत तयार करायला वक्तृत्वासारखे साधन नाही दुसरं. मला फार वाटतं की, तुम्हीही त्याचा असाच उपयोग करावा.”

विजयाचे वरील उद्गार चारपांच दिवसपर्यंत शोभनेला एकसारखे आठवत होतेच पण नन्तर एके दिवशीं त्यांचे दोघांचे जें बोळण झालें त्यामुळें विजयाप्रमाणेंच कांहीं तरी कार्य करण्याची अनिवार इच्छा शोभनेच्या मनांत उत्पन्न झाली. अन् सार्वजनिक कार्य करण्याचा तिच्या इच्छेचा अंकुरोद्गम वाढीस लागण्यालाही चांगला वाव मिळाला. विजय म्हणाला,

“इनामगांवचं कार्यही अपुरं वाटूं लागलं आहे मला. त्या दिवशीं मी जवळच्याच दोन तीन खड्ड्यांत हिंडलो. अन् आतां वाटूं लागलं आहे, की इतकी तयारी पुष्कळ आहे.”

“ऋणाकरितां ?” शोभनेनें प्रश्न केला.

“विणकामाचा जोडबंदा शेतकऱ्यांना शिकवायला. पांच सात दिवसांतच बोजना आंखणार आहे मी. मला वाटतं माझ्या अपेक्षेप्रमाणें सर्व समलं, तर पंधरा एक दिवसांत तें सर्व जमेल. एखाद् महिन्यानें इथें लहानसें ग्रामोद्योगाच्या कापडाचं भांडारही चालेल. आजूबाजूच्या बऱ्याच शेतकऱ्यांना इथें माल पाठवायला सांगितला म्हणजे झालं.”

“कसाच्या साहाय्यानें तयार केलेलं कापड असणार तें.”

“सुतपासून विणकामापर्यंत सर्व शेतकऱ्यांच्या सोयीसाठीं तयार होणारं, चरखापासून टकलीपर्यंत सर्व यंत्रावरचं सुत असणार तें.”

“चरखा ?” ओटावर ओठ टाकीत, आठ्ठा पाळीत शोभनेनें विचारलें.

“हो. का ! बाकी सरंच आ”, म्हणो अशी एक समजूत झाली आहे आपल्यांत, की गांधीचं—मला तें कांहीही असो—सुद्धाच असावंचं. पुष्कळ बाबतींत मलाही ते पटतं; परन्तु या चरख्याच्या मागची आर्थिक साहाय्याची

बैठक मात्र भङ्गन आहे. ते म्हणतात ते अगदी सत्य आहे. चरख्याच्या जोरावर हिंदुस्थान बराच बर येऊ शकेल.”

“उद्यां लढाई सुरू झाली तर त्याच्याच जोरावर रक्षण करू शकू आपण आपलं, असंही म्हणाळ ! अहो, विदेशीयांनी तोफा डागल्या हिंदुस्थानावर उद्यां, तर काय तुम्ही त्यांच्यावर चरख्याचं सुदर्शनचक्र सोडणार की टकलीचं मोहनास्त्र ! ” मिस्किलपणे शोभना हंस्ली.

“या बाबतीत मीही तुमच्याच मताचा आहे. परन्तु प्रामोद्वाराळा मात्र हातकामाचें सूत कांतणें हा एक प्रमुख घंदा आहे एवढीच मी चरख्याची योग्यता समजतो. कारण, हिंदुस्थानच्या शेतकऱ्याचा कर्जाचा बोळाच इतका मोठा आहे की त्यात थोडी काट झाली तरी बरीच स्वस्थता मिळेल त्याला. सरकारघाराच किती खाऊन जातो त्याचं उत्पन्न ! ”

“हो ! तुम्ही हें म्हणालात म्हणून बरी आठवण झाली. याच कारणाकरितां धाराबंदी करण्याचा विचार आहे रतनपूर संस्थानातल्या शेतकऱ्यांचा. कालच तिथल्या कार्यकर्त्यांनी लिहिलं आहे मला. ”

“तुम्हांका ? हं ! हं ! माहीत आहे तें मला. ”

“तें कसं ? ”

“तुमच्या वडिलांकडूनच समजलं तें मला ! नांव काय त्यांचं ? नाना ना ? नेरळलाच दिसले मला ते ! तेच बोलत होते त्याविषयी. ”

“हो ना ? फार मोठं वादळ होणार आहे त्या संस्थानांत एखाद्या महिन्यांत. शेतकऱ्यांची तिथली एकजूट वाखणण्यासारखी आहे बरं का ! एक परिषद ळवकरच भरविण्यांत येईल अन् मग त्या महाराजांना अतिमोत्तर मिळेल. ”

“बरोबरच होईल तें. कोण महाराज आहेत तेथले ? ”

“महाराज ! चांगले शिकलेले आहेत. पण ते कधीच संस्थानांत नसतात आतां मुद्दा, उन्हाळ्यांत काश्मीरांत म्हणून गेले ते उत्तर हिंदुस्थानातच आहेत अजून. अन् त्यांच्या बंदसल्लागारामुळेच शेतकऱ्यांचे हाल चालले आहेत संस्थानांत ! ”

विजय नि शोभना यांची अद्या तऱ्हेची चर्चा नेहेमीच चालू असे. त्यांचा हा परिचय पुढील वीस पचवीस दिवसांत बराच वाढला.

एखाद दोन वेळां गप्पा मारल्याशिवाय दिवसच असनेसे त्यांचा. वासवंची आजूबाजूच्या विद्यार्थ्यांत बरीच चर्चा सुरू झाली होती. खुद्द शोभनेच्या मैत्रिणीही याला अपवाद नव्हत्या. आज शोभना कॉलेजमध्ये मुलींच्या खोलींत जो पाय टाकते तो आजूबाजूच्या सर्व मैत्रिणी-मध्ये हास्यलंकेरींची एकच लाट उसळली. मग ती यायच्या अगोदरच त्यांचा तसला वादविवाद झाला होता की काय कुणास ठाऊक. शोभनेनें समोर पाहिलें तों, ज्यू. बी. ए. च्या वर्गातील एक ठंगणी पण गोरीपान मुळगी आपला चतकोरभर समाल तोडावर दोन्ही हातांनीं दावदाबून हास्याचे उमासेच्या उमासे देत होती. पलीकडेच पिंगपोंग टेबलावर खेळ खेळण्यांत आपण दंग आहों, असें दाखविणाऱ्या दोन मुली त्या हास्यकळोळांत शोभनेची चर्चा कधी दिसते तें पहाण्याकरितां मधूनच आपली बॅट उचलल्या हातांत घेऊन तीवर डाव्या हाताचा पंजा ठेवीत खेळ थांबवून उभ्या रहात होत्या. त्यांनीं असें करायला न शोभनेनें तिकडे पहायला येव्हां एकच गाठ पडली, तेव्हां त्या परत एकदां हसल्या आणि खेळण्यांत दंग झाल्या. शोभनेला हा काय प्रकार आहे तें कांहीच कळेना. त्यामुळे तिनें सर्वजणी आपल्याकडेच पाहून हसत आहे हें ओळखून आपल्या कपड्यांतच कांही व्यंग नाही ना, अशा संशयानें पातळावरून उगीचच हात फिरविला, केस सावरत्यासारखे केले आणि उचलल्या बाजूनें वळून मागेही पाहिलें तरी विला कांहीच कळेना.

“माले, या बाईसाहेबांना काय झालें” द्वितीय वर्गातील एक नकरी नू बुटकी मुलगी आपल्या जवळच्याच मुलीचा खंदा हलवून हसत म्हणाली.

“इश्या ! खरंच.” त्या मुलीनेंही आपला डावा हात शोभनेकडे पहात तोडावर झांकला.

त्यांचा हा झोंगाट उगीचच आहे असें समजून तिकडे दुर्लक्ष करीत वेतागानें पुस्तक काढून शोभना वाचीत बसली.

खोलीतला हंशा मग बराच कमी झाला; इतका की, शिडकीकडे पाहून कांही मुले आपापसांत कॉलेजच्या पुढील पटांमध्यें बोलत होती, त्यांना संवादही शोभनेला ऐकू आला.

“ किल्ली संपली वाटतं फोनोची ? ” एक जण म्हणाला.

“ तर ! किलबिल् संपली ती उगीच ? ” दुसरा म्हणाला आणि त्या विद्यार्थ्यातही मग हंशा पसरला. वर्गाच्या तासाची इतक्यांत घंटा झाली नि शोभना मग आपल्या वर्गात गेली. पण तास सुरू झाल्यावर वर्गातही तिचे लक्ष प्रोफेसरमहाशयांच्या शिकवण्याकडे नव्हते. तिला वाटले—

‘ काय घाणेरडी वृत्ति आहे ही ! बरा कोणा दोघांच्यांत परिचय वाटला की झाली यांची टीका सुरू. ’

याच वेळेस मग तिच्या मनानें विचारलें, ‘ काय, तुम्हा आणि विजयाचा हा नुसता परिचय आहे ? प्रेमाचा मुळीच संबध नाही यांत ? ’

त्यावर तीच मनांत म्हणाली, ‘ हो, आणि प्रेम असलं म्हणून काय झालं ? मग तर हा निरुपयोगी उपहास आहे निव्वळ ! उघड उघड पवित्र आणि शुद्ध प्रेमाचं महत्त्व जणू कांहीं चोरट्या अनीतीच्या प्रेमाविष्काराच्याच ओडीचं; उलट, प्रेम—तेंही विजयासारख्या दुशार न पराक्रमी पुरुषावर मी करतें याचा अभिमान वाटेक मला ! ’

मघल्यामुटीत परत जेव्हां त्या मुलीचें संभाषण तिने ऐकलें, तेव्हां त्यांचा रोख आपल्यावरच आहे हेंही तिला कळलें.

“ यंदां कोण जनरल चॅपिअन येणार ? ” एकीने विचारलें.

“ मला ग काय माहीत ? हिला विचार. ” शोभनेला डिवचत दुसरीने उत्तर दिलें.

“ काय ग, शुभा ” कोण येणार चॅपियन यंदा ? पहिलीने सांग केली.

“ अग शुभा काय सांगणार ? विजय पटवर्धनच म्हणणार ती ! ”

“ नाही, मग काय तुम्ही येणार होय ? ” रागानेंच शोभनेने त्या मुलीला विचारलें.

“ इश ! रागवायला काय झालं त्यांत ? ”

“ रागवायला कांहींच झालं नाही हे कबूल, ” शोभनेने सुरवात केली, “ फक्त तुमच्या मनोवृत्तीबद्दल कीव येते हेंच खरं. एखाद्या मनुष्याने आपल्याला पुरव अन् आदरणीय वाटणाऱ्या व्यक्तीबद्दल मित्राला दाखवला

की त्याचा विपर्यास तुम्ही त्यांचे प्रेम आहे यांत करणार ? बरे, समजा त्यांचे प्रेम असले एकमेकांवर तरी त्यांची तर उडवण्यासारखे त्यांत काय आहे ? पवित्र प्रेम प्रकट असले तर त्याची शुद्धता अधिकच वाढते. लपून छपून प्रेमपत्र लिहिणारी नि आपले चोबटे चाले चालविणारी व्यक्ति तुमच्या मते चांगली, असंच ही तुमची वृत्ति सांगेल ! सुशिक्षित म्हणणाऱ्या तुम्हींच असं करू लागला, तर तुमच्या शिक्षणाविरुद्ध नाक मुरडणारे तुमच्याविरुद्ध केव्हाही ओरड करतील तर काय आश्चर्य ? अनुरूप मित्राची निवड करणं हे, जन्मभर ज्याचं तोंडही पाहिल नाही, त्याच्या निवडीपेक्ष केव्हाही चांगलंच ! ”

शोभनेच्या या उद्गारांवर मात्र मग त्या सऱ्या सुशिक्षित (!) स्त्रिया गप्प बसल्या.

त्या दिवशी सायकाळी गांवाबाहेर शोभना विजयासमवेत फिरायला गेली, तेव्हा आपण आपल्या आयुष्याच्या वसंतऋतूंतच वावरत आहे असेच भोवतालच्या फुलोर सुष्टीला पाहून तिला वाटत होतं. सृष्टिदेवता आपले आकर्षक स्त्रिये लेणे त्याळी होती. आपल्या परिवाराच्या वैभवाला सजेल अशाच प्रकारचा विप्रित फुलांचा सडा तिने आजूबाजूला टाकला होता. क्षितिबापलीकडून रविराज आपल्यावरील आढ येणारे नेत्रपटलाचे आवरण दूर करण्यांत यश न आल्यामुळेच की काय त्या अरुंद अन्नपटलाच्या खाली झटकन् क्षितिबावर जी एक चिंचोळी मोकळी पट्टी होती तीत शिरला. त्या पीतांबराच्या आकर्षक सुवर्णरंगांत काही विहंगम आपापल्या शक्तिप्रमाणे भराऱ्या मारून घेत होते. मग थोड्याच वेळांत तेथेच निविड अंधःकारात जमनीच्या सांनिध्यांत अपणास रहावे लागेल याचा त्यांना अंदाज होता की काय कोण जाणे !

सुवासिक नि प्रलोभनीय पुष्पसमूहाच्या बाजूला हरित पर्णसमुच्चय फडकत प्रसावा त्याचप्रमाणे शोभनेच्या मुकमंडलाच्या समतात वाऱ्याच्या झोकांत रंगणाऱ्या तिच्या पातळ्याच्या पदराचा परिवार होता. आणि तिच्या या प्रेक्षणीय वैभवविस्ताराचा पक्का वादविण्याकरितांच पदराच्या दशा अधिक

लाबवर लाबलेल्या दिसत होत्या. सध्यासमयीच्या त्या दिनकर न् रजनीच्या संयोग च्या कालांतरांत शोभना व विजय ही दोघही परिचय नि अबाधित मैत्री याच्या सीमेवरच प्रेमाच्या रेखेवर रमत होती. प्रेमाच्या साम्राज्यांत खेदाच्या माडली न राजाना मज्जाच असतो. त्यांच्या त्यावळच्या एकान्तांत आजूराजूच्या अडचणींना किंवा आयुष्यातील इतर दुःखांचा मुळीच विचार नव्हता. परन्तु वैयक्तिक खिन्नतेचा विचार सोडला तरी समोरूनच घांवत जाणाऱ्या एका खेडवळ मुलावरून त्यांच्या गुजगोष्टीचा कल साहजिकच जीवनाच्या विषमतेच्या विचाराकडे वळला.

“किती आनदांत आहे हे पोर !” शोभनेने त्याच्याकडे बोट दाखवित म्हटलें.

“बालपण आहे ना ? वडिलांच्या कृपाछत्र मुळें विषम समाजरचनेची घग लागते आहे कुठें त्याला ? यांच्या पोटावर अन् भ्रमांवर भीमंतांनी ऐषआरामी हवेत्या बाधाव्या अन् याचीं मुलें मात्र दारिद्र्याच्या जन्मसिद्ध शापानीं तशीच राहावी ! गढूळ पाण्यांत आघोळ हाच याचा जलविहार. पहिल्या दोन पुस्तकांचं वाचन हेंच याचें शिक्षण अन् आर्थिक गुलामगिरींत पिचणं हेंच जीवनसर्वस्व ! पण हें असंच चालायचं. सुखवस्तु अन् चैनी लोकांच्या उंचीवरील हवेत्या अन् दारिद्र्याच्या गर्तेतील गरिबांच्या दुबळ्या श्रोपण्या यांत हा विषमतेचा चट पसरलेला असायचाच. समाजरचनेंत बदल हाच एक उपाय आहे वाला. ”

“म्हणजे, भाई लोकांचे तत्त्वज्ञान मान्य आहे तुम्हांला ? ”

“छे छे ! रशिया म्हणजे परब्रह्म मानून नाचणारा मी नाही ! हिंदुस्थानांतली स्थिति रशियांतल्या स्थितीहून बरा निराळी आहे. पण किती झालं तरी तेंही एक तत्त्वज्ञान आहे. मानव, विश्वबंधुत्व वगैरे गोष्टी फार दूरच्या आहेत. परंतु तें सोडलं तरी दीन जनता अशीच हालअपेष्टांत पडून राहावी हें मला मान्य नाही. भीमतांच्या सुखसोयीत काट मारूनही झाना न्याय्य ती सवलत दिलीच पाहिजे अन् त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्याला शिक्षण हा एक बराच गुणकारी उपाय आहे. ”

“सज्जनता म्हणजे संपन्नता नव्हे !”

“शानानेच आपल्यावरील छळाची अन् आपल्यांतील आवश्यक सुधारणांची त्यांना जाणीव होईल. हिंदुस्थानचं भाग्य पुष्कळसं शेतकऱ्यांच्या उठावणीवर अवलंबून आहे. इनामगावाकडे झाच दृष्टीने मी पहातो. एक गाव उठवून काय होणार ? असं विचाराल तुम्ही, पण त्याला उत्तर एकच की, पहिलं गाव विजय उठवील, मग मागील वाट दुसऱ्यांना मोकळी राहील.”

चित्रविचित्र आकाराचे नि रंगाचे दग आकाशांतून फिरत होते. थोड-थोड्या वेळाने त्यांची चाळवाचाळव होई, सूर्यप्रकाशाचा कोन बदलला जाई आणि मग प्रकाशकिरणांचा समुच्चयही भिन्नतेने चमके.

“किती मजेदार देखावा दिसतो आहे नाही ?” शोभनेने विजयाला विचारिलं.

“जवळची शोभा सोडून निसर्गाचं सौंदर्य पाहण्याइतका मी काही अरसिक नाही !”

“हो ! काहीतरीच !” मान वेळावीत तिने लटका अभिनय केला. तो विजयाला मोठा मोहक वाटला. तिचे स्वैर कुंतल पाहून कृष्णकमळाच्या श्यामलवर्णीय विसतंतूंची वायूच्या सान्निध्यांतील हालचाल आठवली त्याला. हृदयाची पडछाया मुद्रेवर पडत असते ना ? निरामय प्रेमाच्या ज्या सुप्त लहरी शोभनेच्या अंतःकरणांत कंप पावत होत्या, त्यांचा परिणाम म्हणूनच बहुधा तिच्या मुद्रेवर चंचल छटा पडलेली विजयाला दिसली. तिच्या काळ्या-भोर नि किंचित् टपोऱ्या डोळ्यांची आपांगेही अगदी शुभ्र नसून त्यांत अल्पसा निलीमा पसरलेला भासला त्याला. तिने अंगांत घातलेल्या काळ्या न्हाऊजची तिच्या स्कंधप्रदेशावरील कड ज्या स्थलावर संपत होती तिथूनच त्या रंगाच्या अंतिम विरोधान्या वर्णाचा तिचा मांसल भुजदंड अधिक शोभिवंत दिसत होता. तिच्या अंगावरील क्षणोक्षणी टळणारा पदर तिने एकदां पड्डे लपेटून घेतला व ‘काय गऽ तरी हा बारा वाई’ असे म्हणत विजयाच्या अंगाजवळच ती सरकली. आपल्या प्रेमावधेतेच्या त्या पवित्र सौंदर्याच्या निरीक्षणांत विषय इतका गुंग होता. परंतु भावनांचा झळझळाट

तसाच चालू ठेविणें त्याला अशक्य झालें. म्हणूनच त्यांचा आविष्कार करण्याकरितां आपल्या वामस्कंधावर मस्तक टेंकून बसलेल्या शोभनेकडे तो दृष्टीमैत्र बळकावून तिच्या रेशमी केशभारावर आपला कपोदभाग रेलून थोडा वेळ थांबला. त्याच्या या कृतीने संतुष्ट होऊन काढलेल्या शोभनेच्या एका हुंकारानें तो त्या सौख्यवसमाधीत अधिकच गुंग झाला.

सूर्यानें आपले डोळे मिटले. क्षितिजाखालीं पळालेल्या भास्कराचा शोषकावण्याकरितां तमराखांनीं आपला प्रभाव सर्व अंबराच्या कानाकोपऱ्यांत पसरला आणि त्याखालीं बरा वेळापूर्वींच शोभायमान दिसणारी ती टेकडीही आपला काळोखाचा बुरखा आपल्या अंगावर ओढून स्वस्थ बसली.

“चलायचं ना ? किती अंधार पडला हा !” विजयाची ती सौख्यसमाधि शोभनेच्या या वाक्यानें थोड्या वेळानें भंग पावली.

“मी केव्हांच निघणार होतो ! पण तूच मला घुटमळत ठेवळंस इथें !

“तें काय विचारतां !” मोहक खळ्या गाळांवर प्रकट झाल्या तिच्या.

“परबांच स्वमिंग कॉपिटिशन्स आहेत आमच्या.” विजयानें नंतर तिला सांगितलें.

“म्हणजे ? एवढ्यांत आल्या कीं काय ?”

“हो ! पण एवढ्यांत कुठच्या ! चागला ऑगस्टही संपत आला ना ? पण तेंही खरंच आहे ! मनःस्थितिच कालाची लांबी ठरवीत असते.”

तो असेंच म्हणत आहे, तोंच तीं दोघे उठली. गांवांत शिरतांना, टोळनाक्याच्या वळणावरून रस्त्याला लागल्यावर शोभना विजयाला म्हणाली—

“विजय, तुम्ही किती दिवसांत घरीं आला नाहीत आमच्या !”

“होतं आहे खरं असं.”

“आज रात्रीं याऊ ! काकांना सांगून ठेवते घरीं रहायला ! अं ?”

“अच्छा !” असे उत्तर देऊन विजयानें शोभनेचा निरोप घेतला.

रात्री विजय शोभनेकडे पोचला, तो दारांतच काका त्याला भेटले. ते म्हणाले—

“काय हो ! आज आठवण झाली होय आमची !”

“नाहीं; पण परवां मी आलों होतो, तेव्हां तुम्ही घरांतच नव्हता !”

“अहो, आमच्या ऑफिसचं ऑडिट् सुटं आहे ना ? त्यामुळे मला वेळ नव्हता फार ! आमच्या बँकिंग् खात्यांत असा प्रास असतो कांहीं वेळां; पुढें मिळणाऱ्या मोकळिकीच्या आशेवर, स्वतःचं सौख्य डिस्काऊंटने घ्यावं लागतं अशा वेळी !” मान हलवून हंसत काकासाहेब म्हणाले. त्यांच्याजवळ दुसरे कोण बसले आहे, हे पाहतांच, ते रामभाऊ होते असे विजयाला कळलें.

“यांना तुम्ही ओळखतां ?” रामभाऊंना विजयाकडे हात दर्शवीत काकासाहेबांनीं विचारलें.

“वा, म्हणजे चांगलेच; हे आमच्याच गांवचे !” रामभाऊ उत्तरेले.

“असं कां ? छान् ! आमच्या शोभनेचा न् यांचा चांगला परिचय जमला आहे !” काका म्हणाले. पण त्याकडे आपलें लक्षच नाहीं असे शोभनेने दाखविलें. काका पुढें म्हणाले “चांगले आहेत ! हुशार आहेत, पराक्रमी आहेत, चळवळे आहेत ! अहो, या तरुणांनीं जर आपापसांत जमवून घेतलं तर आमची तरी काय हरकत आहे ?” नंतर विजय अन् शोभना यांचेकडे आळीपाळीने हात दाखवीत काका म्हणाले, “मी तर नानाला सांगणार, कीं बाबा रे तुला तरी कुठें होणार आहे संशोधनाची दगदग ?” तेव्हां सूचितार्थानें काकांचें हे बोलणें चालूं असतांच शोभनेनें विजयाकडे पाहिलें. “बघितलंत ? काय धूर्त आहेत काका आमचे ?” असेच विचारीत होती ती त्याला न बोलतां !

“काय म्हणतां ?” रामभाऊंनीं आपले डोळे विस्फारिले, “यांचा तुमचा असा संबंध आहे का ? हंSSS !” हें कांहीं प्रशस्त नव्हे अशा अर्थानें रामभाऊ हंसले.

का ! काय हरकत आहे ?”

“हरकत ? यांनाच विचारा ! यांचं इनामगांवचं जीवन ? गरीबांना हे आपल्या कुटुंबाप्रमाणें आश्रय देतात अगदी !” रामभाऊंनीं आपलीं नापसंति दर्शविणारी अशी वाक्ययोजना केली. त्या दिवशींचे इनामगांवचे

त्यांचें बोटणें आठवेलें विजयाला ! त्याची दृष्टि चपापळी ! काकांनीं नि शोभनेनें आपल्याकडे न्याहाळून पाहिलें अशी शंका आली त्याला ! थोतांड कां होईना पण उगीच रामभाऊ भरकटायचे कांहीं तरी तिथें अन् आपल्या अमृतमय जीवनांत मिटाचा खडा पडायचा थोडा वेळ ! विजयाला वाटलें, कारण अंतीं त्याची विशुद्धता पटलीच असती सर्वांना, असा त्याचा आत्मविश्वासच होता.

हा सर्व प्रकार इतका चटकन् झाला कीं काकांनीं जणू सर्व कांहींच झालें नाही असें दाखविलें नि सारवासारव केली—“अहो सार्वजनिक आयुष्य म्हणून ना ! वा मग आमच्या शोभनेला तर हौस आहे फार त्याची.”

“तें पुरें झालं तुमचं काका बरं का ?” शोभनेनें त्या बोलण्याविषयीं नापसंति दर्शविली.

“बरं आहे ! तेव्हां काय विजय ! हे रामभाऊ मी अन् हिचे नमुना, शोभनेकडे त्यांनीं बोट दाखविलें, “एकाच शाळेंत लहानवणीं शिकलो. पुढें नाना घरीं राहिले, आम्ही ह्या बँकिंग नि अकौंटन्सीकडे बी. कॉम्. होऊन वळलों अन् हे—”

“त्यांचें माहित आहे मला !” जरा चिडूनच विजयानें उत्तर केलें. त्याचा आवेश पाहून तो प्रकार काय होता तें इतर कोणालाज्ज कळलें नाही !

“हो तुमच्याच गांवेचे हे ! तेव्हां तें ठीकच आहे.” परत एकदां काकांनीं सांवरून घेतलें नि मग इतर बऱ्याच गप्पा झाल्या त्या सर्वांच्या ! रात्री घरी येऊन अंधारणावर अंग अकतांना, शोभनेच्या मनांत एक शंका आली, पण तिनेंच समाधान करून घेतलें आपलें—

“माझे विजय, असे कधींच असणार नाहीत.” ती म्हणाली.

सकाळीं पोहण्याचा दंगलीत भाग घ्यायचा म्हणून लवकर उठायचें याच हेतूनें आदले दिवशीं विजय लवकरच झोपी गेला. आदल्याच दिवशींचा त्याचा नि शोभनेचा संक्रमित जीवनक्रम आठवून आज याचें मन पूर्णपणें समाधान पावळें होतें. निरतिशय समाधानाच्या मनःस्थितीत तो गाढ झोपला होता. पहांट केव्हां झाली हेंही त्याला कळलें नाहीं. चित्तवृत्ति तल्लीन करणारा उषेचा प्रकाश खिडकींतून आंत येत होता. त्या वेळेस खिडकी-जवळील आपल्या मृदु शय्येवरील मऊ उशीवरच आपलें मस्तक चाळवून त्यानें खिडकींतून पलीकडे पाहिलें ! उजळत्या दिशेला सोनचांप्याचें झाड आपला पुष्पसंचय विखुरलेला असाच हालवीत होतें. टेबलावरील गजराच्या घडाळाची टकूट्क चालूच होती अन् शेजारच्याच खोलींत नेहमींप्रमाणें दूध घालून जाण्याच्या भय्यानें दुधाच्या बरणीचा खडखडाटही त्याला ऐक-विला; उठायला अजून थोडा अवकाश आहे असें समजून आपल्या पाया-लगतचा लाल रंग त्यानें अंगावर ओढला, एका कुशीवर तो बळला, नि एका अल्पशा, गुलाबी थंडीतील साखरझोंपेत तो दंग झाला.

थोड्याच वेळांत सूर्यकिरण आपल्या असंख्य हातांनीं आपल्याला उठवीत आहेत असेंच त्याला वाटलें. खिडकींतून दिसणाऱ्या बैठ्या घराच्या कौलारा-वर अंगणांतील झाडांची छाया मागे पुढें झोके घेत होती. डाव्या बाजूच्या गुंत्याचा काल चुटुक पुष्पसंभार आपल्या टबटबीतपणानें उडून दिसत होता. पोपटाचीं चिमणीं पोरें आपला आवाज काढीत होती जवळच्याच पेरुच्या झाडावर अन् वर्तमानपत्र विकणाऱ्या मुलाचा, रस्त्यानें लांब लांब ऐकू येत जाणारा पणाली मथळ्याचा ओरडाही त्याला ऐकू आला.

पांघरण बाजूला फेकून देत तो कोंटवर उठून बसला. उजव्या हाताची बोट डाव्या हाताच्या बोटांत अडकावून हात ताणून त्याने एक जांभई दिळी नि आपल्या मलमळीच्या अंगरख्याचा मागचा भाग दोन्ही हातांनी नेहमी प्रमाणे खाली ओढीत तो उठला. घोतराचा सोगा नीट खोंचला त्याने अन् खोलीचे दारही उघडले.

प्रातर्विधी आटोपून खोलीत आल्यावर आपले पोहण्याचे कपडे काढीत तो बसला होता; ते संपवून तो जेव्हां परीटाकडून आलेल्या शर्टला गुंथ्या लावीत येरझारा घालीत होता, त्या वेळेस त्याच्या पायांतील खडावांचा एकसारखा आवाज होता. मधूनच आपल्या पायांच्या आवाजाने बाहेरूनच कोणीतरी दारापर्यंत आले आहे असं त्याला वाटे. दूधवाल्याने आणलेले दूध पातेळीत घेऊन परत दार बोटून न टाकतां ते त्याने तसेच उघडें ठेविले अन् स्टोव्ह पेटवून त्यावर दूध तापत ठेविले.

परत आरशासमोर तो आपले केंस सांघरीत असतांच त्याला शोमनेचे प्रतिबिंब दिसले. दाराच्या चौकटीत उभी होती ती; तिचे निसर्गतःच लाल असलेले ओठ प्रातःकालच्या तरतरीमुळे अधिकच शोभिवंत दिसत होते. रुंद नि मोहक कपाळावर कांही केंस स्वैरपणे बागडत होते. उजव्या हाताने पातळाचा पदर ती पुन्हांपुन्हां सांघरून घेत होती, वक्षःस्थलावरील किनारीचा तिचा ब्लॉऊज त्यामुळे झाकला जाई. पातळाचा पदर धरलेला उजवा हातच वर आपल्या मुलकमलाकडे नेऊन, आपल्या येण्याकडे यांचे अजून कसे लक्ष नाही याचच आश्चर्य करीत, तो हात तसाच उलटा तिने तोंडावर ठेवला होता. वरील ओठ खालील ओठावर दाबून त्यावर त्या हाताची दोन बोटे ठेवून ती हंसत होती. तिच्या गालांवर त्यामुळे अस्फुटशा खळ्या प्रकट होण्याच्या वेतांत होत्या. गुलाबाच्या प्रफुल्लितेपूर्वीच्या कळ्याच जणू कांही ! तिच्या उजव्या हातांतील सोन्याची बांगडी कोपराकडे सरकली होती आणि खिडकीतील सूर्यकिरणांमुळे चमकणारी तिच्या कानांतील कुडथांची झांक तिच्या कानशिलावर पडली होती.

ते प्रतिबिंब पाहण्यांत विजय मर्क होता.

खोलीच्या भितीशेजारीच स्टोव्हीची घरघर चालू होती. लालसर झाक-
णीवरील बाजूस बळत्या सूर्यकमळान्या पांकळ्यांप्रमाणे ज्वाळा पसरत होत्या
आणि त्यांचेच उलटें प्रतिबिंब खालील पितळेच्या टांकीवर उमटले होते, तें
जरासे वांकडे तिकडेच.

“सौंदर्योपासन चाललं होतं वाटतं !” शोभनेनेच शांततेचा भंग केला.

“सौंदर्याच निरीक्षण चाललं होतं !” आपला हावा गाल किंचित् वर
चढवीत हसण्याच्या संवयीचा अवलंब केला विजयाने अन् टेबलाजवळीलच
खुर्ची जरा पुढे ओढून ‘या ना’ असे तिला तो म्हणाला.

“तुम्ही एवढे सुंदर आहात ?” खुर्चीवर बसतां बसतां शोभनेने प्रश्न
केला.

“कुणास माहीत ! पण तुमचं प्रतिबिंब तरी सुंदर आहेच ना ?”

“मी तिथे किती वेळची उभी होतें; पण तुमचं कक्ष कुठं होतं तिकडे ?”

तिच्या उंचावलेल्या उजव्या मुचईकडे पहात विजयाने उत्तर दिलें.

“माझ्या पाठीला डोळे नाहीत !” *होणेनामुचईकडे !*

“पण पुढं तरी आहेत ना ? आरशांतच मी आलेली दिसायला हवी
होतें !” *मुचई तें*

“इंद्रधनुष्याचं मोहक दृश्य सोडून तें सूर्याचं प्रतिबिंब म्हणून, सूर्य
पहायला कोणी कांहीं क्षितिजावली घांबत नाही !”

“क्षितिजापलीकडे राहूं या, पण दारापर्यंतही घांबायला नको होतं !
इष्टिच घांबली असती म्हणून.” या तिच्या विनोदावर मग विजयाने दोव्ह
विस्मयाने.

शोभनेने खोलीभर दृष्टि टाकली. त्या वेळेस फळीवरील पुस्तकांची ओळ
पाहून पाहून तिचे डोळे त्यांच्या नांवावरून फिरले “आजचा हिंदुस्थान;”
“Body Beautiful,” “Aids to Body-Building,” “Patriot
India” इत्यादी नावे तिने वाचली नि म्हटलें—

“बरीच पुस्तकं जमवली आहेत तुम्ही !”

“हो. विभातिच्या काळांत माझ्या कार्याला पोषक असे बरेच वाचतो

मी. उलट सुलट विचार कळतात; एखाद् वेळेस चांगली भरही पडते मापल्या माहितीत. ”

टेवलावरचीच मामिके उचलून शोभनेनें चाळलीं नि तिच्या हातांतील सासिकांतील एका चित्राकडे पाहता ती म्हणाली, “मी ज्योतिषी नाहीं पण आज एकदम स्फूर्ति आली आहे मला ज्योतिष सांगायची !” असें म्हणून ती हंसी अन् गालावर खळ्या उमटल्या तिच्या !

“कोणाच ? ”

“कोणाचंही ! तुमचंच सांगू ? आज तुम्ही पोहण्यात पहिले येणार ! अन् मग मला कॉफी मिळणार त्याबद्दल. आणखी सांगू ? आज तुम्हांला कोणाच तरी निमंत्रण आलेलें असणार ! ”

“यापैकी पहिलीं दोन ठरलेलींच होती. तिसरं मात्र खरच ओळखलेंच नव्हा तुम्ही ! हे पहा ! परवां तुम्ही विचारल होतं ना ? तेंच वरीं चालून आलें आहे. रतनपूरविषयीं आपण बोलत होतो ! तिथल्या शेतकऱ्यांच्या परिस्थेला मीं अध्यक्ष व्हावं अस मज आहे त्या कार्यकर्त्यांच ! सप्टेंबर अखेर आहे ती परिषद् ! ”

“हो ना ! मग काय वाईट आहे ? वा ! चांगलंच ! ” आपला त्यांत मुळींच हात नाही, असें दाखविलें तिनें !

“अन् तुमच्या कालच्या समारंभाचं काय झालं ? ” विजयानें पश्च केला.

“वा ! किती शोकांत झाला तो ! कुठल्या खेळांत व्याख्यान ठरवलेंत न् आयत्या वेळीं चुकल्यासारखें झालें मला. प्रथम टाळ्यांच्या गजरांत आम्ही दोघी चढलीं स्टेजवर अन् एका कोपऱ्यांतून आवाज आला, “दोन गुलाब ! ” त्यावर खूप हंसा पिकला. शकुन्तलाबाईंनीं हे चांगलच लक्षांत ठेवचें होत. असें दिसलें ! आपल्या भाषणाच्या सुरवातीसच हसत त्या म्हणाल्या, “तुम्ही मला गुलाब म्हणालात ! पण काट्य शिवाय सैंपाक नाहीं न् काट्यशिवाय गुलाब नाही. म्हणूनच मी तुम्हाला एक कटु जाणीव करून देणार आहे ! ” यावरही पुन्हां हंसा उडला. तेव्हां मात्र गंभीर होऊन त्या म्हणाल्या, “आपण हंसत ; पण याच वृत्तीनं आपण सगळींही हास्यास्पद ठरतां,

प्रत्येक कार्यात जबाबदारी न् गांभीर्य टाकून चालणार नाही ! ” यावर मात्र सर्वत्र स्तब्धता झाली अन् नन्तर चांगलें चाळीस मिनिटे उत्तम प्रकारे त्यांनी त्यांचे विचार घिटार्हेनें मांडले ! ”

“ लागलीच गेल्या वाटतं त्या ? ”

“ इश, हो ! अन् माझ्या खोलीतळा तुमचा फोटो पाहिल्यावर म्हणतात कशा, की, यांच्यासारखाच एक मनुष्य आहे विकासपूरला ! आणि तुमचा पोहण्याच्या तयारीतला तो फोटो घाईघाईनेच त्यांनी न्याहाळून पाहिला. पण पुढें बोलायला मुळीं वेळच नव्हता आम्हांला ! लागलीच त्या रवानाहीं झाल्या ! कारण त्यांना मुंबईलाही जायचं होतं प्रथम ! ”

“ माझ्यासारखा मनुष्य विकासपूरला आहे ! बरं आहे ! जायचंच आहे लवकर तिकडे ! ”

“ तें कशाकरितां ? ” हातांतलें मसिक ठेवलावर टाकून शोभनेनें विचारिलें.

“ वा ! येत्याच नाताळांत इलाखा ऑपिफिकचे सामने आहेत ना ? ”

“ अन् हें पाह्यलंत का ? ” असें म्हणून आपल्या दैनंदिनींतील पहिल्याच पानावरील एक छायाचित्र त्यानें दाखविलें तिला कपाटांतून काढून !

“ हें काय ? ”

“ माझ्या लहानपणचा फोटो आहे तो ? ”

“ पण ? एकाच मनुष्याचे दोन फोटो कशाला जपून ठेवले आहेत ? ”

“ एकाचेच नाही आहेत ते ! ” शोभना बसली होती त्या खूर्चीच्या पाठीवर हात ठेवून तिच्या हातांतील फोटोकडे वांकून पहात विचय म्हणाला, “ यांच्यामार्गे एक दुःखद घटना आहे. माझा हा सख्खा भाऊ आहे. एकाच वेळीं बन्म झाला आमचा. दुर्दैवानें माझी आई त्या बैलगाडीच्या प्रवासांत एकाकी सांपडली अन् त्या भयान रात्री माझा विश्वासू गडी, जो अजूनही आमच्याकडेच आहे, तो असूनही त्याच्या पराक्रमाचा निभाव लागला नाही ! ” मातेच्या स्मृतीनें विजयाचे मन द्रवळें. शोभना स्तब्धच होती. विचय पुढें म्हणाला—त्यानंतर सकाळीं बेशुद्धीतून आई शुद्धीवर आली.

तो एकटा मीच गाडीत होतो; अन् तो गडी ! माझा हा भाऊ—अचय त्याचं नांव—आदल्या रात्री त्या चोरांच्या हल्ल्यांत कुठं त्यांनीं नेला कुणास माहीत ! त्यांनीं आम्हां सर्वांना भूल दिव्ही असं आई क्षणत होती. अन् ती भानावर आली त्या वेळेस हल्ल्याच्या जागेपासून दोन तीन मैल आम्हांला पुढं आणून सोडण्यांत आलं होतं. परत मागें जाऊन तपास करतां तिथें कोणीच नव्हतं असं कळलं त्यांना ! दीड वर्षांचा होतो सारा मी तेव्हां ! तेव्हापासून माझ्या वहिनीनं वाढवलं मला ! वहिनीनंच ही सर्व हकिगत मला सांगितली ! अजयाच्या विरहानें आई नंतर एखाद् वर्षाच्या आंतच निवर्तली ! ” शून्य दृष्टीनं बाहेर पहात विजय म्हणाला.

भाषणाचा ओष एकदम या दिशेला गेला हें शोभनेला कसेंच वाटलें. विजयालाहि तें प्रशस्त वाटेना ! म्हणून त्यानेंच हंसून तो बदलला. दोन्ही मांड्यांवर थापट्या मारून तेच हात पुढें पसरित तो म्हणाला,

“ बर, जाऊं द्या ! झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या ! ”

अन् असे म्हणून ते फोटो त्यानें पुन्हां नीट ठेवून दिले.

“ बरेच हार घालून घेतले असतील त्या बाईंनीं ? अन् त्या बरोबर तुम्हीहि ? ” कोट चढवीत विजयानें प्रश्न केला.

‘ बायका हार घालून घेत नाहीत ! दुसऱ्यांना घालतात फक्त ! ’

“ तें कुणास ठाऊक ! बोलण्याच्या कामांत तुम्ही हार खाणार नाहीं हें बाकी खर ! ’

“ होऽऽ ! ” मान हालवीत शोभना मनापासून हसली.

तलावावर तीं दोवें पोचलीं त्यावेळेस तलावाच्या बाजूची सर्व जागा प्रेक्षकांनीं फुलून गेली होती नुसती ! चित्रविचित्र रंगांचें प्रदर्शनच भरलें होतें तेथें ! कॉलेजांतील मुलांच्या आवडीचे निरनिराळ्या रंगांचे कोट, मुलींच्या हांशीचीं पातळें, या सर्वांच्या प्रत्येक नमुन्याचें प्रातिनिधीक दालन होतें तें जणूं ! थोडा आरडाओरडा तेथें होत होता यांत कांहीं नवल नाही; पण तलावाच्याच टोकाला विजयाच्या कॉलेजांत एकजात श्रीमंत बापाचे चिरजीव असलेल्या पांच सात जणांचे जे एक टोळकें होतें

नि ज्याचे ध्येय खाना पीना; खेळना और मजा करना, हेच होते, त्यातील एक काळसर मुलगा जोराने ओरडला सुद्धा विजयाच्या नांवाने. मात्र असे करण्यात अनादराचा मुळीच आवाज नव्हता त्याचा. कॉलेज-मधील प्रत्येक विद्यार्थ्यास विजयाबद्दल आदरच वाटत असे.

“कोण हे? हं ह! माहीत आहे! काय मोठ्याने ओरडात हे! अन् त्याचा तो सूट? डोअरकीपरच म्हणायचं कोणी!” शोभनेने त्या मुलाकडे पहात म्हटलं.

“म्हणायचं काय? त्याचं ते टोपणनावच आहे त्या मंडळीत!”

दोन पंचाची, सीमा ठरविण्याकरिता दोरी बांधण्याची खटपट चालली होती एकीकडे! तर सुरवातीच्या इषाऱ्याचा वार एकदां चांचणी म्हणून काढून पडात होणे एक पंच; तलावातील लगान लहान जलतरंग हालत होते; पाणी इतकं सथ होतं म्हणूनच तलवारीक एका बाजूचे तीन मजूर नि तेथलीच शिडी पाण्यात उठवी प्रति बचिन दिसत होती. अकाशाचा टोपही उलटा पसरला होता. एका बाजूला मुद्दाम कोंडून ठेवलेल्या माशाची हालचाल थोडा खटबळ करी तेवढेच जलपृष्ठ विलोळ होतं काय ते. पोण्याचा पोखळ चढवून शिडीवर पाय ठेवण्याकरिता जातानाच जवळील शोभनेला “शुभ, हं घर हं जरा!” असे म्हणत हातावरील सोन्याच्या बड्याळाचा साखळी सोडून ते विजयाने तिच्या हातात दिले. त्याच्या त्या आकस्मिक एकेरी सवोधनामुळे शोभनेने मंदस्मित केलं.

“अधिकारच आहे तुम्हाला तस म्हणायचा! नि त्यांत मलाही अभिमानच वाटल खतःच्या या पात्रतेविषयी,” असेच सुचवावयाचं होतं तिला का कोणास म दिन!

त्या लवचिक शिडीच्या हावल्या पाऱ्यावर सरसर पाय टाकत, उजव्या हाताने म्हणूनच केंस सांवरत आणि परत शिडीच्या बाजूला त्याच हाताने आघार घेत सर्वात वरच्या मळ्यावर विजय उजून बसला. त्याच्याच खाऱ्या पुढे आलेल्या मजल्यावर बहुतांश मुली उभ्या होत्या आणि त्यातच शोभनाही उभी होती.

“Competitors, follow in !” पंचानीं आक्रोश केला.

सुरुवातीच्या निशाणाचे रेषेंत एक आडवी दोरी घरलेली होती. तिच्या दुसऱ्या बाजूला सर्व पोहणारे युवक गेले. त्याच्या त्याच्या मित्रांनीं स्फुरणदायीं उद्गारांनीं त्याचें स्वागत केलें.

याच वेळेस तलावाच्या चोहोंकडून ‘बक अप विजय !’ म्हणून एकच हुल्लड उठली. टाळ्यांचा गजर झाला. या ओरडोंत मघांचा दामलचाही आवाज होताच !

उच मजल्यावरून विजयानें तीरासारखी उडी मारली, तेव्हां जन्तुघार उडाले आणि रिंजलेल्या रंगीत कापमाप्रमाणे सप्तरंगाचा समूह हवेंत तरंगला. शर्यतीम सुरुवात झाल्यावर ठरलेल्या दोन फेऱ्यांच्या शेवटीं विजय अजूनही मागेच आहे हे पाहून तो प्रथम कसा पोचणार या पेचांत शोभना होती. दुसरी फेरी अर्धी सपविली इनरांनीं, तरी विजयाची अजून पहिलीच पुरी व्हावयाची होती. त्यामुळे ती, याचा उलगडा कसा करायचा, याचा विचार मनांत करते आहे तोच विजयाचे हात पाण्यावर भराभर पडूं लागले. नावेपागें तिचा माग पसरटपणें पाण्यावर रहातो, तसा विजयाच्या पायापाठी-मागें जलविस्तार पडत होता; आणि हां हां म्हणतां क्षणांत बहुतेकांच्या तो पुढें झाला. लवकरच एकजण कसाबसा शत मारीत होता, त्यालाही त्यानें मागें टाकलें ! विजयानें शर्यत जिंकली. असल्या चढाओढींत शेवटीं ज्याचा दम अधिक तोच विजयी होच या सर्व प्रकारानें शोभनेला कळलें.

प्रेक्षकसमुदाय ओसरू लागला. कपडे करून शोभनसद विजय निवाला. मुख्य रस्त्याला तो लागला तोंच मघांचा तो काळसर मुलगा त्याला भेटला. उजव्या हातांतील पिशवी दुसऱ्या हातांत धरीन तो म्हणाला, “Congratulations Vijay,” (‘विजय, तुझा अभिनंदन असो !’)

“Thanks !” आभार आहेत आपले असें म्हणून शोभनेकडे पहात विजय तिला म्हणाला, याचें नांव दामळे ! फार चांगले ऑर्गनायझर आहेत बरं का ! बरच कार्य केले आहे दलितोद्धाराच यांनीं सो प्रपूच्या बाजूला.

माझ्या योजनेचाही शेतकऱ्यांत फार प्रसार केला आहे ह्यांनी; आणि यांचे नांव ” असे म्हणत विजय शोभनेकडे हात दर्शवीत दामलेकडे वळला.

“ माहीत आहे मला ! ” हंसत दामले उत्तरला, “ म्हणजे तो खडकीचा अपघात, तो हाच ना ! ” त्याच्या वाक्याचा हंसतच स्वीकार करीत दामले गेल्यावर विजय म्हणाला,

“ फार गमत्या आहे हा दामले ! जरा अवखळ आहे. एखादा फाजील घीट आणि दांडगाही म्हणेल त्याला ! पण असलीच माणस नीट उपयोग केला तर कार्यही करतात चांगले, याचे दामले उत्तम उदाहरण आहे ! मी पहिल्यापासूनच त्याला हेरला, अन् आता त्याच्या कार्याचा बराच परिणाम दिसतो आहे त्याच्या प्रांतांत. ”

यावर, आपले दामलेविषयीचे आश्चर्य प्रगट करीत शोभनेने विचारिले,

“ काय प्राणी आहे ? आणि याच्या हातांत ती पिशवी कशाला आतां या वेळेस ? ”

“ वा ! तें तर त्याचे वैशिष्ट्य आहे ! कुठेही जा, पहिल्या टर्मभर कोले-जन्त्या वर्गाव्यतिरिक्त हा ‘ रिक्तहस्ते ’ कधीच नसायचा. ”

आपल्या चुटुकदारपणाची हंसून आपणच स्तुति केली विजयाने नि तो म्हणाला—

“ आज मला दरवर्षीपेक्षा जास्त आनंद होणार आहे, आजच्या यशाबद्दल ! ”

“ तें का ? ” विस्फारीत नेत्रांनी शोभनेने आपली अजाणता व्यक्त केली.

“ कारण ! तुम्हाला होईल म्हणून ? ”

“ माझा आणि तुमचा काय संबंध ? ” प्रश्नाचा जोर दाखवितांना आवाजांत जो एक कंप उत्पन्न होतो तो झाला तिच्या शेवटच्या शब्दांवर !

“ सबंध नाही; पण ठवकरच होणार आहे. ” हातरुमाल खिशातून काढून तोंडावरून फिरवीत विजय म्हणाला. “ बरं आतां घरीच जायचे का एकदम ? ”

“ नाही तर काय ? रस्त्यावरच थांबायचे ? ”

“ थांबू नये ! पण थांबायला लागणार आहे तुमच्या मोहक हास्याने ! ”

“ तर तर ! ” आंबटा गिळून म्हणाळी, “ चटकन् कुठच्या तरी इमारतीत शिरलं पाहिजे मग तुम्हांला; कारण माझ्या हास्यावर कांही मी हुकुमत चालवू शकत नाहीं या वेळेस. पोटांत आनंद मावेनासा झाला की हास्य उमटायचंच. ”

“ हो ! मी तेंच म्हणतो आहे ! रीगळमध्ये कॉफी घेऊं अन् मग घरी जाऊं ! ” असें म्हणून शोभनेकडे त्यानें पाहिलें. तिनें मानेनेंच सन्मति दिली.

रीगल रेस्टोरंटच्या पायऱ्या चढतांना भितीवरील, समोरील आरशांत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब त्यानें पाहिलें. रेडिओच्या यंत्रावर लावलेली एक कर्कश तबकडीहि त्यानें ऐकिली नि ‘ दोन इसम पांच पैसा, ’ असा आकार सांगणाऱ्या पोऱ्यांचा आवाज, टेबलावरील कांचेच्या एका रुपयाचा आवाज, इराणी घन्यानें रुपया वाजवितांना पुन्हां केलेला तसलाच आवाज आणि परत दिलेल्या पैशाची खळखळ हीही त्यानें ऐकिली.

स्पेशल रूमचे दार लोटून विजय आंत शिरला, ‘ बसा, ’ म्हणून शोभनेला त्यानें खुणावळें, नि तो कांहींतरी बोलणार तोच दारावरील ‘ engaged ’ या अक्षरांची पाटी बाहेरील बाजूला उलटवीत हॉटेलमधील पोरगा विचारता झाला,

“ क्या लावूं साब ? ”

“ दो कॉफी और बिस्कीट केक्स ले आव ! ’ विजय म्हणाला. परन्तु विजयचे हे शब्द संपेपर्यंत तो पोऱ्या तिथें नहंवाच ! शेवटचा शब्द पाक खान्यांत पोचल्यावर ऐकूं आला असेल त्याला !

आपल्या यांत्रिक सफाईनें टेबलावरील कांचेवर कॉफीचे कप नि इतर पदार्थ फिरवीत ठेवतांना, नेहमीप्रमाणेंच ‘ मजा करणारीं हीं फुलपाखेरे कशीं खेळत आहेत पहा, ’ असा विचार आला असेल त्या मुलाच्या मनांत !

कॉफीचा कप पुढें करून नि दुसरा स्वतः घेऊन विजय म्हणाला,

“ किती उल्लास वाटतो असल्या हॉटेलांत नाही ? नाही तर ते तुमच्या मुंबईच्या उपहारगृहांतील एकलकोंडं वातावरण, रस्त्यावरील ट्रेम गाळ्यांचा

गोगाट, मोटारीच्या पोंग्याचा आवाज ! शांतता कशी वाटतच नाही तिथे ! तेंच इथे पहा ! आजूबाजूची ही मोरळी जागा, प्रशान्त वातावरण-किती मजा वाटत ! इनामगावला काहीं काहीं वेळां संवयच आहे मला ! आजूबाजूच्या एकीकडच्या खेड्यात दोन मित्रांना बरोबर घेऊन जाव, दि. १५ मर चार ठिकाणी सुधारणा कशाचा प्रयत्न करावा, घरी येऊन सावकाशपणे पोटभर जेवावं अन् निवांतपणाच्या त्या आयुष्याचा आनंद चाखावा ! खडगावची रहाणी निराळीच काहीं झाले तरी ! ”

“ आमच्या नेरळलाही असाच रमणीय प्रदेश आहे. माथेरानच्या तांबड्या मातीच्या रस्त्यावरून लांब लांब फिरण्यात किती मौज असते ! हवेंत दिवाळीच्या दिवसांत बेताचाच गारवा असतो. डोंगराचा निळसर वनश्रीला एक हिरवट रंग आहे हें समजत नाहीं लाबून ! आणि अशा सुष्टिसौंदर्याच्या भरीव प्रदेशांत तुमच्याबरोबर चार दिवस घालावयाला आनंदच वाटेल मला ! नानाही बरे वटेल ! गल्याच सुट्टीत तुमच पत्र आले त्या वेळेला म्हणाले ते, “ शुभा, तुझे हे विजय मला दाखविले पाहिजेम ह तू ! माझ्या संभ्रमतीनेच झाल पाहिजे सर्व ! ” आणि त्यांच्या त्या उद्गारावरून ते स्वतः खो खो हसले ’ असं म्हणून कॉफीची शेवटली बशी शोभनेने उचलली.

“ आणखी कोण आहे नेरळला तुमच्या ! ”

“ तुमच्या नाहीं तुझ्या ! ”

“ बर बरं ! ” शोभनेच्या ह्छेचा स्वीकार करीत विजय म्हणला.

“ नेरळला ! माझा भाऊ सुधीर ! फार चुगचुणीत आहे बर वा !

आमच्या घरातील जुनी खयपाकीण बाई ! कारण तुमच्याप्रमाणेच मलाही मातृसुवाला लढाणपणीच आंचवावं लागलं ! नि मार्चमध्येच आमच्याकडे लागलेला गणू ! ”

“ गणू ? ” विचार करीत विजय म्हणाला.

“ हो ! का ? आमच्या मागच्या आबराहॅम एक दिवस सायंकाळीं निघली होती स्वारी ! नानानीं हें पाहिलं. विचारपूस करता त्यानें आरलं गाव सांगण्याच नाकारलं ! तसं करताना त्या लपवालयवीच्या मागचं दुःखच

त्याला ते सांगू देत नव्हत हेच खर अम वाटलं नानांना ! मला एन वर्षा-
पासून घरातून तो बाहेर पडला. कोणाच्या तरी सांगण्यावरून तो एके
टिकणी गडी म्हणून राहिला, तिथे त्याला फारच काम पड ! म्हणून
तिथून जी स्वारी निघली ती एका स्टेशनवर थोडे दिवस इमाळ म्हणून
काम करीत होती. अन् त्याचाही कटाळा अला, तेव्हा माथेगनला
सानानाचा नेआण करण्याच्या कामाकरिता चालला होता तो. नानानीं
त्याला विचारलं, 'माझ्याकडे रहातोस ? जेवायचं खायचं अन् मामुली काम
करायचं ! थोड फार काम देईन मद्दिन्याला मी !' तो कबूल झाला. आम-
च्याकडे काम ते काय ! तेव्हापासून तो आमच्याकडेच आहे. प्रथम वाटल
होत; पण चांगला आहे, प्रामाणिक आहे."

"घरच काही दुःख असेल विचारल्याला !"

"हो. मी विचारल तस त्याला. मी म्हटलं, 'घरी का रे नाही जात
तूं ?' तो म्हणाला, 'ताई, मद्रास कारभारणीचा मी फार गुन्दा केला; कुठच
तोड दाखवू निघा ? विनाकारण सोडून गेलों ना तिला मी !"

"काय म्हणतेस ? असा इतिहास आहे याचा ?"

विजयाच्या या उद्गारावर उरलेलें विस्किट पोडून तोंडात याक्रीत
शोभनेनें आपली खुर्ची उठून मागे सरकाविली अन् ती दोघेही घरी
जावयाला निघालीं.

विजयाच्या खोलीवरून पोचल्यावर शोभनेनें विचारलें,

"काय जाणार ना रतनपूरला ? त्या कार्यकर्त्याचा आग्रह जाऊ दे
एक ! पण माझा असचा तर ?"

ह ! म्हणजे तूच सांगितलेलें दिसत आहे त्यांना ! परवांच म्हालीस
नाही का, तिकडे तुझी ओळख आहे म्हणून ? अच्छा ! जाऊ या की !"
विजयानें होकार दिला.

लक्ष्मी रोडवर नवीनच आलेल्या ग्रामोद्योगवस्तुभांडारांत कधींच न दिसणारी अशी गर्दी आज दिसत होती. तशी विक्री व्हायला आज कोणता राष्ट्रीय सप्ताह होता किंवा काय महोत्सव होता ? परन्तु पुष्कळ सडे फटिंग लोक त्या भांडारावरून सायकल घेऊन पुढें जातांना भांडारांत पाहात, पुन्हां सायकल मार्गे वळवीत अन् एखादी खादीची टोपी किंवा रुमाल अशी अल्पशी का होइना खरेदी करून पुढें जात ! भांडारांत शिरण्याचा त्याचा हेतु काय असेल तो असो, परन्तु त्यांतून खाली उतरण्यापूर्वी मात्र त्यांच्यातील काहीजण, निदान कॉलेजविद्यार्थी तरी कांहीं विशेष आपापसांत बोलतांना दिसत होते आज.

अशाच विद्यार्थ्यांपैकी दोघेजण त्या भांडारांत शिरले. त्यापैकी एकान्या हातांत, ते परतले त्या वेळेस खादीचे दोन वार कापड दिसत होतें अन् दुसऱ्याच्या डोक्यावरील काळी टोपी जाऊन खादीची टोपी तिरपी बसवलेली होती. खाली येतांच आपल्या सायकली त्या दोघांनी उचलल्या व सायकलवर बसतां बसतां तो पहिला विद्यार्थी दुसऱ्या विद्यार्थ्याला म्हणाला,

“ बाळ्या, पाझलंस लेका ! मी प्रथमपासूनच तुला म्हणत होतो की, तीच आहे म्हणून ! नांवसुद्धां काय आहे पण ! शोभना. ”

“ बिरली खरी बुवा आपली ! परन्तु मला आपलं वाटलं, कीं ती कशाला या दुकानांत विक्री करण्याकरितां येते ? अजून हिंदुस्थानांत स्त्रिया इतक्या घीट शाळ्या नाहीत कीं अमेरिकन युवतींप्रमाणें त्यांनीं नोकऱ्या

कराव्या ! अन् म्हणूनच तसं म्हटलं मीं तुज्ज. अन् हिंदुस्थानात नवरेही इतके सुधारक नाहीत कीं तसं त्यांनीं बायकांना वावरू द्यावं !”

“मी गेल्या वर्षीपासून मुंबईलासुद्धा चोबलत होतो कीं लेका ! मीं सांगितलं नव्हतं तुळा, कीं ही हिंदुस्थानची दुसरी मॅडम् कामा होणार म्हणून ? परवांच्या सभेतलं भाषण ऐकलसं. नाही तूं ! काय आवेशाचं भाषण झालं तें !” समोर आलेल्या मनुष्याला, घंटा वाजवून बाजूला होण्यास खुणवीत पहिला विद्यार्थी म्हणाला.

“पण काय रे ! या राजकारणांत पडण्याची स्फूर्ति कोणी दिली हिला ?”

“वा ! तुमच्या कॉलेजमधला विजय पटवर्धन माहीत आहे ना ?”

“वरं, मग ?”

“त्याचा कपूच आहे एक चळवळ्या लोकांचा ! त्याची करामत आहे ही !”

“असं !” असें म्हणून तो दुसरा आपल्या घराजवळ उतरला.

त्या दोघांमध्ये शोभनेविषयीं जें बोलणे झालें तें खरेंच होतें ! अन् म्हणूनच सायकाळीं विजयानें शोभना आल्यावर तिला विचारलें,

“त्रास झाला ना मीं म्हटल्याप्रमाणें ? तरी सांगत होतो मी, कीं, येत्या आठ दिवसांत बरीच विक्री करून या भाडारांतून जितकी रक्कम देता येईल तेवढी रतनपूरच्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या लढ्याला मदत म्हणून द्यायची, असं बरी ठरलं असलं, तरी तू त्यांत भाग घेतला नाहीस तरी चालेल.”

“तुम्हीच सगळं बोलून टाकतां, तेव्हां मी काय सांगणार ?” उजव्या हातांत घरलेल्या पदरासहीत तो हात पुढें पसरत शोभनेनें विचारिलें.

“मीच म्हणतो ! म्हणजे तुळा मुळीच त्रास झाला नाही !”

“मुळीच नाही !”

“किती विक्री झाली आज ?” खिडकीच्या कटछायावर हात तसेच ठेवून आपली रस्त्यावरील दृष्टि मात्र मार्गे शोभनेकडे वळवीत विजयानें विचारलें.

“एकंदर दोन अडीचशे रुपयांची.”

“बरीच झाली की !”

“हं !” शोभनेने हुंकार दिला. “तुम्ही जाणार म्हणता रतनपूरच्या; पण आजच निघालेला हुकूम माहीत आहे ना तुम्हाला ?”

“कस या ?”

“संस्थानी अधिकाऱ्याचा ? दोन महिने बंदी केली आहे तुम्हाला संस्थानात प्रवेश करायला !”

“अ !” खिडकीपासून खोलीत दूर होत विजय म्हणाला, “असले हुकूम म्हणजे हल्ली रोजची रड झाली आहे त्या अरेगवाची ! आता तर नक्की हुकूम मोडलाच पाहिजे मला ! आहेत; अजून दहावारा दिवस आहेत ! तोपर्यंत वाट पाहायची. पण एकदर नेहमीची रीत पाहतां हा हुकूम मागे घेतला जाईल असं मात्र मला वाटत नाही.”

त्या वेळेस विजयाने रतनपूर संस्थानांत निर्वधमंगाने प्रवेश करण्याचा निश्चय शोभनेला सांगितला खरा; परंतु तिकडे जाण्यासाठी प्रत्यक्ष निघण्याचा दिवस आला त्याचे आदलेच दिवशी ते त्याचे मनोवाञ्छित पूर्णतेस जाईल की नाही याची शकाच होती. त्या दिवशी सकाळपासून त्याला थंडी भरू लागली होती. दोन तीन दिवसावर परिषद् आली होती रतनपूरच्या शेतकऱ्यांची. परंतु अगोदर दोन तीन दिवस जाऊन तेथील परिस्थिति पाहण्याचा त्याचा विचार होता. तेव्हा ते जरी आता शक्य नसले तरी निदान परिषदेला तरी अध्यक्ष या नात्याने उपस्थित व्हायचेच असा त्याने निश्चय केला होता. त्याच्या आजाराचे वृत्त शोभनेला कळले तेव्हां तिला थोडा आनंद अन् थोडे दुःखही वाटत होते. त्याचा संस्थानातील दौरा, त्याचा सत्कार अन् त्याचे वैभव पहाण्याला ती मुकली म्हणून ती दुःखी होती, तर याच परिस्थितीत आणखी एखादा पराक्रम करण्याची स्वतःला संधि मिळणार यामुळे तिला थोडा आनंद होत होता.

विजयाच्या खोलीवर ती गेली तेव्हां दारासमोरच कोंटवर पिवळसर रंगाची गरम शाल अंगावर घेऊन विजय पडला होता. त्याची मद्रा निस्तेज

दिसत होती. डोळ्यांची चुगचुर चालू होती. अन् हिंवापांत वाटणारी नेहमीची अस्वस्थता त्याला भासत होती.

“ बरं आहे ना आतां ? ” त्याच्याजवळ बसत शोभनेनें विचारले, अन् तिनें त्याच्या कपाळावर आपला उजवा हात लावून पाहिला. “ ताप नाही दिसत आहे ? ”

“ हो निघाला आहे असं वाटतं ! ” असें म्हणून तिचा हात उजव्या बाजून आपल्या हातांत धरीत तो म्हणाला “ शुभा, तुम्हा हात किती गार लागतो आहे मला ! ताप कायमचा निघेल अस वाटत ! परंतु डोकं मात्र थोडस दुखायला लागल आहे ! ”

“ हो ना ! ” उठतां उठता ती म्हणाली. शेजारच्याच स्टूलाजवळ जातांना तिनें विचारिले,

“ सकाळपासून कांहीं घेतलंत का तुम्ही ? ”

“ दूध घेतलं तेवढंच; त्यावर कांहीं नाही ! ” तिनें आणलेला दुधाचा ग्लास हातात घेत अन् त्यावरील झाकण काढून टेवीत विजय म्हणाला. “ आतां काळजी नाही थोडीसुद्धां ! संध्याकाळीं ताप निघालाच पाहिजे ! ”

परंतु झालें मात्र उलटेंच ! संध्याकाळीं उलट ताप पुन्हा भरला. विजय त्यामुळे स्वस्थ पडून होता. रात्री ताप निघाला अन् आदले दिवसाप्रमाणेंच सकाळीं परत भरला. रतनपूरच्या कार्यकर्त्यांची तार त्याला आतांच मिळाली होती. त्या दिवशी रात्री तरी निदान फार तर निघायलाच हवें होतें त्याला. त्यामुळे शोभनेने तार वाचताच विचारिलें,

“ काय विचार टरला मग ! ”

“ संध्याकाळीं ताप कालच्याप्रमाणें भरला नाही तर मीच जाणार आहे रतनपूरला ! ”

“ तुम्ही ? असं वेड्यासारखं काय करतां विजय ? ” मान हलवीत नापसंती दर्शवीत शोभना म्हणाली, “ परवां संध्याकाळीं न किंचित् अंग मोडून आल्यासरल वाटत हो ! म्हणालांत ! काल तर चांगपर्थत दोनटां ताप चढला; आज सकाळींही तेंच झालं ! अन् तरीही संध्याकाळीं ताप भरला ! ”

नाही तर रतनपूरला जाणार मग ? छ ! छे ! हे शक्यच नाही ! माझी शपथ आहे तुम्हाला ! तुम्ही मात्र ऐकलच पाहिजे ! ”

“ मलताच आग्रह आहे तुम्हा ! मला तो संस्थानचा हुकूम धिटार्हनें मोडलाच पाहिजे ! ”

“ हुकूम दोन महिनेपर्यंत आहे तुमच्यावर ! आजच कांहीं अडून राह्यलं नाही, तुम्ही गेलां नाहीत तर ! ”

“ पाहू या ! मी गेलों नाही, तर कोण जाणार ? ”

“ कोण जाणार ? मीसुद्धां जाईन वेळ आली तर ” शोभनेनें चटकन् आपली इच्छा दर्शविली. “ मल तरी अशी संधि मिळणार केव्हां ? लहानपणापासून तिथेंच होतें मी, पण आज दोन तीन वर्षे गेलें नाही तिकडे ! तेव्हां म्हणते, तें याच मुहूर्तावर जावं ! ”

“ दामलेला पाठविण्याचा विचार होता माझा प्रथम ! ”

“ त्यांत काय बिघडलं ? तेही येतील माझ्याबरोबर ! त्यांच्याच प्रांतांतलं आहे तें कार्य ! ”

“ अजून मी नक्की सांगत नाही ! पाहूं काय होईल तें ! ”

कर्तव्य अन् प्रकृतिस्वास्थ्य ! दोन मार्ग होते विजयापुढें. हुकूम मोडण्याबद्दल शोभना म्हणावी तेंही खरेंच वाटलें त्याला. परन्तु तरीही पुन्हां एकदां रतनपूरला जायचेंच, असा निश्चय करी थोडा वेळ तो ! त्यामुळें आपण येत नाही अशी उलट तार मात्र त्यानें केवी नाही परिषदेच्या चालकांना !

अन् त्याचा हा निश्चय संध्याकाळपर्यंत कायम होता. यानंतर त्याला तो पुचला नाही; कारण नेहमींप्रमाणेंच त्या दिवशींही सायंकाळीं त्याला फार ताप भरला अन् रात्री सुमारे नऊ वाजेपर्यंत त्यांतून तो मोकळा झाला नाही. त्यामुळें तर तिकडे जाण्यासाठीं त्यानें घातलेली त्याची अटही पुरी होत नव्हती. शोभनेनें आणि तिच्या घरच्या मंडळींनींही मोडता पाय घातला त्याच्या निश्चयाला ! तेव्हा नाईलाज होऊन शारीरिक अस्वस्थता सोसूनही रतनपूरला जाण्याचा त्याचा निर्धार त्यानें सोडून दिला. सकाळींच वास्तविक रतनपूरला तसें कळविण्यास हवें असतां, अजूनपर्यंत विजयानें तें

केले नाही याचा शोभनेला विस्मय वाटला. परन्तु तेंही ताबडतोब करून रात्रीच्या गाडीने रतनपूरला जायची तिने तयारी केली.

शोभनेला रतनपूरला आघाडीवर जातांना निरोप देण्याकरितां तो स्टेशनपर्यंत गेला होता. प्लॅटफॉर्मवर बराच शुकशुकाट होता. रात्रीच्या गाड्यांनीं नाइलाजांने जाणारीं किंवा जावे लागणारींच माणसे फक्त तेथे होती. फलाटावर इच्छित स्थळीं पोचतांना त्यांच्या वाटेवर एक हमाल त्या गार फरशीवर निजला होता. आपले बोचके जवळ ठेवून, एक वृद्ध गृहस्थ त्याच्यापुढेच बसले होते. वेळापत्रकाखालील बाकावर उत्तर हिंदुस्थानी पोषाखाचा इसमही त्या दोघांनीं पाहिला. अन् मग तीं आपल्या जागेवर पोचलीं.

“अजून दामले कसा येत नाही !” हातावरील घडयाळाकडे पहात विजय म्हणाला.

त्याच्या डोक्यावरील, दुग्धकांचेचा अन् लख्ख प्रकाशाचा विद्युद्दीप त्यांच्यावर झगझगीत प्रकाश टाकीत होता. वरून येणाऱ्या त्या किरणसमुच्चयाच्या मार्गांत आल्यामुळे शोभनेच्या स्वर कुतलांची छाया तिच्या कपाळावर पडली होती. भुवयांच्या खाळीं तिचे डोळे काळसर छायेंतच वावरत होते. बिम्बणीपाशींही तिच्या नासिकेची छाया पडली होती. अन् हंसतांना तिच्या गालावरील खळ्याही काळसरच भासल्या विजयाला ! बोळतां बोलतां तिने आपला पदर डोक्यावरून घेतला अन् त्याच हाताने हनुवटीपाशीं दाबून ठेविला. त्या पदराची किनार वरील दिव्याच्या प्रकाशांत तिच्या मस्तकावर लकलकत होती.

“नीट जा ह !”

या विजयाच्या वाक्यावर ठराविक पावलांची फेरी सपवून बळताना तिने म्हटले, “मी काहीं आजच जात नाही आहे रतनपूरला !” अन् असें करतांना वहाणाऱ्या शीतळ वायूमुळे तिने आपल्या शरीराला एक कंप दिला. विजय तिला म्हणाला, “जरा गारवाच वाटतो आहे हं आज !”

“अन् तुम्ही आजारी असूनही, याच गारव्यांत रतनपूरला निघाला

होता. मी गेल्यावर अजूनही निघाल; पण पहा हं ! माझी शपथ आहे तुम्हाला परिषदेंत भाग घ्यायला ! ”

“ काय तुम्हा हेका, शुभा ! अजूनही तुला असच याटतं ? मी परिषदेंत मुळीच भाग घेणार नाहीं; मग तर झाल ? परवां परिषद होऊन तूं परत आलीस कीं मग वाटलं तर मी जाईन तिकडे ! ”

यवर शोभनेचें समाधान झाल्यासारखें दिसलें ! अन् त्यामुळे ती निराळ्याच विषयावर बोलत होती. यानंतर गाडीला आतां थोडाच अवधि होता. फडफडणारा पदर शोभना एकसारखा चालवित आहे हें पाहून विजयाने विचारिलें, “ थडी वाजते कीं काय तुला ? ”

“ हो ! थोडी ! पण विशेष नाही ! ”

या तिच्या उत्तरावर विजयानें आपल्या गळ्यांतला निळसर स्कार्फ सोडला, अन् तो शोभनेच्या गळ्याभोवतीं लपेटला. त्याने त्याच्या पुढील दोन भागांची गांठ मारली अन् तसें करवांना, “ हं ” असें म्हणलें. शोभना मात्र आजूबाजूला कोणी पहात आहे कीं काय, या दृष्टीनें दृष्टि टाकीत होती.

“ हद्द, पाहील बरं का कोणी ! ” ओठ पुढे आणीत ती म्हणाली.

“ मग ? त्यांत काय आहे !— ” अन् असें तो म्हणत आहे, तोच फलाटाच्या एका टोकावर झिज्याजवळच दामले त्यांना दिसला. तो जवळ येतांच, विजय म्हणाला,

“ काय रे, इतका वेळ तू येतो आहेस की नाही याचीच वाट पहात होतो मी ! ”

तोपो काढून ती हातांत घेत दामले म्हणाला,

“ अरे ! असं कसं होईल ? पण म्हण, तूं आजरी ! तेव्हां तुम्हालाच कायला घेळ लागेल; तेव्हा एकट अगोदर येऊन काय करायचं, अशा विचारांनं आलों नाहीं लवकर ! ”

“ हं ? तुमची कामगिरी सांगतो ती ऐका. परिषदेपुढं येणारे ठराव तर व्हाव करायचेच; पण कडक शब्दांत, संस्थानी अंरराबीचा निषेधही कसल्या ! सर्व शेतकऱ्यांना हातच ईंची वेळ आली तरीही शांत रहाण्याचा

मंत्र घो ! एकीने जरी हात उचळला; तरी सर्वजणांवर तुटून पडायला सवय मिळते. संस्थानच्या अधिकार्यांना. मात्र, जर त्यांनीच आपी जाच देण्याला सुरवात केली, तर ज्याने त्याने ज्याच्या त्याच्या बचाबदारीवर आपल्यामुळे हतरांना त्रास न होईल या निश्चितीने प्रतिकार करायला हरकत नाही ! ”

“ त्याची काळजी करू नको ! ” नेहरू घटनेच्या खिळीत हात पाळीत दामले म्हणाला.

“ त्याची नाही; पण तुम्ही मात्र काळजी आहे मला ! उगीच उठून काही झलत करू नकोस ! ”

यावर दामले नुसता हसला.

“ तयारी कशी आहे त्या शेतकऱ्यांची ? ”

“ फारच चांगली संघटना आहे तिथे. गेल्या वर्षीच पहा ना ! हुस्कर-स्वरीचा वाददिवस ! सर्वच झडझडून भिरकणुक निघावशी होती. अगोदरचे सवर्नी कळबक की, आमच्या उद्यांच्या सभेला परवानगी ना; नाहीतर समारंभावर बहिष्कार घालण्यांत येईल ! अन् वात बघिल्याबघिले सर्व शेतकरी सोमीले होते—”

ते इतके बोलत आहेत तेथे लोखंडे आंगगाडीच्या पुढच्या दिव्याकडे होत पलाटांच्या दुसऱ्या टोकाकडे पडली. गाडीच्या यंत्राचा वाकचा फसू आवाज झाला. रुळांचा खडखडाट ऐकू आला. उताऱ्याची ओरड झाली. अन् सवर्णागिरीची सुचना म्हणून पोटरने वाकविलेल्या बेटेचे ठोके पडले. गाडी उभी राहिली. गाडीत बसलेल्या बरे खिडकीतून सोमना विजेबाई बोलत होती अन् जवळच्याच खिडकीतून दामलेही डोकें बाहेर काढून मधून मधून बोलत होती.

“ कुठरी याकच नाही ! ” सोमनेने परत ओरडवण दिवली. “ परिसरेत माग घेता कामा नये तुम्ही ! ”

“ सोमना बरेचसे परत येतो की, विजेबाई ! ” हासले म्हणाला.

“ हो ! काही निराश प्रकीर्ण बघित्या येईल तर ! ” विजेबाई उत्तरी.

गाडी सुरू झाली अन् ती लांब गेल्यावर बराच वेळपर्यंत विजय तिकडे पहात राहिला नि मग घरी जाण्यास निघाला.

संस्थानी रयतेची परिषदेची तयारी चांगलीच होती. गांवोगांवांहून कांखोटीस बांधलेल्या शिळ्या भाकऱ्यांवरही वेळ भागवीत शेतकरी त्या ठिकाणीं चालून आले होते. वाटेल ते होवो, निदान त्यांच्या डोईजड कराचा बोजा तरी पुष्कळ हलका झालाच पाहिजे या कटाक्षानेच त्या सर्वांनीं वरील कष्ट सहन केले होते, परिषदेची सुरुवात होण्यापूर्वीच, रात्री त्या भैदानावर सगळा शेतकरीसमाज जमला होता. त्या पसरलेल्या दीन-दुःख्या कष्टी जनसमुदायाकडे पाहिले असतांच त्यांची खरी अवस्था कळत होती. व्यासपीठावर लावलेला एकच दिवा काय तो प्रकाश देत होता ! बाकी सर्व बाजूंना चांदण्याचा चंद्रप्रकाश उजळ करित होता. काल रतन-पूरला पोचल्यावर परिषदेच्या बहुतेक पूर्वीपासूनच ओळखीच्या कार्यकर्त्यांना शोभनेनें सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली. चर्चा करून कार्यक्रम ठरविला. उलट त्या कार्यकर्त्यांनींही त्यांच्या अडचणी तिला विदित केल्या होत्या.

रात्री सर्व समाज जमल्यावर शोभना, त्या कार्यकर्त्यांसह, परिषदेच्या ठिकाणीं आली. तिला पहातांच कांदीं समजुतदार अन् माहीतगार शेतकरी उठून उभे राहिले. अन् बाकीचे तिच्याकडे पहात सिमित झाले, त्यांची आपापसांत चर्चा झाली थोडीशी !

“अरड ! या बाईंच काय इशं ?” तिला न ओळखणाऱ्या एकांनें विचारले.

“वा ! म्हंजे ? यांनींच तर आसऱ्या बाजूला आम्हांला जागं केलं, दोन वर्षांपूर्वी !”

“ह्या संस्थानांत व्हत्या ?” पहिल्यानें विचारलें पुन्हां.

“वा ! आमच्या गांवाच्या पारानजीकच ते घर ? आतां सगळे गेल्या त्या बाई ! त्यांच्याकडे रहात व्हत्या या !”

समुदायाच्या बाजूनें व्यासपीठाकडे जात असतां शोभनेला एक स्त्री

शीख असा कोणीच माहितीचा नव्हता तिच्या ! तेव्हां मनाची समजूत असें म्हणून तिनें तो भास खोटा पाडला.

तो शीख मात्र, शोभना जवळ येतांच, आपल्या दाढीवरून हात फिरवीत अदवीनें बाजूला झाला. अन् असें करतांना मिस्किळपणें हंसावें, तसा तो हंसला, असें वाटलें शोभनेला. ती पुढें गेली, ती संस्थानी पोलीसांचा एक घोळका हातांतील लाठ्यांसह आपले कमरेचें पट्टे सांवरित उभा होता, तो तिनें पाहिला. ती परिषद् होऊं सये म्हणून संस्थानांतल्या अधिकाऱ्यांची फार इच्छा होती. मात्र संस्थानचे महाराज बाहेर असल्यानें अन् त्यांचें परवानी मागितली नसल्यामुळे, एकदम धसमुसळेपणानें त्या जमावाची दाणादाण करण्याची जबाबदारी घेण्यासाठीं ते तयार नव्हते. नाहीं म्हणायला, तसा प्रसंग कदाचित् येईल, असें तारेनें दुपारीच महाराजांना, त्यांनीं कळविलें होतें.

परिषदेला सुरुवात होऊन थोडासाच वेळ गेला असेल, तोंच समाजाच्या एका बाजूनें किंचित् धांवपळ सुरू झाली. अन् त्यांची ती धांवपळ होण्याला चिडून काठी उचलणारा एक पोलीस याच वेळीं व्यासपीठाच्या बाजूला येत होता, तोच कारणीभूत होता. संस्थानचे कांहीं अधिकारी त्याचे पुढें चालले होते तेही त्याच बाजूला !

ते अधिकारी परिषदेच्या कार्यकर्त्यांशीं कांहीं बोलणार, तोंच एक शेतकरी धांवत आला अन् सांगू लागला कीं, त्या मघांच्या पोलीसानें त्याच्या कुशीत लाठी टोसली. अन् असें म्हणून त्या शरीराच्या भागावर हात दाबून तो कण्टू लागला.

“तुमच्या या सभेला परवानगी असल्याचा हुकुम दाखवा !” अधिकारी गरजले.

“मुद्दाम संस्थाननें बंदी केल्याशिवाय कोणत्याच सभेला परवानगी लागत नाहीं !” एक प्रमुख कार्यकर्ते म्हणाले.

शोभना पुढेंच होती. पण ती ते नुसतीच ऐकत होती. त्या कार्यकर्त्यानें केलेल्या या वित्तोड उत्तरानें तो शिरजोड अधिकारी निरुत्तर झाला; पण तो चिडला अन् पुन्हां म्हणाला.

“ संस्थानच्या वतीने मी सांगतो, कीं दहा मिनिटांच्या आंत तुम्ही ही जागा मोकळी करा अन् सभा बंद करा ! ”

यावर मात्र शोभनाच पुढें झाली अन् म्हणाली, “ हें पहा ! आम्हांला जर त्रास द्यावयाचीच तुमची इच्छा असेल, तर तो पचविण्याच्या तयारीनेच आम्ही सर्वजण जमलो आहो. पण अरेरावीने संस्थानी जिगाणा तुम्ही चालाल, तर त्याचा परिणाम वाईट होईल, हें मात्र लक्षांत असू द्या ! शांत जमावावर काठी चालवणें सोपें नाही, महाराज ! ”

“ शांत जमावावर ! अन् कोणी लाठी चालवली ? ” अधिकारी गरजले.

“ हा पहा ! हा विव्हात आह, दिसतं आह ना तुम्हांला ! ” त्या मघांच्या शेतकऱ्यांचा पुढें बरून तिन विचारलें.

तिची ती धिटाई पाहून ते अधिकारी वरमले.

“ जातां जातां सहजही हात उचलण्यास बजतां हें तुम्ही ! तुम्हांला काय करायचें असेल तें करा; परिषद पुढें चालू रहाणारच ! जीवांत जीव असेपर्यंत आम्ही ती पार पाडण्याचा प्रयत्न करणार ! ”

“ असं ! बरं आहे ! माझा मार्ग मला मोकळा आहे. ” असें म्हणून ते अधिकारी जातांच सर्व सभा पोलिसांनीं वेढली गेली. अन् शोभनेच्या कानांवर लाठ्यांच्या आपट्या अन् त्यासरणींच निघालेल्या दुःखित आरोळ्या आल्या. तिच्या पाठीमागे असलेल्या पोलिसांनेही लाठी चालविण्यास सुरवात केली जमावावर ! बाजूलाच एका दगडाच्या राशीवर बसलेला होता दामले. त्यानें एक मोठा घोडा उचलला. शोभनेनें तें पाहिलें अन् डोळ्यांनींच त्याला नकार दाखवीत ती तिकडे वळली. त्यानेंही लागलीच हातांतील दगड झांकी टाकला. जमावाच्या बाजूनें पोलिसांचा लाठीमार चालूं झाला तरीसुद्धां तो जनसमुदाय मुळींच हालला नाही. त्या संघटीत समुदायाकडे शोभना पहात होती, तोच त्या दुःखित आरोळ्या आणि तो ओरडायला अन् सर्व अधिकारी एके ठिकाणीं जमा झाले. त्यांच्यातील एकाच्या हातांत तारेचा कांगड होता अन् त्यानेच लाठीमार बंद करण्याचा हुकूम दिला होता. तो शोभनेजवळ आला आणि सरकारी हुकूमनें त्याने तिच्या

सद आणखी काही पुढाऱ्यांना अटक करून नले. जातना तिला मघांचा शीख दिसला अन् तो लढी चालवून नका असा हुकुम खुद्द नर-राजांचाच असल्याचें कळलें.

तुरुंगांतील पहिल्याच रात्री तिला एकान्तवासाची अडचण भासली. अन् आता हा देशभक्तांच्या मार्गातील न चुकणारा तुरुंगाचा त्रास कसा सोसायचा याविषयी तिला प्रश्न पडला ! परन्तु, दुसऱ्याच दिवशी त्या सर्वांची सुटका झाली. तिला कळल मग, की परिषद इतरांनी कशीबशी पार पाडली अन् तिला अटक बेल्याचें अधिकार्यांनी महाराजांना कळवितांच तिला सोडून देण्याविषयी महाराजांनी उलट कळविलें. त्याबरोबरच महाराजांनी, संस्थानात असची दंगल बेल्याबद्दल, अधिकार्यांना टोष दिला. ‘ अन् मी लौकरच येतो आहे; शांततेनें वागा ’ असेंही त्यांनी कळविले होतें. दुसरे दिवशी परिषदेच्या मागण्यांचा महाराज विचार करीत आहेत असाही बाहीरनामा फडकला.

पुण्यास रतनपूरहून विजयी होऊन परत आल्यावर शोभनेनें सर्व हकीकत विजयास सांगितली. त्यावर विजय म्हणाला, “ सर्व प्रत्यक्षच पाहिलं मी ! जातांना तूं एक शीख पाहिलास ना ? कोण होता तो ? ”

“ म्हणजे ! तरी मला त्याच वेळेला कोठेंतरी त्याला पाहिलाचा भास झाला ! माझी शपथ मोडून तुम्ही आलांत तिकडे ! ” शोभनेनें प्रश्न केला.

“ नेहमी सर्वांत शेवटचें सांगणं खरं मानायचं असतं अन् फ्लॅटफॉर्मवर ‘परिषदेंत भाग घेऊ नका,’ इतकंच तू सांगितलं होतंस ! मला रहावेना ! म्हणून मी आलों, पण तुम्ही आज्ञाही मानलीच की मी ! विजयाला संस्थानांत बंदी होती. पण तत्पूर्वी त्याला संस्थान ओढखतच होतं कुठं ! अन् वेणांतर केल्यावर तर नाहीच नाही ! त्यांतून मागाहून ती सर्व जागा हुलडीशिवाय अशीच होती ! ”

यावर शोभनेनें सांगितलें, “ मी आजचे दिवस विश्रांति घेणार आहे ! उद्यां काकाबरोबर सकाळींच जायचं आहे मला ! त्यांच्या एका मित्राकडे जेवायला जायचं आहे ! परवां मात्र विजय, तुम्ही अन् मी ! बोलू या विजयावर ! या परवां आमचेकडे ! ”

विजयाने ‘ हो ’ म्हटलें.

प्रकरण ११ वें

पूर्वतयारी

गेल्या चार पांच दिवसांपासून स्वामींची अगदी दुर्दशा झाली होती. नित्यनैमित्तिक कार्यही त्यांच्याकडून होईनासे झाले होते. गेले दोन दिवस, त्यामुळे अजय हल्ली आश्रमांतच रहात असे. स्वामींचे हातपाय चेपावे, व्यायामशाळेंतील दररोजच्या घडणाऱ्या हकीकतींवर चर्चा करावी अन् रात्री स्वामींना झोप लागल्यावर मग विछान्यावर पडावे हा नियम असे त्याचा.

पर्णकुटीच्या ओवरीत आपल्या विछान्यावर अजय पडला होता. गवताळ जमिनीचा हिरवा पट्टा लांबच लांब दिसत होता त्याला. पाण्याच्या झडीचा झरूर आवाज होतच होता. पर्णकुटीच्या पागोळ्यांच्या चुळचुळ आवाज होई. अन् लांब असलेल्या एका विहिरीवर कोव्हेकुई झाली थोडा वेळ तीही त्याला ऐकू आली. एक प्रकारचा जमिनीचा सुगंधही दरवळत होता तेथे.

ओसरीवरील कोनाळ्यांत मिण्मिण् करणारी एक पंति होती.

त्या अंधुक उजेडांत स्वस्थ झोपी गेलेल्या स्वामींचे मस्तक त्याने पाहिले. शांतपणे ते निद्रिस्त होते. त्यांच्या त्या विशाल कपाळावर एक उभी अठी उमटली होती अन् वाऱ्याच्या वेळोवेळच्या झुळुकेत त्यांच्या दाढीचे मऊ पांढरे केस विकल होत होते.

“मामा !” त्याच्याजवळ जाऊन हळूच अजय म्हणाय, “सांगून टाका तुमचे तें काम !” त्यांच्या अंगावरील पांघरूण त्याने सारखे केले नि परत जाऊन तो विछान्यावर निजला. दुसऱ्या दिवशी अजय जागा झाला, त्या वेळेस पूर्ण समाधानांत होता तो !

मनुष्याची अशी एक मनःस्थिति असते की, सूक्ष्म पण महत्त्वाच्या दुःखाने पीडित झालेले त्याचे अंतःकरण एकाएकी, जणू ते दूर झाल्याच्या आनंदाने भरून येते, नि सत्यसृष्टीतही अल्पावकाशांत तसेच घडून येते. स्वामी किती तरी उशीरापर्यंत उठलेच नाहीत आज. जे उठले, ते मात्र पूर्ण समाधानांत; जणू काही त्यांना काहीच अजार नव्हता असेच परक्या माणसाला वाटावे.

“आज बरं वाटतं आहे मला !” ते म्हणाले.

“माझे असमाधानही मावळलं आहे, पण ते कायम आहे की नाही शंका आहे !”

“ते कां ?”

“मामा, तुमच्या व्यथित सुराची आठवण झाली की लागलीच वाईट वाटतं हो ! ग्लिसनव्हल मागे एकदां तुम्ही म्हणाला होतां ना ? पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या दडपशाहीचा संबंध दिसतो आहे ! त्या स्पेशल ट्रेयन्यूनळमध्ये होता तो. काय ? त्या वेळीं त्याने केलेल्या हत्याकांडांत तुपचा हात होरपळला आहे ?”

“होय ! अन् तो माझा भाऊच होता ! अकालीं हल्ला झाला. माझे क्रांतीच संघटन उवडकीस आलं ! मरणाची भीति म्हणून नव्हे पण विफळ मृत्यु म्हणून मी फरारी झालो. म्हटलं, मरायचंच तर एक बळी घेऊन तरी मरू. नाही तर—”

“नाही तर काय ?”

“आमचं तर असं आव्हानच होतं परकीय सत्ताधार्यांना की, माझ्या देशबांधवांचे प्राण अधिकारमदाच्या धुंदीत अन् सत्तेच्या वरचढपणाने तुम्ही घ्याल, माझ्या नंदनवनासारख्या देशाची संपत्ति छुटून तुम्ही त्या मातृभूमीला असंमृद्ध करून सोडाल, रक्ताला चटावलेल्या वनचर पशूप्राणें समशेरीच्या जोरावर नंगा नाच घालून तुम्ही देशभक्तांचं रक्त साडाला, अन्ध्याच्या पायावर उभारलेल्या नि छुटारूपणाच्या भितींनीं अडविलेल्या तुरुंगांतही आम्हांला काही काळ डांबाल; परन्तु पापाचा घडा एकदां भरला,

तीच समेश्वर तुमच्याविरुद्ध फिरुं जागली, लोकमताची फळी एकदां एकसंध व अविभाज्य झाली म्हणजे मग, हे राज्यकर्त्यांनो, तुमच्या दुर्देशाची तुम्हाला कल्पना आहे का ? ”

आपल्याच डोळ्यापुढें आपण वर्णित असलेला प्रसंग परत दिसावा म्हणजे आपण ज्या अनिमिष नैज्जानीं पहातो त्याच नजरेत स्वामी पहात होते.

“ किती गरीब अन् मायाळू होता माझा भाऊ ! त्याची आठवण झाली की, त्यामुळेही थोडा वेळ समाधान वाटतं ! अन् माझ्या काढक्या बाळाचा वच करणारा हा नराचम पुढें येतो माझ्या ! ” स्वामीचा कंठ गर्दिवरून आढा.

“ जय ! मी हा वेष सुखामुखी स्वीकारला असं का तुला वाटतं ? बऱ्याच वर्षांपूर्वीची बी एक काट पसरली क्रांतिकारक आंदोलनाची, तीत मीही होतो. मात्र त्या वेळेस बादा वटहुकमाखालीं वगैरे जे दडपशाहीचे प्रकार झाले त्यांतून मी निसटलो. परन्तु तत्पूर्वी माझ्या बाळाला मी मुकलो. त्या वेळच्या कलेक्टरला मारण्याचा जो कट झाला त्यात बाळही सापडला. त्या वेळेचे जे तीन देशवीर फाशी गेले त्यात माझा बाळही एक होता. ”

दुःखाच्या आवेगानें स्वामी सागत होते तें ऐकून अजयाच्याही डोळ्यांत अश्रू नमकले.

“ अन् तुला माहीत असेल की, त्या आंदोलनांतील एक क्रांतिकारक फाररी झाला होता. तोच मी. या जुलमी लोकांच्या हातांत सापडून मीही मरणाच्या स्वाधीन झालों असतो. म्हणून माझ्या बाळाला—फारच लहान होता तो त्या मानानें—एकटा टाकून मी अज्ञातवास पत्करला. पण किती झालं तरी तो माझाच भाऊ; माझंच रक्त त्याच्या अंगांत सळसळत होतं पंचवीस वर्षांपूर्वीचा तो प्रसंग आठवला कीं अजूनही मडकून प्रेत हृदय. ओठ पिळका तर दूष गळेल अशा कोंवळ्या तरुणांचे किती बळी हवे आहेत माझ्या मातृभूमीचा ? केव्हां ह्या स्वातंत्र्ययुगांतून इष्ट स्वातंत्र्यसंपदा बाहेर येणार देव जाणे. दोन तपापूर्वीपासून मी अज्ञातवासांत होतो. हल्ल्यापूर्वीच माझं अन् बाळाचं गुप्त असे शोधटचं बोकलं झालं होतं; तेव्हां

तो म्हणाळा होता, 'दादा असे स्वित्त कां होतां? ह्या इल्यांत मी पकडलो गेलो तरी मृत्यूला कवटाळण्याला मुळीच भीति वाटत नाही मला! माझ्या स्वातंत्र्याच्या जे आड येतील त्यांना तुडवलेच पाहिजे!' मी त्याला तसे न करण्याविषयी परोपरीने विनविलं. त्याने तात्पुरतं होही मेटलं! पण कुत्रिम संयम हा भिंत लालसेला कोडू शकत नाही! मी उत्तर हिंदुस्थानांत असतांनाच त्याची अटक अन् फांशीची शिक्षा ऐकिली मी.

“इतकच माझ्या त्या मित्राला मी मेटलो. त्यानेच फांशीपूर्वी शेवटची भेट घेतली होती बाळाची! त्याच्याजवळ बाळाने मला निरोप सांगितला होता; तो म्हणाला होता, 'दादा! माझ्या मृत्यूने कष्टी होऊं नका! हेच माझे सांगण आहे; क्रियेला प्रतिक्रिया पाहिजेच; या गुलामगिरीच्या नरकयातनेतून मी लवकरच सुटून अन् तुमची मार्गप्रतिक्षा करीत खुशाल बसेन; एवढं करून मग लवकर मला भेटाल ना! माझा जीव तिकडे कासावीस होत असेच; कराल ना दादा एवढं?'

“बाळाचं हे प्रेमाच शेवटचंच सांगण होतं; त्यानंतर सरकारची करडी नजर चुकविण्याकरितां मी हा वेष स्वीकारला; कालाच्या उदरात बाळाचा देह नष्ट झाला; त्याची ती इच्छा मात्र अतृप्तच राहिली आहे अजूनपर्यंत! मी मग बऱ्याच ठिकाणी बैराग्याच्या वेषाने हिंडलो. शुभ्रशीळेच्या तीर्थांत दोन तीन वर्षांनीं एक दोन महिने राहिलो, अन् सात आठ वर्षांपूर्वीपर्यंत माझ्या नांवाचा पत्ता लागेना, ह्याचं सतत वैषम्य वाटून पोलिसांनीं अधिक बोराचा तपास चालविला असतांही दैवकूपेन मी सांपडलो नाही अजून! ” स्वामींनीं सूर लालच्या आवाजांत आणला.

“हिंदुस्थानी उत्तम बोलता येत असल्यामुळे माझा विशेष संशय आढाच नाही कुणाचा; अन् सात वर्षांपूर्वीं तर मी मेलो, असा निष्कालही घेतला पोलिसांनीं. तेव्हां या आभमांत प्रवेश केला मी. फरारी होण्याच्या वेळेला मी तारुणांत होतो अन् आतां वयामुळे बराच फरक—त ओळखतां येण्याइतका—झाला आहे माझ्यांत! म्हणून सुखाने हेंच राहूं शकतो

पण बाळाची ती इच्छा अजुनपर्यंत पुरी झाली नाही माझ्या हातून.”
स्वामी हताशपणे रडू लागले.

“या वृद्धापकाळी ती होईल असं वाटत नाही. मग अगदीच मार्ग न सांपडला तर अशस्वी कां होईना पण तसा प्रयत्न करायचा हें मी नक्की ठरविलं आहे ! म्हणजे निदान भेकडपणाचा दोष तरी लागणार नाही; हृदयाचं दुःख हृदयालाच कळतं ! परंतु दुसऱ्या हृदयाप्रमाणेच समजतों ना मी तुला ? बोल, जया बोल; ही माझी इच्छा पुरी करशील ?”

“त्यांत विचारायचं काय मामा ? तुमच्या या सकंप शरीराला हें काम मुळीच संपायचं नाही; अगदीं अचुकपणे मी तें करीन !” त्याने त्यांच्या कानांत सांगितले.

“लक्षात ठेव ! उगीच आत्माहुति पडता कामा नये ! नाही तर तुझ्या वियोगाचं दुसरं दुःख कोसळेल माझ्यावर ?”

“त्याबद्दल अगदीं निर्धास्त रहा !”

सायकाळीं स्वामींच्या अंगांत कडकडून थंडी भरायला लागली. त्यांचें अंग दिवानें थडथड उडत होतं. त्यांना तसेंच पाषरूण घालून अजयानें निजवले. काहीं वेळाने स्वामींना तापही भरला. तापाच्या भरात ते वाटेत तसे बडबडत. त्या भ्रमांत मधूनच ते व्याख्यान देताना बोलत तसे बोलत; मधूनच व्यायामसंस्थेविषयी प्रश्न विचारीत नि मागाहून कण्हत स्वस्थ पडत. त्या दिवशींची त्यांची स्थिति अत्यवस्थ होती. त्यांना किनाईन नि दूध दिलें अजयानें. रात्री त्यांना घाम सुटला. तापही तिघाला. पण त्या तापाने जो थकवा आला त्यामुळे त्यांना उठतां सुद्धां येत नाहीसं झालें. डॉक्टरांना प्रकृति दाखवितां नुसत्या दिवतापाचा हा परिणाम नाही असे त्यांनीं निदान केलें; यांच्या डोक्याला त्रास होईल असें कांहीं झालें असलें पाहिजे, असें मत होतें त्यांचें. स्वामींची प्रकृति अशक्त झाली होती. तरी ते पूर्ण शुद्धीत होते. त्यामुळे ते नि अजय एकमेकांकडे पहात, तसें कांहींच कारण नाही झालें असेंच म्हणाले !

दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं अजय ज्या व्यायामसंस्थेत कार्य करीत

होता, त्या संस्थेच्या व्यायाममंदिरांत शिरणारा प्रत्येक तरुण आज कांहीं तरी विशेष गडबड दिसते आहे व्यायामशाळेत, असाच तर्क करीत व्यायामस सुरुवात करी, ”

मधल्या चौकांत संस्थेचे सर्व कार्यवाह जमा झाले होते. अजयाची आज्ञा मधून मधून सुटत होती.

“आप्या, या लाळ्या मोजूत ये; नि नंतर ते लेजीमचे जोडही. ”

“हो, ते केव्हाच मोजले आहेत मी ! ”

“एकूण पुनर्घटना झाली आहे संस्थेची ! ”

“हं ! ”

“काय रे जया ? एवढे काय झाले आहे आज ? अश्रमाला म्हणजे अगदी विलायतलाच जायला निघाला आहेस नाही का ? ”

“मामाचा आजार असा तसा दिसत नाही आहे ! आश्रमांतून वेळांत वेळ काढून मी यायला तयारच आहे. पण त्याचं काय सांगावं ? वैद्या-प्रमाणेच शिक्षकही नेहमी जोगेवरच पाहिजेत, तुमच्यासारखे कर्तव्यदक्ष सहकारी असल्यावर मला काय भीति आहे. ”

“हो ! जसा काही राजकारणातच पडणार आहेस नाही, संबंध सोडायला ? ”

“तुमच्या राजकारणात नाही; जहाल राजकारण, क्रान्तीचं राजकारण आहे ते ! शारीरिक संपत्तीचा विषमता नष्ट झाली पाहिजे. सर्व तरुण मालक आहेत या संपत्ती ! ... विसरलांत वाटतं ? ”

या त्या या विनोदावर सर्वजण हंसले.

इतके दिवस ज्याला पुढारीपण होतं तो असा कां वागतो आहे, असा जेणालाही अंधुक संशयही नसे म्हणून त्याने ही व्यवस्थाही हंसत खेळत ने सर्वांची खात्री होईल असे कारण सांगूनच केली. त्याचबरोबर आपल्या पार जिवलग न निवडक मित्रांना त्यांनी सायंकाळी सांकेतिक स्थळी सन्या दिवशी येण्यास सांगितले. यापैकी प्रत्येकाची मनोवृत्ति त्याने ठोवेळी चांचपली होती. यांतील प्रत्येकजण आपल्या निश्चयाशी पूर्णपणे हकार्य करील अशी त्याची खात्री होती. त्यांना त्याने बोलाविले तेंही

किती गुप्तपणानें ! न जाणो हाच पुरावा एखाद वेळेस कदाचे अस्तिपक्षी सिद्धत्वाला म्हणून पुरावा सांगायचा ! अशा गुनतेमुळे अजयानें संस्थची चाळवाचाळव कांहीं एका विशिष्ट रेटून केळी आहे असा दरीक चौघां-शिवाय कोणालाही मुळीच संशय आला नाही.

आश्रमांत गेल्यावर स्वामीची मनःस्थिति शांत झाली याचें जितकें अजयाला समाधान वाटत होतें, त्यापेक्षा थोडीशी जास्तच त्रिवचना त्या उद्दिष्टाची पूर्ति कशी होईल याविषयी त्याच्या मनांत वावरत होती. त्या कार्याकरितां लागणाऱ्या दुर्बट कौशल्याचाही त्याला फार विचार करावयाचा होता. यापुढील आठ दिवसांतही स्वामीची प्रकृति म्हणण्यासारखी सुधारली नाही तरी मनाच्या सुस्थितीमुळे ती अधिक खालावलीही नाही विशेष. कारण शारीरिक कष्टाची परिसीमा झाली तरीही मनांतील कणखर निश्चितीचे जोरावर मनुष्य पुष्कळ दिवस तें सहन करूं शकतो; उलट मनाचा एखादा कोमल तत् जोरानें छेडला गेला तर त्याच्या बेसूर सुरानें मनुष्याच्या मनांतील वातावरण इतकें दूषित होतें की, त्या दूषित वातावरणांत तो गुदमरूनही जातो !

गळीसन्सोहवाशिवाय अजयाला कांहीं दिसत नव्हतें. शिवाय तें कार्य असमुसळेपणानें करावचें नसल्यामुळे तर त्याचा हजारदा त्यानें स्वतःशीच विचार केला. पुष्कळ वेत सुचले त्याला; परन्तु त्यांतील सर्वांतील थोडथोडा भाग घेऊन एक हलक्याचा कट त्यानें रचला. सर्वच भाग दुपारीनें कल्पिलेला होता त्यानें.

अजय नू त्याचे मित्र यांच्या क्रान्तिमंडळाच्या बैठकीस निर्जन प्रदेशाच अधिक योग्य होता. ओढ्याच्या जवळच जी एक गर्द झाडी होती त्यांतील एका झाडाखाली एक ओटा होता. पाऊस कांहीं वेळ उघाडी देत असल्यामुळे तो ओटा थोडा कोरडाच होता. याच जागीं आपल्या कटामागील तत्त्वज्ञान मित्रांना पटवून देऊन या रोमांचकारी कटाचा पाया अजयानें रचला.

क्रान्तिमंडळाची बैठक ऐन रंगांत आली होती.

जरा झाडाची पांनें जोरानें सळसळली कीं जणूं कांहीं तो लोकसभेच्या

अध्यक्षाचा नादिए घंटानादच आहे, असे मानून सर्वांजण स्तब्ध बसत. त्या सभेला टेबल नव्हते. पण स्वातंत्र्यवीरांच्या अंतुस आकांक्षांची पूर्तता अजून करण्याच्या हुदीत इच्छेची भक्कम बैठक होती त्या सभेला. आरांमांत बसण्याकरिता त्या सभासदांना खुर्च्या नव्हत्या, पण वचनपूर्तीच्या आवडत्या चित्राकडे पाहूनच त्यांना आराम वाटे; त्यांच्यापुढे कागद नव्हते, परन्तु, हृदयाच्या कणखर पटलावर बोललेला वृत्तांत लिहीत होते ते. वचन ही त्यांची शई होती, कर्तव्यपूर्तीचा आनंद हे त्यांचे मौस्य होते, तळमळ ही त्यांची प्रेरकशक्ति होती. अशा प्रकारच्या अभूतपूर्व सभेचे बरीच स्वरूप रोमांचकारी नव्हते असे कोण म्हणेल ?

“... हं तर मी काय सांगत होतो ! ” अजय्याचेंच भाषण चालू होतें. “ सनदशीर मार्ग चांगला हे पटतं मला; पण सदनशीरपणानेंच असल्या अन्यायाचा आम्ही डांगोरा पिटला तरी त्याचा काय उपयोग झाला ! चाकियनवाळा बाग काय सांगते ? बंगालांतील असंख्य शिष्टा काय जाहीर करतात ? फांशी गेल्ले आमचे हुतात्मी काय सिद्ध वरीत आहेत ! हेच की, सचेपुढे ग्राहणपण चालायचं नाही ! बिथे असले प्रकार हेच सनदशीरपणाचे तेथे नेमस्तपणाचा काय उपयोग ! रानटी पशूंच्या तडाख्यांत एखाद्या बैराग्यानं सनदशीरपणाचा आदर आणण्यासारखंच आहे हे ! नदीचा प्रवाह जोपर्यंत तिच्या वाढत्या लांबीला वाव मिळत आहे तोपर्यंत पात्रांतच मर्यादित राहिल, पण त्याच ठिकाणी एखादा पर्वत आड आला तर तो आडमार्गानं समुद्राला मिळण्याकरिता-साथ गाठण्याकरिता-ती आडरानांत शिरले ! उत्क्रांति अशक्य म्हणूनच क्रांतिकारक मार्ग ! याला कंठ म्हणा हवं तर पण ते जुलुमाविरुद्ध आहे म्हणजे न्याय्यच ! देशाच्या स्वातंत्र्याच्या प्रवृत्तीत अपयश येतांच कडक शासनाचा डोंगर जोपर्यंत तुमचा कडेलोट करण्याच उद्योगधंदो जातो तोपर्यंत आम्हांलाही वा गुंत वाटनेच मार्ग आक्रमणा जमेल. ”

“ हे सर्व सार ! पण म्हणून हा वैयक्तिक हुतात्मी का ! ”

“ व्यक्ति जर राष्ट्राच्या आड येईल तर तीही नाजूक सारखी पाहिली !

कारणाशिवाय कवळ खुनशीपणानं वैयक्तिक इत्या नको या मताचा मीही आहे. पण सत्तेच्या जोरावर एकच व्यक्ति अन्याय करूं लागेल तर तो तिला पचू देतां कामा नये ! ”

“ त्या व्यक्तीने काय अनर्थ केले आहेत ? ”

“ अनर्थ ? राक्षसाला नुसतं धिष्पाड मनुष्य म्हणण्यासारखे आहे हे ! अमानुष अन्याय केल्याचा पुरावा आहे त्या व्यक्तीविरुद्ध ! त्याने बळी धितलेल्या, माझ्या देशबांधवाच्या रक्ताच्या, एका रेंवाच्या सूडाकरितां मी आपलं सारं हृदय साडीन, ही तर आपली प्रतिज्ञा आहे ! ”

“ अशी कोणती व्यक्ति आहे ती ! ”

“ काय ? असा कोणताच अधिकारी आठवत नाहीं तुम्हांला ? ”—
डोंगराच्या विरुद्ध बाजूस जें एक सपाट मैदान दिसे त्या दिशेकडे पहात अजयानें विचारलें. लाव दिसणाऱ्या एका बंगल्याकडे बोट दाखवीत अजय म्हणाला—

“ तो बंगला पाहिलांत कां ? जा, त्याच्याजवळ जा ! फार असह्य कथा श्रवण करण्यास लावील तुम्हांला तो ! वैयक्तिक खूनही फारच अपुरा होईल या बाबतींत ! किती जणांच्या घरांची राखरागोळी केली यानें ? कितीकांच्या शेतावरून नागर फिरविले यानें ! न्यायाचा देखावा माझून क्रान्तिकारकांना फांसावर पांढविणाऱ्या त्या टिब्यूनलमधून कितीकांना फांशी दिले यानें ! किती जणांच्या बायकांमुलांना निराधार करून त्यांचा तळतळाट वतला यानें ! किती काळ्या पाण्यावर धाडले यानेंच ! बस् बस् ! सर्व शंगत सुटलों तर एक पुराणच होईल ! ”

“ त्या पुराणांतले देव व्हायच आहे आपल्याला ? ”

“ देवपण फुकट मिळत नसतं ! खडतर तपश्चर्येचं भरभक्कम आसन गगतं त्याला ? ”

“ तपश्चर्या ? क्रान्तिचर्या म्हण हवी तर ! अन् हो— ” तोंच अजयाचा भ्रम पुढें म्हणाला, “ मला असं सुचवायचं आहे कीं, आपल्यापैकी कोणीही प्रायामसंस्थेचो समासदही असूं नये नुसता ! ”

“ बरं आहे ! मग उद्यांपासून पांच सहा दिवसांच्या अंतरानें सर्वांनी बीनामे देऊन टाका ! ” अजयानें सांगितलें.

रतनपुराहून सुटका झाल्यानंतर शोभनेस आज संध्याकाळी फार वाटत होते, कीं विजय आपल्याकडे उत्साहाने येऊन बराच वेळपर्यंत बोलत बसेल. काकांचे बरोबर त्यांच्या एका मित्राकडे भोजनास ती गेली होती, त्या वेळींही क्षणीक्षणीं विजयाविषयीच्या स्मृति तिच्या मनांत उमटत होत्या. त्यामुळे आतां संध्याकाळ टळली, तरी तो कां येत नाही, याचें आश्चर्य करीतच ती अंगणांत फेऱ्या घालीत होती. अंधार पडला अन् अजूनही विजय कां आले नाहीत, असे वाटून विजयाच्या घरीं आपणच जायचें कीं काय, याचा ती विचार करीत होती, तोंच अंगणाच्या टोंकाला असणाऱ्या फाटकाशीं तिला कोणीतरी दिसलें. विजयच तो, असें समजून ती त्या बाजूला वळली तों तिची पूर्ण निराशा झाली.

“काय हो दामले, तुम्ही इकडे कोणीकडे ? विजयांचो न् तुमची भेट झाली होती का सकाळपासून ?”

“हो. सकाळींच झाली कीं !” अंगणांतील कोंटवर बसत. दामले म्हणाला.

“काहीं म्हणाले नाहीत ना ते ?”

“हो ! अन् त्यांनीं हें द्यायलाही सांगितलं तुम्हाला !” असे म्हणून हातांतील एक पाकीट त्यानें शोभनेच्या हातांत टाकलें. त्यांत असें काय लिहिलें आहे, कीं येणें द्यावून विजयाने पुत्र आपल्या हातीं बांधें, याविषयीची शोभनेच्या हृदयांतील उत्कंठा तीव्रतर होती. अन् ती बुडकुर पूर्ण करून

वेण्याचाही तिचा विचार होता. परन्तु नंतर दामलेनेच बोलतां बोलत सांगितलें कीं विषय मुंबईस गेला होता सकाळच्या गाडीनें.

यावर शोभनेनें विचारलें, “ कां ? एकाएकी काय काम निघालं मुंबईत ? ”

तें त्यांत त्यानें लिहिलें आहे, असं म्हणाला तो ! ” त्या पत्राकडे बोट दाखवीत दामले उत्तरला. दुपारीं दोनदां मी येऊन गेलों, पण तुमची भेट झाली नाही ! ”

अन् नंतर तें पाकीट बाजूला ठेवीत शोभनेनें प्रश्न केला, “ काय म्हणत आहे तुमचें रतनपूर ? ”

“ म्हणणार काय ? पण एक कुणकुण लागली आहे; परेवांच्या दिवशींचीं तो बाहीरनामा आहे ना ? या वर्षी तरी दिलेली ती तहकुबी कायमची सूटच ठरणार ! ”

हे कशावरून ? फक्त विजयांच्यावरील बंदीचा हुकूम काढून वेण्यांत आला, तें माहीत आहे मला ! ”

अशी कुणकुण आली आहे माझ्या कानांवर ! ” असें म्हणून दामले बाण्यास निघाला. तेव्हां शोभना म्हणाली—

“ अस्स ! बरंच होईल. परत जायला नको—तिकडे ! ”

दामले गेल्यावर शोभनेनें पाकीट फोडलें. अन् त्यांतील मजकूर वाचला—

रमाकांताची तार आल्यामुळे, राईच्या मदतीनें म्हणून मी मुंबईस जात आहे. तूं घरांत नसल्यामुळे मी भेटूं शकत नाही. जातां जातां दामले भेटला, म्हणून त्याचिचबरोबर हे जाहीत आहे. सर्व काही मुंबईस गेल्यावर लिहीनच ! चोका काय आहे, त्या बाततीत मीही तुझ्याप्रमाणेंच अनभिज्ञ आहे.

विषय. ”

मजकूर वाचून शोभनेला विषय बोल झाला नाही. मुंबईचा विषय गेला आहे, इतकेंच तिच्या कळलें. कारण, पत्र वाचून झोल्यावर ती स्वतःशीच म्हणाली, “ रमाकांत कोण आहेत हे ? त्यांचा पत्त मुळां दिवला नाही; अन्

राई ! तीसुदां कोण आहे कोण स माहीत ! पण करायच आहे काय ' विजयच येतील लागलीच किंवा ते लिहितील तरी ! ”

दुसऱ्या दिवशी पहाटेस कोणीतरी दार खडकावले असे वाटून शोभना दार उघडण्याकरितां गेली. ‘ विजयच परत नसतील ना आले ’ एक अंधुक कल्पना दाराजवळ जाताना शोभनेच्या मनांत येऊन गेली. तिने दार उघडले अन्—

“ कोण ? विजयच आहेत ना ? ” काकांनीं निजल्यानिजल्याच आंतून प्रश्न केला.

“ छ ! छ ! रामभाऊ ! काय हो ? तिचवडचं काम संपलं वाटतं इतक्यात ? ”

शोभनेनें केलेल्या या प्रभावर रामभाऊ आत आले नि मुंडास सारत म्हणाले,

“ हो, पण विजय यायचा म्हणजे काय, कुठे बाहेर गांवाला गेला आहे होय ? ” असे म्हणून आत येतांच, आपल्या हातातील लहानसे बोटके खाळी ठेवले रामभाऊनी !

“ हं ! कालच मुंबईला गेले ते एकदम ! काकांनीं उत्तर दिलें.

“ मुंबईला ? वा ! जोर दिसतो आहे स्वारीचा ! राई तिथंच आहे ना ! ”

“ म्हणजे ? तुम्हाला काय माहीत राई ? ” आतां यापुढे कसली येते आहे सोप, या विचाराने विछिन्यावरच उठून बसत काकांनीं विचारले.

“ परवा काय सांगत होतो मी ? ओरड, राई आणि विजय— ” कोंटवर बसतां बसतां काकांच्या कानाशी रामभाऊ गुणगुणले. त्यांचे सांगणे चालू होते, तोपर्यंत काका आश्चर्याचे उद्गार काढत होते अन् रामभाऊ दुपट जोराने हातवारे करून काहीतरी सांगत होते.

अल्पावधीतच तोंड बाजूने नेऊन रामभाऊ म्हणाले, “ हं ; तो मणू पळून गेल्यापासून राई एन्टीच ना ? परवापासून आमच्या गांवाला होनी मुंबईला जायच्या आदल्याच रात्री— ” परत एकदा काकाजवळ अगदीं इलके स्वगांत त्या दिवशीच्या स्वतःचा एक आलेला सर्व संवाद रामभाऊंनीं सांगितला.

“बाकी माझा विश्वास बसत नाही यावर रामभाऊ !” पण उघडून ते पुढे करीत काकांनी शेर मारला.

“तुझ्या विश्वासाचा काय करतो आहेस ? माझे अन् त्याचं काही शत्रुत्व नाही ना ! खोटं काय ! मी सांगू ?”

“तरीच त्या दिवशी विजयाची मुद्रा अस्वस्थ झाली बर का !” काका म्हणाले. दारांतूनच त्याच्या या विचित्र हालचाली नि उद्गार शोभना ऐकत होती.

गणूचें नांव त्या दिवशी विजयाला तिने आपल्या गणू गड्याची हकीकत सांगितली त्या वेळची त्याची विचारप्रस्त मुद्रा तिला आठवली.

“त्या गणूचा अन् या गणूचा काही संबंध नसेल ना ?” चटकन् तिच्या मनांत विचार येऊन गेला. तोच काकांनी शेवटचा उद्गार काढला—

“असेलहि कदाचित् ! कोणी सांगावा त्याचा नेम ? कारण राई न् गणू ही दोन नांवं मात्र तूं न विचारतां सांगितलीस बुवा ! हा काय मजकूर तोंडला ! एवढ्या घाईनें लागलीच विजय मुंबईला गेले ते उगीच ? अन् तो पळालेला गणू ? तोच तो ! नेरळचा ! मुळीच संशय नाही !”

काकांचाही संशय प्रबळ झाला आतां.

रामभाऊ स्वतःच्या मनांत एक विशेष तामसी आनंद अनुभवीत होते. ते म्हणत होते, “जा, बैस म्हणावं खुशाल कुळांना शिकवीत ! करायचं काय तें कार्य ? अन्न घड तर सर्व ठीक ! अशी नाचक्री करून टाकतो इथें, की चन्मभर कोकलत बसशील म्हणावं ! अरे खऱ्याला मरण नसत ! म्हणून तर राईबदलची ती तार मुळीच माहीत नसतां मी लागलीच सांगितलं मुंबईला ती आहे तें ! अन् गणू तिच्याजवळ नसल्यानेच तुला हें कावलं. ही तरी संगति कशी लागते पण ’मला त्या दिवशी दम देत होतास नाही का ’ थांब लेका म्हणावं, इथें असेपर्यंत अशी समजूत पक्की करून टाकतो शोभनेची कीं यंक् रे यंक् ! परत तुझ्याभोवतीं घोंटाळेल ती ? नांव कशाला घेतोस ?”

रामभाऊ याप्रमाणे विचार करीत असतांच काका तोंड धुवून परत आले. त्यामुळे त्यांचा तो पाशवी आनंद तात्पुरता थांबला.

“ॲ जर खरं असेल ना रामभाऊ, तर तुझे उपकारच झाले म्हणायचे आमच्यावर !” काका म्हणाले.

“उपकार समजलो ! उलट मी हे सांगितलं नसतं तर एवढा विजयाचा गांवकरी असूनही त्याची योग्य माहिती दिली नाही, म्हणून नाना रागावला असता जन्मभर !”

“बरं चहा घेणार ना ?”

“वा तर ! कोट, केटा काढून रामभाऊनी खुटीला लावला.

घरांत चहा सांगून काकांनी नेहमीच्या संवयीप्रमाणे एकदां स्वतःच हॉलमधून केरसुणी फिरविली.

“तुझे घर आहे म्हणून बरं आहे काका ! पुण्याला आसरा आहे आम्हाला.”

“आतां ढवकरच सपणार तो !”

“तो का ?”

“घाटत आहे, घाटत आहे, म्हणत होतो ना मी ? ठरलंच कायमचं तें आतां. कळकत्याला जावं लागणार आम्हांला आठ एक दिवसांत ! त्याच काळजीमध्ये आहे मी ! अरे नोकरी सोडावी तर इल्ली दुसरीकडे मिळणार कुठे दुसरी चाकरी ? बरं, न सोडावी तरी एवढं लांब जायचं आहे ! शेवटी दुसराच मार्ग पसत करायला लागणार मला; चार महिनेपर्यंत जायचं आहे.”

“काय सांगतोस ? कळकत्याला ? अन् मग विन्हाड मोडणार ?”

“हो ! विजयांना प्रथम सांगणार होतो सर्व हे आज ! तर ते मुंबईलाच गेले.”

“आणि शुभा ?”

“त्यांनी जायचं कॉलेज रेसिडेन्सीत, असं ठरवलं आहे ! करणार काय मग ?”

त्यावर रामभाऊ आपली शेडी हाताने पुढे ओढीत, वळून शोभनेला म्हणाले,

“ वा ! छान ! व्यवस्था मिळते आहे कुठे इतकी ? ”

परन्तु त्यावर ते शोभनेला तिचे मत विचारणार, त्याआधीच शोभना आंत निघून गेली होती. रामभाऊच्या बोलण्याचे तिला मुळीच कौतुक वाटले नाही. विजयबहलचे त्यांनी काढलेले अनुदार उद्गार तिला ऐकवत नव्हते. मागील दोन्ही वेळेचे ते विजयाचे मुद्रेवरील बदल तिला अश्वत होत; तरीपण रामभाऊंच्या बोलण्यांत तिला कांहीच सत्य वाटेना !

“ दुसरेच काही कारण कशावरून नसेल ? ” तिला वाटे, “ हे एवढे खेडुतांत शिक्षणप्रसाराचे कार्य करतात, त्यांत राईचही चांगले पहाण्याचा त्याचा उद्देश कशावरून नसेल ? तारेबरोबर ते मुंबईला गेले यांनही तसल्या हेतूंपेक्षा, तिच्या संकटनिवारणाचाच भाग असेल; तिच्याबहलची त्यांची आस्थाही त्यांच्या सर्हिणुतेची न सहृदयतेचीच उपज कशावरून नसेल ? ” असेही तिला वाटले.

शोभनेच्या मनांत विजयाच्या शीलाविषयी संशय उपस्थित झाला म्हणून रामभाऊंना त्या दोन दिवसांत आनंदच होत होता. स्वार्थ साधण्याकरितां त्यांनी विजयाची खळबळ अनिष्ट आहे हे जाणले होते. त्यांच्या आड येणाऱ्या विजयाच्या उत्तराने रागाकून त्यांनी क्षुल्लक गोष्टींची शहानिश्च न करतां, शोभनेच्या मनांत विषे पेरण्यास सुरुवात केली. आतापर्यंत प्रेमाचा प्रत्येक दिवशी वृद्धिंगत होत जाणारा अननुभूत आनंद ज्यांनी भोगला होता, त्या या दोषां तरुण प्रेमिकांच्या आयुष्यात त्यामुळे कांही अस्थिरता उत्पन्न केली, याचे पुणे सोडतांना रामभाऊंना मोठेच कौतुक वाटले !

यावर शोभनेचा पूर्ण विश्वास बसत नव्हता, तरीही तिच्या मनांत या प्रकारच्या सत्यतेच्या छाननीचा विचार मात्र चालू झाला. ज्यांची धीरगंभीर न प्रसंगोपात्त हळव्या विनोदाची मूर्ति पारित्यावर तिच्या सौख्यसागराला भरती येत असे, त्याचीच मूर्ति बरी आतां तिच्यासमोर सुगंध उठून दिसत होती तरीही आतां त्याच आकारवैशिष्ट्याच्या विजयांत, तिला अल्पशी

मलीनपणाची छटा दिसू लागली. मात्र ती छटा सत्य आहे की कल्पित आहे नि आपल्या मनाच्या भ्रमामुळेच ती दिसत आहे याची मात्र तिला तितकीही निश्चिती नव्हती.

विजयाने दुसऱ्याच दिवशी पत्र टाकण्याचें लिहिलें होतें; त्यामुळे तो सर्व हकीकत दोन दिवसांत आपल्याला कळवीऊ न या सर्व भानगडीचा, त्या पत्त्यावर भेटूनही, वाटलें तर खुलासा करून घेतां येईल, या कल्पनेनेंही शोभना बरा स्वस्थ झाली; परंतु पुढे दोनच काय पण चार दिवस झोटे तरी तसलें कांहींच वर्तमान न मिळाल्यामुळे विजयाचा तिला एक प्रकरचा राग आला होता.

अन् हे सर्व प्रकार अपुरे होते म्हणून की काय, पांचव्या दिवशीं सायंकाळीं तिच्या बंगल्याच्या दाराजवळ जो एक अशिक्षित मनुष्य आला होता, त्यानें सांगितलेल्या हृदयविदारक कारुण्यमय कथनानें तर आपल्या या जीवनतारुचे तुकडे होऊन तें उदास अन् भक्कास परिस्थितीच्या किनाऱ्यावर आदळणार असेंच तिला वाटलें.

“ताई साऽऽव ?” तो मनुष्य म्हणाला.

“गणू ! तू रे, इकडे कुठे आतां ?” आपण होऊन शोभनेनें विचारलें. जवळच काका बसले होते अंगणांत हेंही ती विसरली.

“काय सांगू ! किती कमनशिबी मी !” तो पुढे चालत अंगणांत आला.

ज्या कॉटवर काका बसले होते, त्या कॉटच्या खुराजवळ अंगणांत त्यानें प्रस्थान मांडलें.

“काका सुधीर गेला आपला !” भीन भीत, इतकी भयंकर बातमी मी कशी सांगू ? या भावनेनें त्यानें उत्तर दिलें. “काल संध्याकाळीच !”

“काय म्हणतोस ?” उच्च सुरांत शोभनेनें विचारलें. तिच्या मनाला ती गोष्ट सहनच झाली नाहीं. वरील उद्गारांवर तिचे डोळे गरकन् वर फिरले; पाषण्या मिटल्या गेल्या, अन् तिची तनुलता वाटोळी फिरत फिरत खाली पडणार, तोंच, प्रसंग ओळखून काकानीं तिच्या पाठीखाली हात घालून तिला वरचेवर तोळून धरलें. “शुभा ! शुभा !” त्यांनीं घाईघाईनें हांक

मारिली. “ गण्ड ? पाणी आण, जा, पळ; ” त्यांचा हा ओरडा ऐकून काकूच पळत पळत ओटीवर आल्या. “ शोभना ! शुद्धीवर आलीस का तू ? ए, हे बघ ! मी, काका, विचारतो आहे ! ” असे म्हणूनही तिची काया तशीच ताट राहिली तेव्हा मनी तिळा उचलून वरील व्हराख्यांत बाकावर नेऊन निवविली.

थोडा वेळ तसाच गेला.

थंड पाण्याने तिचे डोक्यावर काकू थापटीत होत्या. त्याची असथपण अन् भांबावल्या नजरेने म्हणत होत्या, “ शुभा, शोभना, शुद्ध ” आणि असे म्हणून त्यांनी तिळा हटविलेही. काकाही पंखा आणण्यास आत गेले. ते बाहेर येतात तो “ अगड आई शुद्ध ” असा खोल सूर काढला. शोभनेने.

काकूंनी तिचे मस्तक आपल्या माडीवर घेतले होते.

थोड्या वेळाने हुषारी आली तिळा !

पाण्याने तिचे केस ओले चित्र झाले होते. त्याच ओघळीने तिच्या स्तनभारावरील कापडही अर्धवट भिजून आतील गारकाया अस्पष्टणे प्रतीत होत होती. आपल्या पदराने काकूंनी तिच्या कपाळावरील पाणी पुसून काढले. अन् असे एकदा झाल्यावर त्याच ओल्या टोकाने त्या थोडा वेळ तिच्या मस्तकावर वारा घालीत होत्या !

“ शुभा ! शुद्धीवर आलीस ना ! ”

अंश ! हं, कुठे आहे मी ! ”

“ इथे आपल्याच घरांत आहो आपण ! ” लहान मुलीला, ती शोभनेत बाबरली असतां, उठल्याबरोबर ज्या वात्सल्याने आपण सावध करतो, त्याच मायेने काका म्हणाले.

थोडा वेळ गेला. शोभना आतां चांगली सावध झाली होती. तिचा धासोधास जरा जोगने चालू झाला होता. त्यामुळे तिच्या वक्षःस्थलाची सूक्ष्म हालचाल होत होती. तिचे डोळे त्या धक्क्यामुळे क्वचित् बाबळट देसत होते. अन् ती उठून बसली तेव्हा, “ हे काय ? ” म्हणून ओल्या प्लाऊजवर मान वळवून खांद्याचे मार्गे ती चांचकपत होती.

“आहे ! मी शुद्धीवरच आहे ! कळलं मला सारं ! ” तिने सांगितलं.

“गणू त्या शोलीत जा मी येतंच ! ” काका म्हणाले.

खोलीत गेल्यावर सर्व इकीकत गणूने काकांना सांगितली.

ती त्यांनीं तावडतोव शोभनेला सांगितली नाही; मात्र ते बाहेर आले ते रात्रीच्याच गाडीने नेरळला जायचं आहे असें म्हणतच !

“मीही येतं काका ! ”

“नको जुमा, तू कशाला येत आहेस ? ” ज्या तऱ्हेने आपला नकार दाखविण्याकरितां आपण नाखुशीने विचारतो, तसे काकांनीं विचारलं. “चल, येत अरलीस तर मास काही जात नाही ! पण, पहा बुवा ! ” नाखुशीवर सारवासारव करी त्यांनीं !

त्यांचा हरादा ओळखून शोभनेनेही तो नाद सोडला.

“अग सर्वच वाईट हें खरें ! परन्तु इतक्या वर्तमानानेच तुझें इळवं मन दादुरळ; नेरळला गेल्यावर तय आणखी कांहीं वाढलेलं असायचं ! ”

काका असे सहज म्हणलं खरें; परन्तु खरोखरीच सुधीरच्या अपमृत्यू-शिवाय आणखी एक हृदयद्रावक गोष्ट घडली होती नेरळला, हें वास्तविक त्यांना तेव्हां माहीत नव्हतें.

काका गेले त्या वेळेस शोभनेची मनःस्थिति मोठी विचित्र झाली होती खरीच ! वाईट गोष्टी घडूं लागल्या म्हणजे एकामागून एक घडत सुटताना याचाच अनुभव येत होता तिला. विजयावदळचा कळलेला भाग अगोदरच तिला व्यथित करीत होता. त्याच्यानंतर त्याचं पत्रही तिला आलें नाही. त्यांत ही आपल्या लहान नि निष्पाप भावाची ताटातूट; आणखी दुसऱ्याच दिवशीं नानांचीही तिला अशीच बातमी समजली.

गाडीत बसल्यावर काकांनीं विचारलें—

“काय रे ? काय, साल तरी काय ? कशाला गेला होता सुधीर पाण्यावर ? ”

“अहो कसा म्हजे ? कालच देवीचा दिवस व्हता ना ? शेजारच्या चार बाया कसल्यातरी देवी बेऊन त्या बुडवायला जात व्हत्या ! अन आमच्या दादांनींही इटू घेतला नं काय ? नाना सांगत व्हते कीं नगं

भाऊ ! पन् त्येचं भरलं म्हून त्येला न ऐकण्याची बुध्द झाली. लई रडायार वरडाया लागला, तसा नाना शेवटीं म्हणाले, जा ! तरी पन् त्ये म्हणालेच, ही लांब रहा, फार जवळ जाऊं नगस. ”

“ हं ! ” काकांनीं हुंकार दिला.

“ झालं, सारं इस मिलिट बी नसत्याल झालं. तंवा यक मुलगा आळा सांगत, “ सुधीर पाण्यांत पडला ! ”

“ पण तो गेला कशाला होता इतक्या पुढें ? ”

“ अहो ! पुढें कसला ? कांठावर बसला व्हता. तवा, अदुकर ते तळाव मेजे कसा पडका झालाया; पायाचा दगड निसटला अन् त्येच्यासगटच सुधीर खाली गेला; पन् काका, जवळची बाई फार चलाख हं ! निगुद् पाण्यात उतरवी अन् कंबरभर आंत गेली. हांत बी फिरवला तिनं पन् काय बी उपेग नई झाला. ”

सुधीरच्या या अपघातानंतरची सर्व इकीकत गणूनें काकांना सांगितली.

तीन चलाख, पोहणारीं माणसें आंत उतरविण्यांत आली. जवळ जवळ दीड एक तासाच्या मेहनतीनंतर सुधीरला त्याचा हात लागला. पण त्याला बाहेर काढला तो त्याचा प्राण केव्हांच या मृत्युलोकांतून निघून गेला होता. रंचनाभ्याची इयादि आजगड होण्याला पुढें वेळ लागला अन् दोन तास लागले, हें सर्व होऊन, दहन करायला सुधीरचें !

“ नाना काही म्हणाले का त्या वेळेस ? ” या त्यांच्या प्रश्नावर गणूनें सांगितलें कीं, नानाना फारच दुःख झालें. इतकें कीं, लहान मुलासारखे ते घाय घाय रडले. सुधीरवर त्याचें खरेंच तसेंच प्रेम होतें. हें काकांना माहीत होतें. तो जवळ नसला कीं, घडीभरही त्यांना चैन पडायचें नाहीं. असा त्यांच्या हृदयाचा अलौकिक टेवाच काळानें हिरावून घेतला यामुळे त्यांचें तें निरतिशय दुःख साहजिकच होतें. त्याच्या बाललीलांनींच पत्नीविरहाचें दुःख शीतल मानीत आले होते ते आजपर्यंत ! त्याचा मृत्यु हा त्यांना एक जबरदस्त धक्का होता.

पटाटेस काका नेरळच्या स्टेशनवर उतरतात तो, सर्व बाजारांत सामसूम

होती. पहाटेच्या गोड झोपेत सर्व जीव श्मशान झाले होते. रस्त्यांत आदल्या दिवशीचा कचरा पडला होता. गणूसह एकाकीच ते शोभनेच्या घरांत शिरले. नवीकच्या मंडळीनाही त्याच रात्री घडलेल्या आणखी एका दुर्दैवी घटनेचे वृत्त समजले नव्हते !

घराचे पुढचेच दार सताड उघडे होते, आणि वारा घोषावत होता, तो त्या दाराशीच !

“ काय रे ; हे काय ? ” असे म्हणून काकांनी नानाच्या नांवाने दोनदां हांक मारली. कोठूनच ‘ ओ ’ आली नाही. मात्र तो गळका ऐकून एक शेजारील गृहस्थ तेथे आले.

“ तुम्ही केव्हां आलांत ? ” काकांना त्यांनी विचारिले.

“ हा येतो आहे इतकाच ! ”

“ म्हणजे ? रात्रीच्या गाडीनेच निघालांत वाटतं ? ” हा प्रश्न विचारताच अपघाताची स्मृति त्यांना झाली असावी; कारण, “ हा, झालं खरं बुवा अस ! ” असेच त्याचे बोलणे म्हणत होते.

आंत जाऊन त्यांनी स्वयंपाकीणचाईना बागे केले नि विचारिले, “ नाना कुठे आहेत ? ”

“ त्यांनीही ‘ नाना कुठे गेले आहेत म्हणजे ? ओटीवर निजले होते ते ! अकराच्या टोल्यापर्यंत खोकत होते तेही मी ऐकलं होतं ; ’ असं सांगितलं. ”

“ काल सकाळपासून काहीं बोलले होते ते ? ”

“ छे बाई ! नाही म्हणायला चार वाजतां ते काहीं तरी लिहीत होते तेवढंच. म्हटलं टाकीत असतील कुणाला पत्र !. मीही त्यांना काहीं विचारलं नाही. काल रात्री त्यांचा शोक मात्र काहीं औरच होता हो ! वारंवार ते रडत होते. आठवणी फाटीत होते. मलाही भीति वाटायला लागली म्हणून यांनाही बोळावला मी. ” ह्या शेजारच्या गृहस्थाकडे हात दाखवीत त्या बाई म्हणाल्या.

“ हो ! ” त्यांनीही दुजोरा दिला; “ मी आल्यावर त्यांना गप्प बसवलं चवकारून ! ”

या सर्व गोष्टींमुळे थक होऊन ती मंडळी माजघरांत झोपाळ्यावर येऊन बसणार तांच एक पाठरें कांहींतरी दिसलें काकांना !

त्यांनीं तें उचलले ! पाकीटच होतें तें. झोपाळ्यावर बसनां बसतांच तें त्यांनीं फोडलें. आंतल्या कागदवरील वृत्तांत स्वतः वांचून मग शेजारच्या गृहस्थाजवळ शून्य हृदयानें, तो काकांनीं दिला.

तो वाचून ते गृहस्थही उदासीनच राहिले.

दुसऱ्या दिवशीं घराला कुलूप लावून सकाळच्याच गाडीने काकां गरीब पुण्याला गेलें; कारण, पत्रातील वृत्तांतच नाना इतक्यात परत येत नाहीत, असें सांगत होता. गणू अन् त्या बाई यांनाही काकांनीं तात्पुरते पुण्यास नेलें; परन्तु, ते स्वतःही दोनच दिवसांत कलकत्त्याला रवाना झाले, तेव्हा ती दोन आश्रित मंडळी आपापल्या सोयीप्रमाणे दुसरीकडे गेली.

दुसऱ्या दिवशीं शोभनेला काकांनीं दिवाणखान्यांत बोलाविले.

“शुभा, तुला आश्चर्य वाटत असेल की, गणू वगैरेत इथें कशाला आणलं मी ! तुला आणखी इकीकृत मी सांगणार आहे. परन्तु त्याच्या अगोदरच तूं आपलं मन घट्ट कर; झालं याबद्दल उगीच स्वतःला त्रास करून घेऊं नकोस. मी तुझ्याजवळ आहे तोंवर्यंत नानाप्रमाणेंच मी तुझी काळजी घेईन हें नक्की समज !”

असें म्हणून त्यांनीं तें नेरळचें पत्र तिच्या हातांत कापऱ्या हातानें दिलें तेथेंच पळेगावर तिच्या दंडांना धरून तिला त्यांनीं बसविले. डबडबलेल्य नेत्रांनी शोभना एका शब्दामागून दुसऱ्या शब्दावर डोळे फिरवित होती.

“चि. शुभास,

अनेक आशीर्वाद; सुचीरच्या अपघातानें माझ्या प्रेमळ हृदयावर किती जबरदस्त आघात झाला तें तूं जाणतच असशील. त्यानंतर त्या दुःखाचा विसर पडावा म्हणून मी किती प्रयत्न केला !

माझं दुःख विसरण्याचा मी शक्य तितका प्रयत्न केला, पण बांध घालून भरतीची हद्द कमी करतां येत नाही. आतां या वेळींही माझं डोकं नुसतं फिरून गेलेलं आहे. भणभण चालूं आहे. निर्दय

जेवाने माझ्यावर असा का घाला घातला हेंच मला समजत नाही ! माझ्या हृदयाचा कळिजा त्यानं हिरावला, त्यामुळे वैराग्यानें मी हे घर सोडून जात आहे.

मनुष्याच्या पश्चात् त्याचा पैसा व कर्ज हीं बरेच येत असतात. त्याही बाबतींत मी तुला फार त्रास देणार नाही. कांहीं एका परिस्थितींत माझ्या प्रियस्त्रीच्या—तिच्या आईच्या—आजारीपणांत मी आशेनें अतोनात पैसा खर्च केला; त्यामुळे जें कांहीं कर्ज झालें, तें आपल्या नेरळ्या घरांत सहज फिटू शकेल; अन् मग माझी बॅकेमधील सुमारे दोन हजारचा रकम तुझ्या जीवनपथावर पाथेय म्हणून मी तुला देऊ शकतो. रघुवंश तुला सांगण्याचें कारण, मी तुला पिता आहे. त्यामुळे तुला आयुष्यात त्रास न पडूं देत मला माझ कतव्य आहे. ही जबाबदारी मी पार पाडूं शकतो आहे, या समाधानाच्या छायेकडे पहातच तू घर सोडीत आहे.

विजय सत्शील आहेत; त्यांच्याबद्दल तुझी वृत्ति मी जाणळी आहे. त्यांच्यासारख्या आदरणीय तरुणाचा हात सोडू नको ! काकाच्या आज्ञेत रहा; त्याच्या संमतीनें तू लवकरच जिवनांतील सहभागी बनून विजयाबरोबर रहावेंस, अशी माझी इच्छा आहे. ईश्वर कृपाळू आहे ! त्याच्या कृति अतना असतात; त्यामुळे पुष्कळदां मनुष्य त्यांचा विपरीत अर्थ करतो ! कोणी सांगावं ? थोड्याच दिवसात परत आनंदांत आपली भेट होणार नाही कशावरून ?

आयुष्याच्या प्रवासांत तुला पूर्ण सौख्य इच्छिणार, तुला पिता
नाना.”

“काय नशिवांत हो र माझ्या ? असे उद्गार काढून पत्र संपतांच शोभना रडूं लागली.

रमाकांतांच्या तारेवरून विजय मुंबईला जाण्यास निघाला, त्या वेळेस त्याची मनःस्थिति निरनिराळे तर्क करण्यांत गुंग होती. राईवर असं काय संकट आलं आहे ? शंकरनेच तिला फसविलं नसेल ना ? कीं गिगणीच्या कामांत कांहीं अपघात झाला तिला ? कांहींच त्याला निश्चित समजेना ! निघतांना, आपणांस मुंबईस किती दिवस रहावे लागेल याचा कांहींच नेम नसल्यामुळे निघण्यापूर्वी शोमनेची एकदां भेट झाली असती तर बरे झालं असतं, व त विजयाला वाटत होतं. आणि त्याची ही खूबखूब गाडीने पुणे स्टेशन सोडल्यावर थोडा वेळ कायमच होती.

कल्याण स्टेशनवर गाडी थांबली. खाद्यपेय विकणारे मुलगे आपल्या-जवळच्या पदार्थांची ओरड करीत होते. गाडीतून उतरणाऱ्यांची गर्दी उडाली होती. सर्व स्टेशनभर तो आरडाओरड दुमदुमत होती. विजय गाडीच्या दाराजवळ गेला, अन् त्या दाराच्या खिडकीतून त्याने बाहेर डोकें काढलं !

गाडीच्या दिशेत त्याने बाहेर पाहिलं, तो एके टिकाणीं त्याचें लक्ष खिळलं. आणि त्याला जो मनुष्य दिसला त्याला तो हांक मारणार, तोच एक लठ्ठ गृहस्थ हातांतील गांठोडे सांवरत, त्या दाराच्या मुठीपाशीं हातानें, बाहेरच्या बाजूने खडखड करूं लागले. त्यांना आंत येण्याकरितां विजयानें दार उघडलें नि पुन्हां तें बंद करून त्या मर्णाच्या मनुष्याकडे पाहिलें.

सैनिकी वेषांतील एक सोल्जर होता तो ! त्याच्या डोक्यावरील हेलमेट पाहून तसलीच हॅट वापरणाऱ्या कॉलजांतील एका प्राध्यापकांची आठवण झाली विजयाला. त्याच्या हातांतील बंदूक त्यानें उचटी करून

फलाटावर टेकून ठेविली होती. खाकी रंगाच्या कोटावर, त्याच्या खांद्यावर एकेक तांबडी पट्टी होती. त्याची पितळची बटणे नि इतर कड्या लांबून चमकत होत्या. अन् पायांत जाडा भलाकचका बूट होता त्याच्या. त्याची दृष्टि आपल्याकडे आहे असे पाहतांच दाराच्या खिडकीतून डोकें अन् दोन्ही हात बाहेर काढून, वांकून टाळी वाजवीत विजयानें त्या मनुष्याला खुणाविलें.

तो मनुष्यही बुटांचा आवाज करीत विजयाकडे आला.

त्याच्या त्या एटचात्र चालीकडे पहात काहीं उताऱेंच लक्षही त्याच्याकडे वळलें.

“What a surprise to see you, Fred?” (“काय रे ! फ्रॅड, इकडे कसा तू ?”) दार उघडून त्याचा हात हलवीत विजय फ्लॅटफॉर्मवर उतरला.

“I am travelling to Vikaspur!” (“विकासपूरला चाललों आहे.”) आपल्या निळ्या डोळ्याची हालचाल करीत फ्रॅड म्हणाला.

“What’s this?” त्यांच्या हातांतोळ बंदूक हाताळत विजयाने विचारिलें.

“Why ? A gun ! It’s a toy to our children !” (“कां ? आश्चर्य वाटल तुला ? बंदूक आहे ती ! हं ! खेळणं आहे तें आमच्या मुलांचं !”)

“And ours can’t get even a toy-gun !” (“हो ! अन् आमच्या मुलांना खेळांतील बंदुकमुद्दां मिळत नाही !”) विजयानें हंसत उत्तर दिलें.

“O ! you witty chap !” (“काय गमत्या आहेस रे !”) असे म्हणत फ्रॅडने खिशातून सिग्रेट्-केस् काढली. विजयाच्या नेहमीचा नकार माहीत असताही ती त्याच्यापुढे धरली. अन् त्यानें नाहीं म्हटलें त्याबरोबर एक सिग्रेट आपल्या तोंडात धरून शिळनासिली.

“What are you there for ?” (“काय काम आहे तुलां तिकडे !”) विजयानें चवकशी केली.

‘ I am appointed as the personal secretary to the D. S. P. there !’ सफाईदार हमजीत फ्रेडन उत्तर दिले.

“ I see !” गाडीची शिटी वाजली, त्याबरोबर गाडीत चढत विजय म्हणाला, “ I am going to Bombay, at Ramakants’ !”
(“ मी मुंबईला रमाकांताकडे जात आहे ! ”)

“ Wish to see you in Vikaspur next month !” (“ विकस-
सपूरला भेटूच आपण. ”)

“ Why ! of course !” (“ हो ! हो ! नक्कीच ! ”) चालत्या गाडीतून विजय ओरडला. त्याने फ्रेडकडे पाहिले. फलाटाचे टोकाच्या भागावर डबा पोचला होता; लांब फ्रेडचा हातरुमाल हालत होता.

रमाकांतच्या खोलीवर विजय पोचला, त्या वेळेस ऋग्णालयांत जावयास निघाला होता रमाकांत !

“ आलास ! छान ! ” विजयाला पहातांच स्टॅथोस्कोप खिशांत घाळीत रमाकांत उद्गारला. अन् नन्तर इतक्यांत बाहेर पडला येणार नाही म्हणून खिडकीतून, रस्त्याच्या समोरच्याच बाजूला तळमजल्याला असेलल्या उपाहारगृहामचीळ मुलाला एक कप दूध आणण्यास सांगून, त्याने खुर्चीवर बसतां बसतां विजयाला विचारलें,

“ स्नान करायचं असेल ना तुला ? ”

“ हो. ” विजयाने मान हालवली.

“ केव्हां मिळाली तार ? ”

“ सकाळींच. पोस्टमनूनच उठवलं मला ! ” केसांवरून अर्धवट फिरविलेला हात तसाच घरीत विजयाने उत्तर दिले.

“ असं का ? ” आपल्यापुढील टेबलावर पाय ठेवीत खुर्चीत मागे रेलून रमाकांत म्हणाला “ बरं असं कर ! मला घाई नाही आज; तू येतो आहेस की नाही हे मला समजत नव्हतं ! तू आला नाहीस तर आपली स्वतः सर्व तयारी केलेली असावी, म्हणून ऑफिसांतून लवकर परतण्याचा विचार होना माझा. ”

“ काय झालं आहे रे ? ”

“ तें सर्व सांगतो; पण प्रथम जेवण उरकून घे आपलं तूं ! ”

भोजनोत्तर सर्व हकीकत रमाकान्तनें विजयाला सांगितली. तो म्हणाला

“ शंकरनें राईला त्या गिरणीत नोकरीला लावली, तें तुला माहीतच आहे ! ”

“ हो; मला विचारून ती आली होती ! ” विजय उत्तरला.

“ आज पहांटेस कोणीतरी दार खडखडावलें; म्हणून मी उठून तें उघडलें, तों एक मागासलेली अशी दिसणारी बाई दारांत उभी होती. ‘दादा’ मला मदत हवी आहे तुमची ! ’ असें म्हणून ती गयावया करूं लागली. म्हटल, कोणी आजारी असेल; गरीबच दिसते आहे; तेव्हां मी तिला विचारल,

‘ कुठे असतां बाई तुम्ही ? ’

‘ परळ विभागांत ! ’ असें म्हणून तिनें सर्व पत्ता सांगितला. मजबूत आहे तो टिपलेला. मी विचारलें—

‘ कसला आजार आहे बाई ? ’

‘ आजार ? धुंदी आहे मेल्याची. ’ ती चिड्ढून म्हणाली. म्हटल कोणी दारू झोकली असेल हिच्या नातेवाईकांपैकी; म्हणून मी विचारल,

‘ किती वेळ झाला त्याला दारू घेऊन ? ’

यावर तिची मुद्रा परत भांबावल्यासारखी झाली. आणि ती जें बोलली त्याचा स्पष्ट अर्थ न कळून मी तिला ब्रीर दिला—‘ अशा घाबरूं नका बाई. या, इथें बसा; सगळें नीट सांगा मला. ’ यावर सतरंजीच्या टोकाला रांग चोरून बसत, माझा गोंधळ ओळखूनच कीं काय, ती म्हणाली, ‘ तुमचाच ना, हा पत्ता ? ’ तिनें दिलेल्या कागदावरून डोळे फिरवीत मी ‘ हो ’ म्हटल: ‘ विजय तुमचा मित्र नव्हे ? ’ तिनें परत विचारलें. माझा होकार मिळतांच, पुढें तिनें सर्व वृत्तान्त सांगण्यास सुरुवात केली. ती म्हणाली,

‘ त्यांनीच राईला सांगितलं होतं कीं, कांहीं लागलं तर रमाकांतकडे जा ! राई म्हणून विजयांच्या गांवची एक बाई इथें गिरणीत कामाला आली

आहे. मी राईच्याच जवळ रहाते. तिथेच कामाला आहे मी,' अशा प्रकारे उलगडा करित ती म्हणाळी, 'दादा, विषयदादा राईला म्हणत होता की, इकडे येऊ नकोस ! पण राईने ते ऐकलं नाही; तिची प्रकृति तर दासळलीच आहे इथे आल्यावर, पण दुसऱही संकट आलं आहे तिच्यावर ! शंकराने तिला इकडे आणली तेव्हापासून तिची खेडवळ भाषा मात्र सुधारली आहे बरीच ! रहाणीही थोडीबहुत बदलली आहे. पण 'शंकरने तिला प्रथम इकडे आणली ती वरवर चांगल्या हेतूनेच, असे तिला दाखवत; तरी पण अंतस्थ हेतु मात्र निराळा होता त्याचा. तिला प्रथम तो गिरणीच्या मालकाकडे घेऊन गेला त्या वेळेस हिच्यावरचा मास्तरच फक्त तिथे होता. त्याच्या बोलण्यातही तिला काही शंका आली असे ती म्हणते. पण पुढे दोन महिने तिला त्याचा काहीच परिणाम भोवला नाही. काही वेळां तो मास्तर तिला अधिक आपुलकी दाखवी पण तोंडाने म्हणं, 'शंकरच्या-मुळे तुला इतकी सवलत आहे हं !' तिलाही ते खरं वाटे ! कारण, शंकरही त्रासून तास तिच्याजवळ गप्पा मारी अन् गोड बोले. बरेच दिवस झाले तरी तो तिच्याबरोबर पाट लावण्याची गोष्ट मात्र काढीना ! त्या वेळेस तिच्या मनांत थोडं वेडंवेरं येई ! पण ते तेवढ्यापुरतंच !

'एक दिवस, त्या मास्तरने तिला घरी जायच्या वेळेस गिरणी सुटतांना गांठली. 'राई आज तूं फार दमलेली दिसतेस.' तो म्हणाला.

'कसलं दादा ? आपली कृपा असली म्हणजे झालं !'

'माझी पूर्ण कृपा आहे. तूं मात्र तयार पाहिजेस.' असले काहीतरी उत्तर देऊन तो मोठ्यादा खिदळला. '

'दोन चार दिवस गेले.

'परत एकदा तो तिच्याजवळ आला. तिच्या चांग्याला त्याने हात घातला. कामात तर काहीच चूक नव्हती, मग हा हात कशाला घाळतो आहे अशाच सभमांत होती राई ! इतक्यात त्याने हात सडकता बघेर कटला. 'हाय.'

"काय झालं हो ?"

‘ही मुई बोंबळी.’

तिने आत पहात म्हटलें, ‘कुठें ? इथें तर कांहींच नाही !’

‘अशी आहेस !’ असें म्हणून त्याने तिच्या गाळावर, कोणी पहात नाही असं पाहून, एक हात फिरविला.

‘राई चपापळी. मास्तर फिरून आपल्या बागेवर जाऊन बसला. ती तरी काय करणार ओरडून ! वरील सर्व प्रकार ती रोज शंकराला, तो तिच्याकडे आला म्हणजे सांगे; परन्तु रात्री पुष्कळ वेळ शंकर गप्पा मारीत बसे तेवढ्यापुरता. मास्तरनें असं कांहीं केळं तर त्याचा जीवही घेण्याची प्रतिज्ञा करी अन् निघून जाई ! मग राईच्या मनानें पक्कं घेतल की, इथं कांहीतरी निराळाच प्रकार आहे. चवकशी केल्यावर, शंकर कितीतरी दिवसांपासून गुप्तपणें तुसऱ्याच एका बाईबरोबर लग्न करण्याचं ठरवून बसला आहे, हें तिला काल सकाळीच कळलं, गिरणीच्या वेळांत ! तस त्याला विचारून इथून लागलीच निघून जायचा राईचा बेतही होता. परन्तु, शंकर दिसतांच त्याच्या सांगण्यावरून राई मास्तरच्या खोलीत गिरणीच्या वेळांतच काल शिरली तेव्हां शंकरनें तिला बजावलें, की, “याद राख, यांचा अपमान करशील तर ! इथे मी तुला आणली, यांनीं तुला मोठा रोख लाविला तो काय उगीच ? बसतील त्या इनामगांवांत कुबड ! मास्तरांचा अपमान झालेला मला खपायचा नाही ! तुझे गेल्या आठवड्याचे पैसे तुला मिळणार नाहीत आज; ते मी घेणार आहे संध्याकाळी ! तुरुपाविषयी यांनीं चांगलं मत दिलं की मग मी ते तुला देईन. सही करून टाक आतां या कागदावर !” गरीब जिचारी राई ! ती म्हणाली, ‘सही करून टाकू ! पैसे गेले तर गेले. संध्याकाळीं निघून जाऊं म्हणजे शाळें !’ पण ती बरी परत आते तों शंकरानें तिला कोडूनच ठेबलं. मास्तरांनीं आष बाहेरच्या कामगारांना दम भरला अन् त्याचा तर प्रत्यक्ष मालकाशीं बघिला ! तव्हां सर्वजण गप्प बसले. मी मुद्दाम जोरूनच आले आहे इकडे !”

त्या राईच्या तोंडची ही हुकीकड रमकांत संपवितो आहे, तोंच हार

उपडलें गेलें अन् ते दोघे बाहेर पहातात तों रमाकांताला तीच सकाळची बाई दिसली.

“हं ! हीच आली होती सकाळीं बरं का ! हिनें सांगितलेली बातमी ऐकली अन् पहाटेसच अर्जेट तार केली तुला ! ” असें म्हणून रमाकांत त्या बाईकडे वळला अन् म्हणाला, “काय पाहिजे आहे आतां ! ”

“दादा ! राईला आजही कोडूनच ठविलें आहे. रात्रभर शंकर तिथेंच होता, त्यामुळें मी कांहींच करूं शकूं नाहीं ! सकाळची इकीकत मी तुम्हांला सांगितली, अन् तसें राईच कळवलें; तेव्हां, परत गिरणीत जायच्या वेळेस तुम्हांला संध्याकाळच्या आत बोलावलें आहे, असा निरोप तुम्हांला सांगायला तिनें सांगितलें. म्हणून आलें आहे मी.”

“असें ना ! ” रमाकांत म्हणाला. “हें पहा, हेच ते विजय. तिला म्हणावें, संध्याकाळच्या आंत तुला येऊन घेऊन जातो आम्ही ! कांहीं काळजी करूं नको. मात्र हें तूं कोणाला ठवूं नकोस हं ! ”

“छे छे ! असें कसें करीन मी ? ” असें म्हणून ती बाई निघून गेली.

“तुला हॉस्पिटलमध्ये गेलेंच पाहिजे का रे ? ” विजयनें रमाकान्तास विचारलें.

“हो ! वाटलें तर लवकर येऊ शकेन परत. पण गेलें हें पाहिजेच ! ”

“तरी हरकत नाहीं ! परत ये लवकर. मी वाट पहातो आहे. आज दोघेही.” असें विजय म्हणाला.

त्यानंतर सायंकाळीं चारचे ठोके पडू लागले. अजून रमाकांताचा पत्ता नाहीं म्हणून विजय गॅलरीत आला. तेव्हां रस्त्यावर रहदारी नेहमीप्रमाणेंच चालू होती.

पांचाचेही टोले पडले. त्यानें रस्त्यावर पाहिलें—

रस्त्यावरची गर्दी वाढूं लागली शाला सुटल्यावर. त्याच नादांत एक लहान मुलगा रस्त्याच्या बाजूच्या दुकानांच्या पाठ्या पहात चालला होता. दुसऱ्याच बाजूला एक बरा मोठा मुलगा गळ्यांतील पाकीटाचा पट्टा धरून करीत दुसऱ्या हाताने पहिल्या मुलाचा खांद्यावर हलवून समोर

पहाण्याविषयी त्याला सूचना देत होता. एक हमाल, आपल्या डोक्यावरील 'डोईजड भरगच्च पाटी नेहमीच्या शिताफीने' तोल सांभाळीत घेऊन गेला. एक ट्रॅम खण्खणू आवाज करीत निघून गेली. ट्रॅमच्या मागील बाजूस ट्रॅम फॅडक्टर समोर पहात हात रेलून उभा होता तोही त्याला दिसला.

अजूनही रमाकांत आला नाही हे पाहून आतां अधिक थांबण्यांत अर्थ नाही असा विचार वरून विजय निघाला.

त्याने कुलुस लाविले.

दगडी जिन्यावरून तो सफाईने उतरलाही.

खाली आल्यावर जी ट्रॅम मिळाली तिने तो राईच्या घराकडे निघून गेला. रमाकांत परस्पर गेला असेल अशी समजूत होत त्याची ! राई रहात होती, त्या कोदट अशा मजुरांच्या वस्तींत शिरतांना विजयाला कसेसेच वाटले. तो यंत्राच्या खडखडाचा आवाज कर्कशपणे उमटत होता. सायंकाळी कामावरून सुटलेले कामगार अतिशय घाईने घरी जात होते. त्यांच्या बहुतेकांच्या हातांत ते दुपारच्या भाकरीच्या रिकाम्या डब्याचे बोचके होते. अर्धवट कपड्यांत ते कसे तरी वावरत होते. बोलतांना ते आपल्या शरीराची एखाद्या निर्घृण तुरंगांतून सुटका झाल्याप्रमाणेच बोलत होते. कांहीं जणांचे सर्व अंग घामाने चिबचिबीत झाले होते.

ट्रॅमच्या नाक्यावर उतरून विजय, ज्याच्या दुचाजूस त्या कामगारांच्या चाळी होत्या, अशा अरुंद रस्त्यावरून जात होता. सात साडेसातचा सुमार असेल. त्याने हातांतील पत्ता परत एकदां नीट वाचला. वाटेने त्या कामगारांच्या मानाने कितीतरी श्रीमंत अशा आपल्या पोशाखांमुळे आपणाकडे त्यांचे विशेष लक्ष ओढे हे पाहून विजयाला कसेसेच वाटलं. “अज्ञाची ताटातुट पडते आहे ह्या गरीबाना अन् बाहेरच्या जगांत त्याची दाद तरी आहे का !” त्याला वाटले. ‘आर्थिक विषमतेवर कोणी कोरड ओढून लागले की भाई म्हणून त्याची वेड्यांत गणना करण्याचा जणू परिपाठच असतो. त्याच्या भाषणांतील अतिशयोक्तीचा भाग सोडला तरी त्या जिवाळ्याखाली जे सत्य तत्त्व आहे ते विसरून कसं चोळेल ! समाजातील जन

त्या त्या मनुष्याचं देव ठरवूं लागला, अंगी असलेल्या इतर पांढरपेशा गुणाक परित्स्थितीमुळे वाच मिळू शकत नसला, तर करावची काय ती समावरचना ? ती बदलली पाहिजे. मग सर्वच उलटापालट करावची की थोडा बदल पुढे, तो प्रश्न निराळा. ” त्या अंधारनगरीतून फिरतांना इथून तियून सर्व दैन्य दिसलें त्याला. स्वार्थसाधु लोकांच्या आणि लुटारू लबाडांच्या अक्षम्य वृत्तीचा तो प्रत्यक्ष परिणाम होता. “ व्यसन मुळें त्यांचं जीवित अधिक दुःस्वकारक होतं, ” त्याच्या मनांत विचार आला “ असं, पुढारी मोठ-मोठ्याने ओरडतात ! ” व्यसन ! हो पण ती तरी त्यांना कोण लावतो ? जीवनांतील शुद्ध असण होते, म्हणूनच मद्याला स्पर्श करण्याची बुद्धी होते मनुष्याला ! सकाळ सायंकाळ राबून त्यांच्या शरीराची दुर्बलता वाढवून त्यांचा योग्य मोबदलाही न देणाऱ्या व्यक्तीकडे दोष आहे याचा ! दीनांची संस्था म्हणून टेंभा मिरविणाऱ्या पण वस्तुस्थितीत मिरासदारांचा कळप अस-लेल्या संस्थेतील अधिकाराच्या जागेवर असणाऱ्यालाही असं म्हणायला धीर होत नाही की, ‘ मी बरिष्ठ हुकुमशाहांच्या मर्भांची पर्वा करणार नाही यापुढें ! माझ्या हातांत जी सत्ता आहे मग ती कितीही सोडी असेना ! तिचा उपयोग संकटग्रस्तांची गरज भागविण्याकडे करीन, मग गैरमर्जी होऊन मला अधिकार-त्याग करावा लागला तरी हरकत नाही. कर्तव्य अन् विवेकबुद्धीपेक्षां दिवाळ अधिकारपद नि शिस्त मला मुळीच जास्त नाही. ” कारण इतका विचार केला की, वाच अधिकार्यांना असं वळून येईल की, चांगल्या गोष्टीला नेहमीच जनतेचा पाठिंबा राहील ! कांही अपवाद असतील त्याला; पण ते स्वार्थी नि दोमी होऊन ! अन् जनतेच्या हृदयांतील अधिकारपद हेंच नकळी अधिकार-पदपेक्षा अधिक मानाचं, मोलाचं ! ”

या विचारांत विचय जरा पुढें गेला. एका अशक्त अन् वृद्ध म्हाताऱ्याला त्याने पत्ता सांगून नक्की ठिकाण विचारलं; हात दाखवून त्यानेही बरोबर दिशा दाखविली. त्याच दिशेंत विचय दोन फर्लांग गेला; एका पडक्या वाळीच्या तिसऱ्या मळत्यावरील शेवटच्या कोदंड खोलीधीं तो गेला. त्याने दारावर बसला मागला, पण कोणीच आलें नाही बघेर. आं काय

करायचें या विचारांत तो होता, तोच खिडकींतून कोणीतरी आपल्याला पहात आहे असे त्याला दिसले, जवळ जाऊन त्याने पाहिले. राईच होती ती. त्याने बाहेरची कडीही काढली.

“ आलास ? ” गवांशी वाकून तिने प्रश्न केला.

विजयाला पाहिल्याबरोबर तिला अनुपम आनंद झाल्याचें दिसत होतें. शील बचावल्याचा तो आनंद होता. प्रणपेक्षांही स्त्रियांना शीलाची मात-
वरी अधिक वाटते, ती काय उगीच ! तिचा चेहरा बराच फिकट वाटला विजयाला. तिची काया कुश झाली होती. अन् आचारांतून उठलेल्या मनुष्याने आपल्या पूर्वीच्या बालमित्रांत जाण्याची उत्कंठा दाखवावी, त्याप्रमाणे इनामगांवला जाण्यासाठी ती खोली सोडण्याची तिला प्रवळ इच्छा झाली होती. विजयाने दाराला बाहेरून लावलेली कडी काढली. तेव्हां लागलीच तिने दार उघडले.

विजयाचें मन खोलीतलें हृदय पाहून उदास झालें. भकास भितीवरीक कोळीष्टकें बाळीदार मळकट घाग्यावर टागल्याप्रमाणें हालत होती. धुरानें सर्वच खोली काळवंडली होती. मोरीच्या भितीवर पिकदाणीच्या भांग्या-
वरीलप्रमाणें ताबूटाच्या वाळलेल्या पिचकान्या दिसत होत्या. त्या कुंभ बातावरणांत हवा खेळण्यास अन् स्वच्छपणाच्या प्रकाशाकरतांही वरीक एक बारीकशी खिडकी हाच एक अपुरा मार्ग होता. विजयाला वाटलें, “ नरक नरक भ्रणतात त्याचीच ही छोटी आश्रुति नाही का ? मानवी जीवनांतील सर्वसामान्य सौख्यासही आंघवलेले हे जीव ! यांनीच का माझा देश गव-
चवला आहे ? नारिंगांच्या गोलावर मुंगी फिरत असावी ना ! तसेच आषाचे तरुण स्वतःच्या लहानशा जगांत वावरतात. त्यांना वाटतें हेंच जग आहे; परन्तु असं करतांना ते चुकतात. आरामशीर बंगले सोडून, ते इकडे यावयाची काळजी घेतील तर त्यांना कळेल की सत्यस्थिति निराळी आहे. मिष्टान्नांच्या पंक्ति सोडतांना, या ठिकाणच्या बुरसट अन् शिड्या भाकऱ्यांची बुर्गेची इथून त्यांच्या नाकांत घोंघावेल तर मग ते जागे होतील की, जीवि-
ताची ही प्राथमिक गरजही मिळत नाही पुष्कळांना ! उंची गरम रुपडे

विसरून, या लोकांची कुडती त्यांनी पाहिली कीं कळेल त्यांना, कीं लाज राखणं सुद्धां मोठं मुष्किलीचं काम आहे या गरिबांना. परन्तु आजूबाजूस पहाणार नाहीत ते आणि ही स्थिति जगाच्या समोरही यायची नाही ! हरकत नाही ! दुःखाची परिसीमा हाच कधीकधी सौख्याचा उगम असतो ना ! ”

“ विजय वार्ट लागते ना ही माझी खोळी ? ”

“ कुठे येऊन पडली आहेस तूं राई ? इनामगांवचं नंदनवन सोडलस अन् या अंभारकोठडीत येऊन पडलीस. प्रेमाची ओढ लागली होती तुला ! माझं ऐकलं नाहीस—”

“ कांहीं बोलूं नको ! ” त्याच्या तोंडावर तिने हात ठेवला. “ मीच वेडी आहे, दादा. ”

“ तुझी खोली उघडी कशी ? कोंडलं होतं तुला त्यानें ? ”

काळोख खोलीत घुसू लागल्याने राई उठली. एक अर्धा मेणवत्ती ज्वळत्याच तिटक्यावर तिने उभी करून ती पेटविली आणि मग ती म्हणाली—

“ हो; संध्याकाळ झाली, आतां कुठे मी पळून जाणार आहे, अशा विचारान तूं यायच्या अगोदर एकच मिनिट शंकरनें कुल्हूप काढलं ! मी विचारच करीत होतें ? पण माझं मन पुन्हां सांगू लागलं, ‘ माझा दादा माझ्यावरील प्रसंग टाळण्याकरितां पुण्याहूनही लागलीच धावून येईल ! ’ हे वे दादा ! ” असे म्हणून ती उठली. फळीवर एक टिन्चा धुरकट डबा होता तो तिने उघडला. त्याच्या हातावर तिने कांहींतरी ठेवलें नि म्हटले—

“ माझून मला जातां आलं असतं पण तूं आलास म्हणून अब्रूनं जाऊं शकतं आहे मी. म्हणूनच मी थोडी वाट पाहिली. शिळ्या भाकरीच्या गाकरांचा साज आहे हा दादा; मी दुसरं कांहीं सुद्धां देऊं शकत नाहीं तुला. ” डबा लावून तो ठेवण्याकरितां उठतांना ती उद्गारली.

“ राई ! असं म्हणू नकोस. तुझी हीच भेट मला किती अभिमानाची आहे ! बहिणीचं प्रेमळ हृदय यात आहे ना ? साळ तर ! पण राई ! मी एकदाच खात नाहीं हा ! तूही वे ! ” असे म्हणून त्यांतील थोडा भास त्याने तिच्या तोंडांत टाकला.

कृतशतेनें ऊर भरून आल्यामुळे, तिनेंही न बोलतां तो स्वीकारला. जन्मानें नाही तरी हृदयानें बहिणभावंडच होती ती !

“ उठा दादा, आळाच तो ! ”

‘, कोण ! ’

“ हाच मास्तर मेला ! ” खिडकीतून बाहेर दृष्टि टाकली राईनें.

आतांच परिक्षेची वेळ आहे असें समजून विजय त्या मोरीच्या ओठ्या-आड लपला. राईला त्यानें चांगलीच पदवून ठेविली होती काय बोळायचें त्याविषयी !

मास्तर आंत शिरला. मद्रासी तऱ्हेचें धोतर तो नेसला होता अन् तसाच दिसत होता तो.

पाठोपाठ शंकरही होताच. आंत येतांना कांहीं गलका ऐकूं येत होतं रस्त्यावर. ‘ बरा दम बरा ’ असें कांहींसें मास्तर म्हणाले त्या लोकानां अन् त्यांच्याशीं कांहींतरी बोलून शंकर खाली गेला.

मास्तर फारच बडबडत होता. मग तो कांहीं शोकून आला होता कीं काय न कळे !

“ राई, आज तूं गिरणींत नाही आलीस ? ” तिच्याजवळ बात तो म्हणाला.

त्याचा हात सिडकारीत तिनें उत्तर दिलें, “ इथें अडकलें होतें मी ! ”

“ का ? माहीत आहे ! ” परत त्यानें तिच्या अंगावर हेंप टाकली.

“ हं ! बाजूला व्हा मास्तर ! माझ्या अंगाला हात लावाळ तर मल मुळींच खपायचें नाही; तुमच्या चिंधळ्या उडतील इथें ! ” असें म्हणत तिनें त्याला जे लोटलें, तें क्षिगत झुकाण्या खात तो त्या मोरीजवळ आदळलाच इतक्या जोरांत !

विजय झटकन् बाहेर झाला.

“ बळकट ! ” मास्तर परत उठलाच नव्हता, तिकडे पहात विजय राईला म्हणाला.

दोन जिने उतरून ती दोघे रस्त्यावर येतात तो सवंग वाटभर काळोख पडला होता. काहीही दिसत नव्हते.

“तुम्ही इथे कसे रहातां, राई ?” असे विजय तिला म्हणत आहे तोंच त्याच्या पायाला कोणी मिठी मारली. त्यामुळे तो खाली पडला. पडतां पडतां नगरपालिकेच्या अंधुक कंदिलाच्या प्रकाश चमकला. बाजूची एक पांढरी भितही दिसली त्याला अन् राईचा कातर आवाज ऐकू आला—
“शंकर !” उचललेली काठी आणखी दोनदां शंकरने विजयाच्या मस्तकावर हाणली; विजयाच्या कपाळावर एक प्रहार झाला नि तो निपचित खाली पडला.

त्याच्याजवळ बाऊन राई ओरडली. सर्व बाजूचे लोक गोळा झाले. त्या भानगडीत दोन माणसे निसटली. त्यापैकी एक शंकर होता ते राईने पाहिले.

सर्वांनी विजयाला उचलले. बेशुद्ध स्थितीत होता तो. लांब रस्त्यावर एक मोटारचा उबेड चमकला. तिकडे काहीनीं पाहिले.

मोटर जवळ आली. तीत रमाकांत होता !

“गदी कसळी आहे !” त्याने प्रश्न केला.

“बरे आलांत !” राईचा आवाज आला. त्यावर रमाकांत म्हणाला—

“उशीर झाला ! एक अर्बेट केस होती त्यामुळे येतां आकं नाही लवकर.”

“मार लागला आहे !”

“कोणाळा ? विजयाला ?” मोटारच्या बाहेर येत रमाकांतने विचारले.

“ह !”

“चला चला ! जलदी करा !” विजयाचे जवळ जात तो म्हणाला,
“उचलून ठेवा माझ्या मोटारीत ! अं’ पोलीस घेऊन जाऊं म्हणत होतो, तर म्हणाला, ‘मनगटांत पुरेशी शक्ति आहे माझ्या !’

यावर तीन चार जणांनीं विजयाला उचलून मोटारीत ठेविले; मोटार सरळ म्हणाल्याकडे नेण्यांत आली. स्वतःच एक अधिकारी डॉक्टर अस-
त्याने रमाकांतने सर्व व्यवस्था त्वरित लाविली.

“अरे याच्या डोक्यावर आईसवंग पाहिजे जरे का !” चीफ सर्वन

विजयाचे कपाळावरील आणि तो पडल्यावर रस्त्यावरील एका बारीक टोकाच्या दगडाने झालेली त्याच्या पाठीवरील जखम बांधीत इंग्रजीत म्हणाले “अन् यांना हालू देऊं नका !”

“विशेष धोका नाही ना ? किती वेळ लागेल त्याला शुद्धीवर यायला ?”

या रमाकांतच्या प्रश्नावर हातांतील टोंबेक फिरवीत चीफ सर्जन म्हणाले, “That’s uncertain !” (“तें नक्की सांगता येत नाही ! ”) “कुठें रहातात हे ?”

“माझ्या घरीच !”

“I think he’ll be all right within six to eight hours.”

(“सात आठ तास लागतील असें वाटतं त्यांना शुद्धीवर यायला. ”)

विचारीचे शिशांत हात घालीत सर्जन म्हणाले.

रमाकांतने त्या दाळनाच्या सर्व जबाबदार मंडळींना विजयाविषयी विशेष काळजी घेण्यास सांगितले. राई विजयाजवळच बसली होती.

दुसरे दिवशी पायच्या चढतां चढतां ऋग्णालयाच्या पोर्चमध्येंच उभे असलेल्या चीफ सर्जनना रमाकांतने विचारले, “काय म्हणतो आहे विजय ?”

“बरा आहे !”

डॉक्टरांच्या वरील उद्धारांचें कारण सकाळपासून विजय मधून मधून पाणी मागत होता. मुसुंग्याचा रसही एकदां त्यानें घेतला होता हें होतें. परन्तु अजून पूर्णपणें शुद्धीवर त्याचें येण्याचें लक्षण दिसन नव्हतं ! डॉक्टरांच्या मते, तो तशाच स्थितीत आणखी चार दिवस रहाणें अशक्य नव्हतें, अन् त्यांत त्यांना कांहीं धोकाही वाटत नव्हता !

“He’s surely secured to complications, now !”

(“आतां निश्चित अधिक अत्यवस्थ होणार नाही तो ? ”) विजयाच्या कोंटेशेजारी जाऊन त्याच्या डोक्यावर हात फिरवीत चीफ सर्जन म्हणाले.

बातमी कळल्यावर दादानें वहिनींना मुंबईस बाहेर दिलें. स्वतः तशीच मरबा असती तर तो येणार होता. कारण अजून शेतकामाचा हंगाम होता त्याच्या.

गेले तीन दिवस वहिनीना विजयाच्या शुभपेठेले मुळीच उरत नव्हती. हॉस्पिटलमधील त्या पांढऱ्या पोशाखांत वावरणाऱ्या परिचारिका, आपल्या सूटबुट च्या ऐटीतच फिरणारे शिकाऊ डॉक्टर नि त्यांच्याशी क्वचित्प्रसंगी विनोद करून नवीन ऋग्णांची स्थिति त्यांना समजावून सांगणारे अनभवी डॉक्टर्स, यांची ये जा तेथे सर्वदा चालू असायची ! तेथील औषधांची दुर्गंधी, आपापल्या नातेवाईकांच्या काळजीने झालेले आपद्ग्रस्त चेहरे, रोगी लोकांचो फिकट मुद्रा, त्याचा वहिनींना कंटाळाच आला. वेळींभवेळीं स्वतःच्या कामाकरतां आलेले बाहेरचे रोगी, विजयाच्या दाळनांतीही डोकावून जात. उल्हासाचा पूर्ण अभाव आणि आशानिराशांची शिवाशिवा हाच विशेष होता त्या जागेचा.

रमाकांताकडून पुस्तक मागवून घेऊन त्या वाचण्याचा यत्न करीत ! परंतु विजयाच्या काळजीमुळे तें त्यांच्या हातून होत नसे !

पाचव्या दिवशीं त्या दाळनांतील उंच नि किंचित् दात पुढें असलेली नर्स हात अन् हेलकाव्याच्या गतीच्या चालीनें मुख्य डॉक्टरांकडे गेली.

“ Your patient is all right ! ” (“ कालचे गृहस्थ शुद्धीवर आले ”) !

“ Is it ? that's good ” (“ असं का ! वा ! ”) त्यांनीं टाळी-वाजविली. विजयाजवळ जाऊन मग ते म्हणाले—

“ You are all right, my friend ! ” (“ तुम्ही बरे झाले. आता ! ”)

प्रकरण १४ वें

स्वामीनीं सांगितलेली जीवनकथा

मुंबईला वरील घडलेल्या अपघाताला वीस एक दिवस झाले असतील. तोंच विकासपूरलाही तसाच शोकजनक प्रकार घडला होता. क्रान्तिमंडळाच्या परवाच्या सभेला सुरुवात झाली अन् जस्टिस ग्लीसन् यांना मारण्याचा कटही अजयाने रचला. परन्तु दैवदुर्विपाक की, आनंदस्वामींची प्रकृति जी ढांसळत होती, ती मुळीच सुधारली नाही. त्या दिवशीच्या झटक्यानंतर ते विछान्याला खिळूनच होते. त्यांच्या मुद्रेवर जे अल्प तेज होते तेही प्रकाशयुक्त होते. पण त्याचा उठावदारपणा पाणी शिंपडलेल्या फुलांच्या टवटवीतपणासारखा होता. तो टवटवीतपणा जसा अल्पकालीन असतो त्याप्रमाणेच स्वामींच्या आयुष्याची कालमर्यादाही अल्पकाळच लांबणार होती. रात्रीच्या प्रहरी मंदिराच्या अत्युत्तम कळसासुद्धा सर्व भाग तिमिरपटलांत बुडून जावा परन्तु भाविक भक्ताला भगवानाचा दिव्य मंत्रही अंतःप्रेरणेने ऐकू यावा नि त्यामुळे त्या भीषणतेचा नायनाट व्हावा त्याच्या मनांतून, तशीच एक संदेशयुक्त भावना या निराशेतहि अजयाला ऐकू आली.

मृत्यु हा अनुलंघनीय पर्वत असेच मनुष्याच्या जीवनप्रवासांत ! पण त्यामुळेच मनुष्याच्या पराक्रमाचे प्रतिध्वनि शेंकडों शतके परत परत घुमत रहातात त्या माणसाच्या पश्चात् या पर्वतावर आदळून उळटत ! रायगडने शिवाजीचे देशावसान पाहिले. परन्तु त्याचा इतिहास विदेशांतीलही सहृदय मनुष्य अजूनहि पाहू शकत नाही काय ? नेपोळिअन्चा अंत सेंट हेलिनाच्या उचुंग तटांनी कदाचित् सद्गदित मनाने, पण पाहिला असेल; परन्तु त्याचे युद्धकौशल्य आज खुद्द आंग्लिकांनाही तारीफ करण्यासारखे वाटत नाही काय ? शनिवारवाड्याच्या तटाने अभिमानाने उत्कर्ष पाहिला

अन् नंतर मृत्यूही पाहिला बाजीरावाचा ! पण मृत्यूनन्तरही त्याच्या पराक्रमी शोण्याच्या कथा आजही उत्तरेतील सरित्प्रवाहांना पुनीत करित आहेत ना ?

पराक्रमानन्तर मृत्यु हे जीवनच आहे खरोखरी !

आनंदस्वामो आज मृत्यु पावले; पण त्यांनी पसरविलेले क्रांतीचे लोण त्यांच्या मागील लोकांना स्फूर्ति देणारे झाले !

स्वामींची जर्जर काया वार्षक्यांत किती वेळ टिकाव धरणार ! त्यांचे मन तारुण्यांतच होते आता ! परन्तु मूर्ति नवी असली तरी देवालयच गेल्यावर तिचे चिरंतनत्व अनिश्चित होते न कदाचित् त्यांतच ती माती-मध्येही मिळून जाते !

“अजय ?” वास्तविक गेले तीन दिवस स्वामींनी बोलणेच सोडून दिले होते. त्यामुळे त्याची हांक आश्चर्याची वाटली जयाला !

स्वामींची चर्चा गंभीर होती. पण उदात्त आत्मविश्वासाची नि चैर्यांचीही त्यांत चमक होती. मृत्यु पुढे उभा राहिला होता तरी, त्याचेसमोर दंड थोपटून मनोचैर्य दाखवीत होते ते.

“अजय ! आतां मी कहीं फार जगूं शकत नाही; तुझ्यासारखा एक-निष्ठ मुलगा माझेजवळ आहे या शेवटच्या घटकेला, यांतच समाधान वाटतं मला !”

“असं बोलू नका मामा !” अजयाचे हृदयही कळवळले.

“मामा ! तूं मला मामा म्हणून हांक मारीत आलास ! परन्तु अज्ञानात होतास म्हणूनच तूं असं केलेस !”

“तुम्ही काय बडबडतां हे ? निजा; स्वस्थ पडा जरा !” त्यांची उशी सारखी करून तिकडे बोट दाखवीत तो म्हणाला. “मी आहे ना ? कश्याची काळजी करूं नका !”

“नका कशी ! अजून कांहीही पत्ता नाही ना अंमलबजावणीचा ?”

“सर्व सिद्धता झाली आहे ! आता फक्त ठिणगी पडण्याचा अवकाश !”

परन्तु त्या अगोदरच माझी जीवनज्योत विस्मरण जया !” असे म्हणून

बेर्यांचा बुरबुराच दांसळला म्हणूनच की काय तो बेर्यवान् पुरुषही दसदसं रडूं लागला.

“ मला कांही आशा नाही ! ”

“ कसली ! ”

“ त्या कार्याची पूर्णता डोळ्यांनी पहायची ! ”

थोडा वेळ स्तब्धता होती. पावसाची शिरशिर चालूच होती. पण पुढे होणाऱ्या वादळाच्या पूर्वाचीच होती ती ! पंतीचा पुसट प्रकाश प्रदीप्त करित होता त्या आश्रमाला ! अंगावरील पांघरुलेल्या घोटाराने नाकापर्यंतचे तोंड झांकीत अश्रुपूर्ण नेत्रांनी ज्याकडे पहात स्वामी म्हणाले,

“ परन्तु लक्षांत ठेव. माझ्यामगे कां होईना ! पण शक्य तितक्या जलदीने ज्ञान पाहिजे तें ! कर्तव्यपूर्ति ही कधीही अकाली नसते ! ”

स्वामी यावर थोडा वेळ बरी बोरले नाहीत, तरी बोलण्याची त्यांना फार इच्छा होती असे दिसले. बोलण्याचा नुसता प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणे तोंडाची हालचाल त्यांनी केली. पण व्यर्थ—

“ काय हवं तुम्हाला ! ” त्यांच्या पळंगाबवळ जमिनीवर गुडघे टेकीत त्यांच्या अंगाला स्पर्श करून अजयाने प्रश्न केला.

“ पा डऱणी ! ” आवाज आला नाही तरी तसे त्यांचे तोंड हालकें. अजयाने त्यांना पाणी दिले. नि त्यावर त्यांना थोडी ग्लानि आली.

थोड्याच वेळांत एक धक्का देणारी नि अद्यापपर्यंत अज्ञात असलेली अशी, अजयाची जीवनकथा सांगण्यास लागणारी शांतताच होती ती, असेच वाटावे कोणाला ! कारण—घरांत जाऊन कसेबसे थोडेंसे अन्न पोटांत टकलून अन्न बाहेर येऊन दोन तास ज्ञाने असतील ! तोंच—

स्वामीनीं परत एकदां हांक मारली, अजयाला !

त्याची ती अकल्पित दुशारी पाहून अजयाच्या मनांत चर्च जाले. कारण दिवा विझण्यापूर्वी त्याची उघेत एकदां मोठी आगी तशीच ती दुशारी होती त्याची. या मुळत्या कल्पनेनेही त्यांवावर दुःखाची जापड आली, पक्षाळ

कोरड पडली; त्याने घसा खाकरून साफ केला अन् पंटात तांब्यातील थोडेंसे पाणी टकललें;

पाणी पिऊन आपल्या डोळ्यावरून थड हात फिरविला त्यानें ! जणूं पुढें दिसणाऱ्या भयंकर प्रकाशानें दिपून जाऊं नका असेंच म्हणत होता डोळ्यांना तो.

खरोखरी त्याच्या हृदयांत धडकी भरली होती; परन्तु स्वामींना तें न दिसावें, म्हणून उसन्या आनंदी वृत्तीनें तो त्यांच्याजवळ गेला.

वादळी वाऱ्याचा ओ घो आवाज चालूं होता. आश्रमासमोरील वृक्षांच्या शाखा कपायमान दिसत होत्या. त्यांच्या पर्णपुटामधून निसटणारा पर्जन्य आवाज करीत होता. झिर्रर्—

“तुला काय सांगितल मी ?” स्वामी उद्गारले.

“केव्हां ?”

“दुपारी ! माझी इच्छा मरणानन्तर तरी पुरी कर !”

“हं, हं ! असं बोलूं नका मामा !”

“मामा कसला मी, पोरा ?” त्याचा आवाज घोगरा झाला.

“म्हणजे ?

“मी वस्तुस्थितीत तुझा मामा नाहीच;” स्वामींनीं सुरवात केली. “परिस्थितीनें या नात्याला जन्म दिला !” आपला अशक्त हात स्वामींनीं अजयाचे पाठीवरून फिरविला. चित्तवृत्ति विचलित करणाऱ्या त्या रहस्यस्फोटाच्या वृत्तकथनांतही वात्सल्यानेंच स्वामींनीं त्याला सांवरिलें.

“शुभ्रशीळेच्या तीर्थांत होतो मी त्या वेळेस ! माझ्या अज्ञातवासांत अनेकांच्या बरोबर अनेक प्रकारें भेटी झाल्या; पण तुझ्या ठिकाणीं जी ही भेट—हा प्रेममय ठेवा मला मिळाला, त्याचें विस्मरण या अंतिम घटकेलाही मला होणं शक्य नाही.

“तुसऱ्या दिवशींच मी तीर्थांतर करणार होतो म्हणून प्रातःकाळींच उठलों होतो मी; शय्या सोडून मी ज्या वेळेस रस्त्यालगतच्या, त्या तीर्थाला जवळच असलेल्या, ओहोळाजवळ आलों, त्या वेळेस सर्वत्र दुपारी

देणारं वातावरण होत. प्रातःकाळच्या मंद मारुताचा सुखकर झुळुकीने माझं अंग पुलकित होत होतं; त्यांतील शीतलता अंगावर रोमांच उभे करीत होती. चंद्रराज नुकताच अस्तास गेला होता. दिशा उजळण्याच्या वेतांत होत्या. त्या जलप्रवाहाच्या अखंड गतीकडे कितीतरी वेळ पहात राहिलो मी ! त्या प्रवाहाचा विवक्षित आवाज माझ्या कर्णरंध्रांत घुमू लागला. मी खाली वांकलो. माझ्याजवळच्या कमंडलूत प्रातर्विधीकरितां, पाणी मरून मी घेणार, तोंच त्या निर्झर जलौघाच्या आवाजात एक विभिन्न नि आर्त असा स्वर त्या बाजूकडून येऊं लागला. मी त्याच स्थितीत थबकून स्तब्ध राहिलो. मी माझा श्वासही आवरला थोडा वेळ । तो कपित स्वर जरा जोरानें येऊं लागला !

“कमंडलू कांठावर टेंकला मी अन् रस्त्याच्या बाजूला धांवलो !”

“रस्त्यावर मी आलो तो एका झाडाखालीच तूं मला दिसलास.”

स्वामींच्या या उद्गारांचें शेवटचें वाक्य बाहेरील मैदानात विजाच्या कडकडाटात अस्पष्ट ऐकूं आलें अजयाला. “धूम घडाडू घाडू—” बाहेरील अंतराळांत मेघांचा भयप्रद स्वर उलट दिशेनेही प्रतिध्वनित होत होता.

“तुझ्या शरिराला माझा हात लागतांच, तुझं रडं थाबलं ! बालपणचा मुग्ध भाव तुझ्या तोंडावर खेळत होता ! तुझ्या अधरदयांना मीं बोटानें हलवितांच तू हंसूं लागलास ! तुझ्यावरील प्रसंगाची तुला आठवण नसावी ! तुझ्या अंगाखालच्या रेशमी चौपटीशिवाय नि अंगांतील निळ्या मखमली-शिवाय तुला कांहीच आधार नव्हता जया !”

स्वामींना दम लागला होता. त्यांना स्वस्थ रहाण्याविषयी सांगायचें अजयाच्या मनांत आले; पण आतांपर्यंत वेळोवेळच्या स्वामींच्या रहस्यमय उद्गारांची उकल पूर्णतेस जाण्याची ही शेवटची वेळ आहे बहुधा, हें ओळखून तोच स्वतः स्वस्थ बसला.

“ती तुझी बालवृत्ति पाहून मला सात आठ दिवसांपूर्वीच वाचलेल्या एका गोष्टीची आठवण झाली. त्यांत जें स्वप्न पडलेलें मीं वाचलें तेंच सत्यस्थितीत घडत होतं आज ! कोणीतरी बाईने त्या पुरुषाला एक मुलगा

दिवा अन् ती म्हणावी 'महाराज ! याचा' स्वीकार करावा ! देवानं हा तुम्हांला दिला, देवच याच्या रहस्याची उकळ करील ! हा निष्पाप आहे अन् कांही दिवस तरी त्याची मातापितरं तुम्हांला भेटण शक्य नाही. तोपर्यंत तुम्हीच याचा मांभाळ करा. तेव्हांपासून मी तुळा भाचा म्हणत असे, पण—

“ त्याची हकीकत ही अशी आहे. या आभ्रमांत मी येण्यापूर्वीपर्यंत विकासपूगच्या माझ्या मित्रांनंच तुला प्रतिपाल केला; देवामध्ये जो बटवा आहे तो तुझाजवळच पडला होता त्या वेळेस; मी तो उघडला. मांत एक कागद होता. त्यावर लिहिलं होतं—

‘अजयाकरितां—एक सोन्याचा बदामी तार्वत;

मखमलीचा निळा अंगरखा;

अन् एक रेशमी चौपटी—

या सर्वांचा खर्च—रोख दिले. मध्ये तो आंकडा घातला होता. त्या कागदाखाली चार दिवसांपूर्वीचीच तारीख होती. त्याखाली अक्षर अक्षरांत सही होती. त्यांतील फक्त पटवर्धन ही अक्षरेच महत्त्वासाने मला समजली. सर्व गोष्टी अन् वस्तु तुझाजवळच होत्या त्या कागदांतल्या; माझा आयुष्यांतील सैख्याचा ठेवा मला मिळाला ! ”

स्वामीनीं रहस्यकथन संपविलें.

त्यांना एक खोकल्याची टांस आली, त्यांनी छातीवर हात दिला होता. आणि तशा स्थितीतही त्यांनी देवघराकडे हात दाखविला.

बाहेर पावसाचा फटकारा चालू होता. अन् दूर एक टिटवी भेसूरपणें ओरडली पाण्याच्या सरसरीत. तो आवाज भीतीदायकच वाटला अजयाला !

स्वामीना हेंच पाहिजे आहे देवघरांतून असें आपल्या अंदाजानें समजून संधील बटवा अजयानें आणला. त्यांतील ते दोन कपडे स्वामीनीं बाहेर काढण्यास त्याला खुणावळें. ते अजयानें बाहेर काढून स्वामीजवळ दिले. त्यावर आपलें मस्तक टेंकीत स्वामीनीं हात पुढे केला. हातांतील तार्वत अजयानें त्यांच्या हातावर ठेवला.

“मी तर चाललोच जया ! पण सुदैवाने तुझी आई भेटली तुम्हा; तर तिच्या या अज्ञात भावाची आठवण दे ! आणि माझे ते कार्य ?—तें तेंतें” स्वामींनी हात दाखविला. त्यांचा आवाज खोल गेला होता. जणू आकाशांतील, लांब लांब जाणाऱ्या अन् कमी कमी होत ऐकू येणाऱ्या अशा गडगडाटाशी त्यांची वाचा साम्य दर्शवीत होती. लांब दृष्टी टाकली स्वामींनी एरु अन् त्यांनी डोळे मिटले.

थोड्या वेळाने त्यांनी डोळे उघडले; ते किंचित् वटारल्यासारखे दिसत होते. नुसती डोळ्याची हालचाल ते करीत होते. बाहेरच्या पर्जन्यनिनादानेही अधिकच कावरीबावरी दिसत होती.

“काही काळजी करूं नका मामा ! आठ दिवसांच्या आत मी तें करीन अन् आई भेटली तर तुपची आठवणही अवश्य देईन;” अजय म्हणाला.

“आऽऽऽहा !” समाधानाचा उद्गार स्वामींनी काढला; न् तोच त्यांच्या आयुष्यांतील शेवटचा सौख्योद्गार होता.

त्यांचा आत्मा परलोकात संचार करू लागला होता. वेळोवेळेचे विद्युत् प्रकाश सर्व आकाश तडकत्या दर्पणाप्रमाणे भासवीत होते. पर्जन्यनिनाद मर्मभेदकपणे ओरडत होता. आपणही काही कमी नाही त्या बाबतीत असे मेघराज दाखवीत होते. झाडाची कांदी मोडल्याचा काडकाडू आवाज झाला न् विद्युत्प्रकाशाने स्वामींचे मृतमस्तक एकदां प्रकाशमान झाले.

त्यांच्या मृतशरीर वर आवरण घालीत अजय एखाद्या लहान मुलूप्रमाणे अभ्रू टाळीत होता. त्यांच्या वास्तव्यप्रेमाचा विजय होता तो ! त्यांच्या मृत वृद्ध अन् आदरणीय गतयाण कायेकडे पहाताच, गतायुष्यांतील सर्वच मायेची पाखर आपल्या अंगावरून दूर झाल्याचे वाटले, अजयाल !

अन् स्वामीविषयी तरुणांना वाटणारा अद !

तो तर त्यांच्या प्रेतयात्रेचा बमलेला सर्व युवसत्त्व सांगत !

एका मनुष्याच्या मृत्युने इतर जणांच्या हृदयांचा एखादा मृत्यु प्रभाव पडतो असे अजय प्रसंगी बमला असे. दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी ! अभ्रूचा सडा पडला होता त्या दहनभूमीवर !

मृत्यूनन्तर स्वामीच्या मुद्रेश्वर एक प्रकारचे तेज विस्तृत होतें. त्यांना त्या स्थितीत पाहून ते स्वस्थपणे झोपीच गेले होते, असा भास होत होता ! त्यांचे दोन्ही हात नमस्कार केल्याप्रमाणे जोडलेले होत. त्यांच्या गोऱ्यापान विशाल कराळावर एक दोन अळ्या पडल्या होत्या. जटा भस्तकावर रुळल्या होत्या न् दातीचा भव्यवणा कोणालाही आदराने भारावून टाकणारा असाच होता !

प्रेतयात्रेमाठी त्यांना उचलण्यापूर्वी त्या सर्व निष्ठावंत तरुणांपैकी एकेक-जण पुढे येई, आपलं भस्तक नमवी न् परत जाई; अशा तऱ्हेने आपला आदर व्यक्तवीत होता प्रत्येक जण !

त्या तरुणाच्या शिवाय अलोट जनसमर्द लोटला होता प्रेतयात्रेला ! त्याच्या मृतकायेच्या आंग्रिसंस्कार आटोपून घरी येताना, त्या पाच क्रान्ति-मढळाच्या सभ, उद युवकांच्या मनात स्वामींचे एकच सुभाषित घोळत होतें. जणू तोच त्याचा संदेश होता त्यांना—

“ कुनिप्रवीणतेच्या मंदिरातच स्वातंत्र्यदेवीची पूजा केली पाहिजे.

वाचाप्रवीणतच्या देव्हान्यात नव्हे ! ”

अजय स्वामींची उत्तरक्रिया संपवून घरी आला, तरी त्याचा विचार चालूच होता. स्वामींवर त्याची भक्ति होती. तो नेहमी म्हणत असे—

“ मामा, सत्कार्याकरितां वा कर्तव्याकरितां मी जे कांहीं कष्ट करीन नि जे कांहीं श्रेय मिळवीन त्याची तुम्हीं तारीफ केलीत अन् मला त्याविषयी शाबासकी दिलीत, म्हणजे मला बरं वाटतं ! तुमचा प्रेमळ हात माझ्या पाठीवरून फिरला कीं सर्व कृत्यांचं सार्थक झालस वाटत मला ! ” “ हो ना ! मग मृत्यूपूर्वी तुझ्या पाठीवरून त्यांनीं ममतेनें हात फिरविला नाहीं का ? ” त्याचे मन म्हणे; त्याला तो उत्तर देई, “ फिरविला परन्तु तो त्यांच्या आज्ञेच्या पूर्वीपूर्वीचा ! जें कार्य माझ्या अंगावर त्यांनीं सोपविलें नि जें मी पूर्णतेस नेईनच त्यानन्तर मला हांक मारायला कोण आहे आतां ? त्यांच्या निघनानें सर्व आकाश कोसळल्याचें वाटतं आहे मला. या उभ्या जगांत मला आतां कोणी नाहीं. त्या रहस्यस्फोटानें जी माता माझी आहे,

ती जिवंत आहे की मृत आहे हे मला कळण्यालाही मार्ग नाही ! या आश्रमांत आलं बीं सौख्योद्यानांत आल्यासारखं वाटे मला; पण आतां तें स्मशानवत् भासत आहे. जीवाचा विरंगुळा म्हणून नाही म्हणायला शकुन्तलाच काय ती एकटी राहिली आहे आतां ! ”

दुसरे दिवशीं अजय शकुन्तलेकडे गेला, तेव्हां तात्यासाहेब आराम-खुर्चीत वर्तमानपत्र वाचीत बसले होते. त्यांच्या हातांतील जळत्या सिगरेटची धूम्रवलये हवेत तरंगत होती.

मामांच्या मृत्यूनं अजयाच्या सुंदेवर अल्पशी उदासीनता दिसत होती. परंतु नेहमीच्या खेळीमेळीच्या त्याच्या स्वभावात त्यामुळे बदल झाला नव्हता !

“ बराच त्रास झालेला दिसतो आहे, जय तुम्हाला ! ” हातातील वृत्तपत्र बाजूला सारून तात्यासाहेब म्हणाले. “ साहजीकच आहे ! चांगली विश्रांति घ्या आठ एक दिवस ! ” हातांतील सरत आलेली सिगरेट बाहेर फेंकली त्यांनीं अन् ते बाहेर जाण्यास उठले.

ते गेल्यावर, माणसांनीं गजबजलेल्या जागेत खेळणाऱ्या लहान मुलास, सर्वजण उठून गेल्यावर मोकळेपणा मिळाल्याचा जो आनंद होतो तसलाच मोकळेपणा वाटला अजयाला ! शकुन्तलेनं आणलेला कॉफीचा कप तो हातांत घेत असतांच, अजयाकडे “ हा पाह्यलाच का ? ज्यू दादा ! माज्या नवा पोच्यार ? ” असें म्हणत शकुन्तलेचा घाकटा भाऊ प्रभा पांढऱ्यातच आला. अन् हातांतील काठीनें त्यानें अजयाच्या हाताला घकाही दिला.

शिताफीनें कप खालीं ठेविला नसता तर त्या बालवीरानें तो पाडळाही असता ! अशा रीतीनें तो खालीं ठेवण्यांत कप अन् तोंड यांत बरीच अडचण असते, तें अजयाला चांगलेंच पटलें ! त्याला दोन्ही हातांनीं जवळ घेत अजयानें म्हटलें—“ अरे ! हो ! हो ! जरा हलुं ! ”

“ हें बघ ! ” प्रभानें आपली गाडी सुरू केली. “ मला एक लेजीम नि लायी आनायच्ये ! तात्या म्हनाले आहेत तच्यं ! ”

“ अच्छं ? ” त्यांचें तोंड वर करीत अजयानें विचारिलें.

“ झलच् ! पहाऽऽ ! तादेका विचाल् ! ” असे म्हणून तो शकुन्तलेकडून बांबूत गेल्या अन् त्याने विचारलें, “ हो ना ग, ताई ! ” अन् तिचा होकार मिळवून परत अजयाकडे आला तो नि म्हणाला—

“ आतां व्यायामळालें नेनाल् ना तूं मळा ! ”

“ हो ! हो ! ” असे म्हणत बघी कॉफीसहित त्याच्या तोंडाला लाविली अजयानें; नाही तर त्या बालराजानी, कल्पनेचे किती किल्ले घेतले असते कोणास माहीत !

“ किती त्रास झाला आहे तुम्हाला ? ” कॉफीपान् संपताच शकुन्तलेने अजयास विचारलें.

“ अरसे ! तुम तोंडही तेच सागत आहे ! ”

“ पुरे बरं ! जेव्हा तेव्हा माझ्या तोंडाकडे लक्ष असण चागलं नाही ! ” तिने आपल्या हातांत तोंड लपविलें; ती उठली अन् आंत गेली.

ती परत आली तेव्हा तिच्या हातात सोन्याच्या नव्या बांगळ्या होत्या.

“ या पाहिल्यात का ? नव्या आणल्या आहेत ! ” ती म्हणाली.

“ किती आनंद झाला आहे तुला ! तुम्ही छिया किती जरी शिकळांत तरी तुमची नटण्याची हौस काही संपायची नाही. त्याबरोबर मुरडण्याचीही ! आमच्या आप्पाचे वडिल आहेत ना ? ते एकदा म्हणाले होते—”

“ काय ? ”

“ की हल्लीचा काळ असा आहे ! चरख्याशिवाय देशभक्त नाही अन् मुक्क्यावांचून तरुण स्त्री नाही; मग ती कितीही सुशिक्षित असो. ”

“ अजय ! देवदयेनं मिळत आहे म्हणून घालते हें मी. ”

“ मी मात्र असा श्रीमंत नाही ह ! ”

“ नसलांत तरी त्यात मला वारिड वाढायचें काय कारण आहे ? अजय विवाह मतानं जुळत असतात, संपत्तीनं नव्हे. ”

“ माझं मतही असंच आहे, तुझ्या गुणाबरोबरच संपत्तीच्या सौंदर्यापेक्षा, तुझ्या सौंदर्यासंपत्तीकडे अधिक कौतुक करीत मी ! ”

“ चला; ” शकुन्तलेने दुसरीकडे पाहिलें.

“अन् अजय ?” तिनेच पुनश्च म्हणले.

“अं !”

“हे पहा ! आतां तुमचा कार्यक्रम तुम्हीच ठरवायचा आहे यापुढे !”

“हं ! होईल तें खरं ! आयुष्य हा भवितव्यतेच्या गोफणीतील दगड आहे ! जिथें पडेल तिथें पडेल !”

“मला सांगितल्याशिवाय कांहीं करायचं नाही हं !”

“चांगलीचं अट आहे !” अजयानें हंसत उत्तर दिलें. अन् असें म्हणून तो घरीं जाण्यास निघाला तो किंचित् द्विधा मनस्थितीतच !

शकुन्तलेच्या या निस्सीम प्रेमाची गोड उर्मी, आपल्या कार्यात हिला अशीच सोडावी लागेल, या विचारानें कमी सुखची वाटली त्याला ! त्या शुद्ध व सात्विक सौख्याची आतांच विटवना होऊ नये म्हणून क्रांति-मडळाच कांहीं एक वर्तमान तिला त्यानें कळविलें नाहीं. ध्येयप्रीतीच्या असामान्य लालसेनें भारावलेले वीर वैयक्तिक प्रीतीच्या कुंपणांत कोडून कधींच राहूं शकत नाहींत, कार्यव्याप्तीच्या खुल्या मैदानांत दोन हात करण्यासही ते सज्ज होतात. त्यांतच त्याची मर्दुमकी असते. योरपणाची कसोटी असते ! त्यागाचें वैभव असतें.” अशाच तऱ्हेच्या शकुन्तले-विषयीच्या प्रेमविषयक निर्णायक विचारात तो घरीं पोचला.

तेव्हां त्याला ग्लीसन्च्या हल्ल्यात आणखी एक संकट आळलें कळले. तें कोणतें ?

प्रकरण १५ वें

वियोगानिःश्वास

विजयाच्या अपघातानंतर पंधरा एक दिवसपर्यंत तो ऋग्गालयामध्येच होता. उठून बसण्याच्या स्थितीतही तो नव्हता. त्यामुळे आपल्या म्हणण्या-प्रमाणे इतक्या दिवस तो शोभनेला कांहीच कळवू शकला नाही. अज्ञानाच्या अंधःकारांत त्यामुळे शोभना वावरत होती. संशयाच्या पिशाच्चाचे बुजगावणे रामभाऊंचे सांगणे दाखवीत होते. नाना आणि सुधीर यांच्या ताटातुटीमुळे तो भीषण अक्षर अधिकच भयाण वाटला तिला. या सर्व स्थितीत आशेचा एकच किरण होता तिला; नि तो म्हणजे विजयाची त्वरित भेट. पण त्यांतही निराशाच पदरी पडली तिच्या ! कारण नानांच्या नाहीसे होण्याचे दुःख ती करीत होती. त्याचे दुसरेच दिवशी काका कलकत्यास रवाना झाले, त्यामुळे शोभनेनेही पुणे सोडले. त्याच स्थितीत परत कॉलेजांत लागलीच जाणे तिला शक्य नव्हते !

इकडे गेले पंधरा दिवसांतील ऋग्गालयांतील कांही प्रसंग आतां ते सोडल्यावरही विजयाला आठवत होते !

“कोण ? वहिनी ? तुम्ही इकडे कुठे ? हं हं ! हॉस्पिटलमध्ये आहे ना मी ?” शुद्धीवर येतांच विजयाने विचारले. “राई सुरक्षित आहे ना ?” असे म्हणून राईकडे त्याने पाहिले. तेव्हा ती म्हणाली—

“तुला किती त्रास पडला ?”

तिच्या या उद्गारावर तो म्हणाला—“तें जाऊं दे ! तूं वाचलीस ना !”

“फार बोलूं नका भाऊजी ! त्रास होईल ! वहिनी मग मध्येच म्हणाल्या. डॉक्टरांचे सांगणे आहे तसे !” वहिनीनी त्याच्या कपाळावरची कोळन-

वॉटरची घडी सारखी केळी नि म्हटलें—“काय प्रसंग आणला होतात ? पुण्याहून परस्पर इकडे आलांत, मला भेटतां कीं नाहीं हीच भ्रान्त होती. पण ईश्वर आपला नि तुम्ही वांचला !”

बऱ्याच घाबरलां होतां तुम्ही अस दिसत आहे ! किती नवस केलत ?”

“पुंर झालं,” कुशीवर वळणाऱ्या विजयास मदत करीत त्या म्हणाल्या. “जेव्हां तेव्हां देवाची अशी टर उडवणं चांगलं नाही ! स्त्रियांचं हृदय काय कळतंय तुम्हांला ? जेवण जात नव्हत मला चार दिवस !”

बाजूच्या खुर्चीवर बसलेल्या वहिनींचा हात आपल्या हातांनं हाताळत विजयाने क्षमा मागितली, “तुम्हांला दुखवण्याचा माझा हेतु नव्हता वहिनी !”

“अह ! मीं कुठें म्हटलं तस ? आतां बर वाटतंय ना ?”

“हो, मुमंन द्या; म्हणजे आणखी बर वाटेल !”

वहिनींनीं मुसुबे सोलायला सुरवात केली. तेव्हा रमाकांत म्हणाला—
पांघरून द्या बुवा ! थडी वाजते मला.”

“पडलीच आहे ! पाऊस कमी झालाय आतांशा थोडा !”

“थंडीचे दिवस आले म्हणजे रोज रात्रीं निजतांना इनामगावची आठवण होते मला; ती शेकोटी सकाळची ! माझघरांतला जेवणाचा थाट ! अन् तुम्हांला आठवतं ना ! मुगाची खिचडी नि नारळाच खोबरं किती आवडत असे मला तें ?” अन् यावर मुसव्याची एक फोड त्यानें तोंडांत टाकली.

पुण्याच्या पुरंदर्यांच्या पत्त्यावरील पत्राचें उत्तर आलें नाहीं म्हणून एका मित्राला दुसरें पत्र टाकलें विजयाने ! त्याचें उत्तर वाचता वाचता आतां वरील स्मरणचित्रें त्याला आठवत होती. जें उत्तर आले होते तेंही मग त्यानें वाचलें—“...काका तूं गेल्यावर चारच दिवसांनीं कलकत्त्याला गेले. त्यांनीं जागा सोडली एवढीच माहिती मिळते आहे; शोभना कॉलेजांतही येत नाहीं हल्ली !.....”

नेरळला पत्र टाकून पाहिलें विजयानें मग ! पण त्याचाही उपयोग झाला नव्हता कांहीं !

“ आपल्या या येण्यानं असा एखादा प्रसंग घडला काय ? तो विचार करू लागला.

“ की, रामभाऊंनी कांहीं भरवचं तिच्या मनांत ?

“ पण छे ! नुसत्या भुमकेच्या उठावणीनें शोभना कधींच असं करणार नाही. ” त्याचें मन सांगत होतें त्याला.

पुढे आणखी एक आठवडा गेला, तरीही शोभनेची भेट न घडल्यामुळे त्याच्या मनांत खिन्नता पसरली होती. नदीच्या कांठावर पुरामुळे पाणी चढावें न कृत्रिम ओलावा यावा त्याप्रमाणेच स्मृतिसिंचनानें तो थोडा अं नंदांत रममाण होई; पण तो क्षणिकच ! दिव्याची ज्योत तेल नसळें तर किती वेळ प्रकाश देणार ? विजय पुष्कळदा समाधान पावण्याचा यत्न करी; परन्तु त्याची मनःस्थिति असमाधानीच राही परत !

अजूनही एकाद महिना दुखापतीवरील पट्टी प्रत्येकीं बांधण्यासाठीं तिथेच रहाण भाग होतें त्याला. त्यामुळे त्या दिवसांत त्याच्या मनाला एकच आशा होती की पुण्यास परत गेल्यावर आपण वाटेल ते करू, परन्तु शोभनेचा पत्ता काढूच काढू ! त्यामुळे त्याची अगदींच निराशा नव्हती झाली.

विजयाची ह्या काळांतील अत्रोल वागणूक रमाकांत नि वहिनी यांच्या दृष्टींत पुष्कळच भगली. रमाकांताच्याही नोकरी सपण्याला जवळजवळ विजयाचा मुवईला निवास होता तितकाच अवकाश होता. आठच दिवसांनीं नन्तर दादा आला होता त्याचीही तीच स्थिती झाली होती. विजयाचा विनोद फार लुप्त झाला होता अन् चिंता पसरलेली होती त्याच्या बोलण्यांत !

आज सायंकाळीं विजय एकटाच समुद्रावर फिरायला गेला.

त्यानें समुद्राकडे पाहिलें !—भरतीची वेळ होती. लाटा आपटत होत्या किनाऱ्यावर; पादऱ्या फेंसाळ पाण्याची हूल उठे लाटेच्या मायोमाग ! जणू कांहीं तें त्याचें विकट हास्यच होतें ! पाणी वाळूवर पसरे नि परत खालीं उतरे ! आदल्याच दिवशीं वाळूचा किल्ला करून ठेवला होता कोणीतरी; तोही त्या लाटांत विरून गेला. थोड्या वेळानें तेथें त्याच ठिकाणीं दोन लहान मुलें घेऊन एक गृहस्थ आला. त्याचें संभाषण चाललें होतें !

“कालचा किला रे आपला !”

“भरतीच्या पाण्यांत गला मोडून !”

“परत नवा करूं हं आपण !” तो गृहस्थ म्हणाला.

“आपल्या मागेही एखाद्या घटनेच्या जोराने असाच आपल्या प्रेमाचा प्रासाद उडवून दिला नसेल ना ? हरकत नाही. परत उभा करू आपण तो.” विजय म्हणाला. त्याने समुद्राकडे पाहिले. संध्येच्या रक्तिमेत सर्वत्र लालच पैणी आहे की काय असा भास झाला त्याला. त्या जळपृष्ठावरील चकचकीत बारीक वर्तुळे पाहिली त्याने. सूर्याच्या नाण्यांनी कोणी हा आच्छादिला नाही ना ? की, एकादा त्याच ठिपक्याचा गालू अंधरला आहे ? छे ! छे ! लहान लहान चांदीच्या भांड्याची उघडी तोंडेच असतील ती ! पाण्यात बुडालेले असतील त्याचे इतर भाग ! अं ! कोणीही आंत येऊ नये म्हणून जलदेवतांनी सैप्यजाल ठोकले असेल, हे आपल्या डोक्यावरील बाजूला; अशा विंतीतरी कल्पना सुचल्या असया एखाद्या कवीला ती चकचकीत वर्तुळे पाहून, असे वाटले विजयाला. रक्तविनाप्रमाणे क्षितिजावर सूर्य दिसत होता ! प्रक्षोभजनक राजकीय आंदोलनाप्रमाणे, उचवळून येत होता उद्धी ! तिकडे तो पहात राहिला ! समुद्र सगराच्या गभीरतावरील रत्नभांडार मग त्याच्यापुढे उभे राहिले. त्याच्या अस्तित्वाचे एकही चिन्ह चर दिसत नव्हत. ‘त्याप्रमाणेच या वियोगपृष्ठाखाली आपल्या पुनर्मेढीचे आस्तिक्य अज्ञान नसेल ना ?’ आपल्या दुःखाविषयी त्याला वाटले.

जलाशयाचे ते बहुविध स्वरूपही त्याला आवडले नाही; त्याच्याकडे पाहून, तो आपली हसून थट्टाच करतो आहे असे त्याला वाटले. वृथाने ताठ भरल्यामुळे फडफडणाऱ्या लांबवर एका जहाजाच्या शिडांतही त्याला गम्य वाटले नाही. जलकण एकादू दोन त्याच्या अंगाला चाटून जात तेही आपल्याला घाबरविण्याकरिताच, असे त्याच्या मनाने घेतले. रस्त्यावरील रहदारीतील सर्वजन आपापले मार्ग आक्रमित होते. “माझ्या दुःखाची यांना कांहीच जाणीव नाही, ना ?” आक्रंदित चित्ताने त्याने विचार केला. तिकडून दृष्टि काढून त्याने उजव्या हाताला पाहिले. मलबार-

हिल्ची दाट झाडी होती. गर्वर्नमेंटहाउसचा एक उच्च लाल दीप त्याला दिसला. शेव्हरोलेट कंपनीच्या विद्युत् जाहिरातीची लकाकी त्याला कळली: न् जेव्हां त्याने दुसरीकड दृष्टी वळवली तेव्हां, रस्त्यावर विद्युतदीपाची लांबच लांब वळत गेलेली ओळ त्याला दिसली. विद्युत्खीच्या ठिणग्याच होत्या जशा काहीं त्या !

रस्त्यावर भराभर मोटारी जात होत्या.

पोगे वाजत होते, घर्घर् होत होती, काळ्याभोर डावरी रस्त्यावर प्रकाशाचे किरण पडत होते.

एका फट्फटी मोटारचा आवाज सुरू झाला. तो जवळ जवळ आला. अन् एकदम मोटारसायकल थांबल्याचाही आवाज झाला. पुढील मोटारी पोलिसाच्या हातामुळे थांबल्यामुळे समोरच एक फट्फटी थांबली होती ती तिच्याला दिसली. गतीमध्ये असताना अकस्मात थांबल्याने त्या फट्फटीच्या मागील बैठकीवरील ती तरुण मुलगी, पुढील तरुणाच्या अगावर लोटली गेली- तिच बॉब केलेले झुपकेदार केंस उडाले. विचित्र आवाजात ती मजले टासल्याने त्याप्रमाणे दिसली. अन् पुन्हां सर्व काहीं स्थिरस्थावर झाले.

विजयाला त्या दोघांच्या सौख्याचा दृवा वाटला !

मनुष्याच्या मनाची अशा वृत्तीच असते कीं, आपण दुःखात सापडलों असता आपणांस तसाच एखादा दुसरा मनुष्य आनंदात दिसला तर त्याचा दृवा वाटावा. मात्र असे वाटण्यात त्या दुसऱ्या मनुष्याचा आनंद नाहीसा व्हावा यापेक्षा आपला आनंद परत मिळावा, हीच इच्छा अधिक असते मनुष्याच्या मनात, हेही तितकेंच खरे !

विजय घरी जाण्यास उठला ! त्याचे पाय त्याला घरी नेत होणे इतकेंच; मन मात्र शक्य तितकें घरापासून सुदूर, शोभनेच्या शोभाच्या विवंचनेत हिंडत होतें. अशा विचारग्रस्त स्थितीत चौपायीवर जाण्याचा पूल तो ओलाढीत असतां एका पाटीवाल्या बार्डस त्याचा धक्का लागला न् तिने थोडेसे दरेडावून, त्याबद्दल नापसंती दर्शविली हेही त्याच्या लक्षांत आले नाही.

गिरगांवांत रमाकाताच्या बिन्हाडी केव्हां आला हेही त्याला समजें

नसतें; परन्तु गिरगांव नाक्यावरच त्याच्यावर एक दगावण्याचा प्रसंग गुदरला होता; पण तो टळला त्यामुळे तें त्याला कळू शकलें !

भरधाव मोटार येत होती, परन्तु तें न जुमानतां विजय तसाच नाकें ओलांडू लागला. मोटार जवळ आली. तिच्या गतिरोधकांचा आवाज झाला अन् ती थांबली; विजय पुढे गेला. एक शेलकी शिवी हासडली गाडीहाक्यानें, अन् तो उद्गारला, “ आणि ह्ये इस्टूडट ! ”

लांचवर एक आवाज उमटला, तसा तो ऐकूं आला उद्गार विजयाला; घरी आला तेव्हांही विजय याच तंद्रित होता !

असेच कितीतरी कंटाळवाणे दिवस मुंबई सोडीपर्यंत त्यानें घालविले.

इनामगावला घाडलेलें पत्रच परत आल्यामुळे (दादा मुंबईला गेल्यावर ते शोभनेनें घाडलें होतें. पुष्कळ वाट पाहिली तिनें;) शोभनेचें मनही सुस्थितीपसून दूर असेच होतें.

झाडाला पालवी फुटू लागली, पण त्याच वेळेला, वणव्यानें ते नष्ट व्हावें, तशी तिच्या प्रीतीच्या अकुरोद्रमाची गत झाली होती. दुर्दैवी घटनांच्या सागरात वाचविणारा अशा विश्वासां विजयाकडे पहातां पहातां चुकामुकीच्या अशात मत्स्यानें त्यालाच परत पाण्यांत ओढावें तशी त्या कौटुंबिक आपत्तीत विजयाची अनुपस्थिति वाटली तिला ! ज्वालाग्रही घरांतून एखादा भीर आपणास बाहेर काढील म्हणून ज्या दोरखंडावर तो वर येत असेल तिकडे मोठ्या आशेनें पहावें; पण एकाद्या आगीच्या झोतानें तो दोरच तुटला; रानारानातून बेसुमारपणें धावताना क्रूर श्वापदांच्या तडाक्यांत शंभडलें असता, एकादा शिकारी आपणास साहाय्य करील असें मानावें अन् तितक्यांत त्याच्यावरच मागाहून एका श्वापदानें झडप घालावी अन् तो राहीसा व्हावा; तसा विजयाचा वियोग वाटला तिला. मात्र विजयाच्या प्रहवासाला आचविण्य स भाग पडणारी अशी काय घटना आहे तें तिला कळलें नव्हतें !

शोभनेला वाटे—“ विजय किती दुष्ट आहेत; बरं झालं मी त्यांना जोडीदार निवडलं नाही; या खडतर आपत्तींत भीर द्यावयाला मला कुणीच नाही !

या जीवनाच्या वावटळींतून हांक मारायला मला कुणीच नाही; या झंजावा-
तांत मला आधार देऊन भूतलावरून उडू न देण्याला मला कोणीच नाही.
माझ्या प्रेमगंगेचा मार्ग चुकला का ? माझी मनाने ठरविलेली कसोटी असंत्य
आहे का ? जीवनयज्ञांत, माझी प्रीतीची आराधना स्वीकारण्यास विजय
नालायक आहेत ! प्रीतिचे रंग मोडक असले तरी ते नेहमी खरेच असतात
असं नाही ! विजयांनी दाखविलेलं प्रेम अगदी फुलाच्या रंगाचं होतं. तुझ
भरलेल्या अमृताच्या संचयांत म्हणून उडी घ्यावी अन् ती एकाद्या जलाश-
यांतच पडावी अन् गुदमरणाचा प्रसंग यावा तसंच नाही का हे ? प्रेमसा-
कल्याच्या ब्रह्मानंदनगरींत एकाद्या विजयी शूरकन्येप्रमाणे प्रवेश केल्याचा
विजय मी मानित होतें; पण आंत शिरतें तो काय ? सर्व नगरी उध्वस्त
दिसली ! उदासीनता, विषण्णता, निराशा, सगळीकडून उभ्या राहिल्या
आहेत ! माझ्या सौंदर्यावरचच काय ते त्यांच प्रेम आहे त्याचं दुसरं काय ? ”

परत तीच विचार करी—“तुझं सौंदर्य ? अन् त्याचा पराक्रम !
आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने स्वतःविषयी अहंकार वाहण्याचा अहमन्य युवतीना
लीलेनं झुलवाव असा त्याचा अधिकार आहे ! त्याचं कर्तृत्व आहे ! त्याचा
पराक्रम आहे ! समजलीस ? यज्ञात प्रीति स्वीकारण्यास विजय नालायक आहे
असं तूं समजतेस ! पण कित्येकवेळां असले यज्ञ दैवी दुर्विलाच्या राक्षसांनीही
उध्वस्त होतात हे विसरूं नको; झंजावातांत तो तुला हांक मारीत आहे; पण
परिस्थितीच्या विपरीततेचा वारा तुला तें ऐकूं देत नाही, त्याला तो काय
करणार ? तो नुमती हांकच मारीत आहे असं नव्हे; तर मनानेही तुझ्याच
ध्यासांत तो निमग्न आहे. तूं जलाशयांत पडल्याने गुदमरली आहेस असं
म्हणतेस; परन्तु स्वर्गीय आनंदाच्या अतिरेकानेही मनुष्य गुदमरतो अशा
भविष्यकालाचें तें सूचक आहे हें माहीत आहे का तुला ? कशाचे जोरावर
आरोप करीत आहेस तूं हे ? काय पुरावा आहे तुझ्याजवळ ! बोल बोल ! ”

यावर ती म्हणे—

“खरेच प्रेमेत हे शब्द ! मला तरी त्यांतच आनंद नाही का ? ”

सरकारी पत्रकांत “रत्ना, बदल्या नि नेमणुका ” या सदरांत विकासपूरचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज मि. ग्लिसन् यांना दीड महिना सुटी मिळाल्याचें वाचल्यापासून अजयाला धक्काच बसला. “रजाच आहे, तरी पण, निवृत्ती-पूर्वीचीच ती न टरो म्हणजे मिळविली,” असें त्याला वाटलें. नन्तर त्याला समाधानहो लाभलें वरील गोष्टीत; कारण ती सुटी ग्लिसन् ह्यांनीं हिंदु-स्थानातच घालवयाची होती.

विकासपूरच्या मध्यभागीं लाबच लाब असा जो रुंद रस्ता होता, त्याच्या दोन्ही बाजूंस घक्क्याप्रमाणें दाट झाडी, उभी होती. या रस्त्याला साधारण मध्यावर एक मार्ग उबवें बाजूस फुटें ! त्याच वाटेनें सुमारे दोन तीन फर्लांग गेल्यावर विकासपूरच्या कोर्टकचेऱ्यांच्या इमारती लागत ! दुपारी या बाजूला जे विचित्र चेहरे दिसत ते पाहून चागलीच करमणुक झाली असती एकदाची; आपलीं अगडबंब पागोटीं नि अनावर पोटे सांवरीत जाणारे शेते लोक, अखूड काचा मारलेले न् गंध लावलेले चिक्क मारवाडी, त्यांच्या सपाट्यांत सापडलेले गरीब कर्जबाजार कुणबी, भांडखोर पक्षकार, त्यांच्यासह त्या त्या दिवशीं कोर्टाचे प्रश्न नि त्यांची उत्तरे इत्यादींची चर्चा करणारे वकील, यांनीं तो रस्ता बहुधा वाहत असे. स्वतःला मोकळीक असली म्हणजे काहीं रिकामटेकडी मंडळीहीं कोर्टातील खटले ऐकण्यास जात असत त्या वाटेनें कधी कधी ! याच रस्त्यावरून कोर्टकचेऱ्यांच्या इमारतीचा एक झज्ज्या हातास टाकून पुढें सुमारे दीड दोन मैलांवर “डोंगरी” नांवाची सरकारी अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानांच्या बंगल्याची वसाहत होती. त्या बाजूलाच रस्त्याचे उजव्या कडेनें तिरप्या दिशेत रेल्वेचा मार्ग जात

होता. या रेल्वेलाईनचे बाजूला भयंकर झाडी होती. इतक्या दाट जंगलाची ही जागा म्हणजे विजयाच्या कटातील पहिले मर्मस्थान होते. त्या डोंगरी वसाहतीच्या बाजूला जाणारा रस्ता हे त्याचे दुसरे मान्याचे ठिकाण होते अन् त्याच बाजूला जे एक प्रसिद्ध इराण्याचे उपाहारगृह होते, त्याच्याच जरा आघी, डोंगरीच्या बाजूला एक नाके होते त्या ठिकाणी तर इतल्याचे मुख्य प्रारंभसूत्र होतं. रात्रीचे वेळी डोंगरीकडून येणारी मोटार त्या नाक्याच्या अलिकडे थांबावी अशी एक व्यवस्था अजयाने केली होती. ती ज्या ठिकाणी थांबेल असा त्याचा अंदाज होता तेथून ग्रीसन् यांचेवर गोळा झाडावची नि रेल्वेलाईनच्या दाट झाडीचा आश्रय घेऊन पळून जायचे, असा एकंदर प्रकार होता त्याच्या या कटाचा.

विक्रमपूरला वरील मुद्दम नगरीत अश्राव्य दडपशाहीचे प्रकार आचरून राहिलेले डि. जज्जु ग्रीसन् 'डोंगरी' कडे रहात असत. तीस वर्षांपूर्वी त्यांची नमणूक क्रान्तीची चळवळ दडपण करिता मुद्दामच झाली होती. परन्तु जसजशी त्यांनी ती नेस्तन बूद करण्याच प्रयत्न चालविले, तसतस क्रान्तिकारकांचेही विदेशीयांवरील अत्याचार अधिकच बळावले. चेडू जितक्या जास्त जोराने दाबावा तेवढ्याच उशीने तो उंच उडतो ना? वरील अधिकाऱ्याच्या भयजनक निर्णयाच्या दडपणाने स्वातंत्र्याची प्राप्ति अल्प-कालांत गाठू इच्छिणारे तरुण थोडेच शमणार होत? उलट दूर सारून वाफ बाहेर जाण्याचा प्रयत्न करते तसेच दडपण होते ते त्यांना; त्या काळांतील ती चळवळ मेल्यानंतरही पुढे आतां अजयासारखा तरुण तसले कृत्य करायला तयार झाला होता, हा त्याचाच पुरावा नाही का? त्या चळवळीला विरोध म्हणजे स्वातंत्र्याकरितां वाटेल तो स्वार्थत्याग, जीवाचा यज्ञ, धैर्याचा कोट, शौर्याची सीमा करणाऱ्या, एका रक्ताने नि एका वृत्तीने निगडीत झालेल्या देशवांघवांच्या प्रयत्नांचा तटाला टकरा देण्यासारखेच नव्हते कां? एखादे ठिकाणी एतद्देशीय बंधूला शासन होताच त्याच्या प्रतिक्रियेचे निनाद सर्व देशभर उठत! आसेतुदिमाचल ऐक्याची, प्रेमाची, देशभक्तीची लाट उसळली होती हिंदुस्थानभर; कांही कारणाने

त्यांत अपयश आलें, तरी जेव्हां स्वतंत्र हिंदुस्थानांत या देशाच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास लिहिण्यांत येईल, त्या वेळेस तीस एक वर्षापूर्वीच्या या आंदोलनाला मानाचें स्थान मिळेल यांत शंका नाही !

दीड महिन्याची ग्लिसन् यांची सुटी संपली !

जज ग्लिसन् यांची सुटी संपल्याने ते परत कामावर आले होते !

ग्लिसन्च्या हल्ल्याची देखरेख करण्यास नियमितपणे रहायला मिळविं म्हणून 'Central' हॉटेलमध्ये गेले पंधरा दिवस रोज रात्री येण्याचा परिपाठ ठेवला होता ज्याने. आज एक स्पेशल दूध नि पाव मागवून त्याने पावाळा लोणी लावण्याला सुरवात केली अन् तसें करतांना समोरच्याच टेबलावरील एका गोऱ्या सार्जंटकडे त्याने पाहिलें. 'सेंट्रल हॉटेल' त्या वसाहतीच्या जवळ असल्यामुळे नि युरोपिअनाची जी थोडीबहुत वस्ती होती विलासपूरला, तीही त्याच बाजूला जवळच असल्यामुळे पुष्कळ गोरे साहेब वरील हॉटेलला आश्रय देत असत !

"How Patodhan!" आपल्या सफाईदार भाषेन त्याच्या नांवाचा अशा तऱ्हेचा उच्चार करीत तो सार्जंट म्हणाला. त्या दिवशी डी एस्. पी. कडे आपल्या वर्गाच्या नेहमींच्या संचलनाची अनुज्ञा काढण्याबाबत जय गेला होता, त्या वेळेस याच साहेबाने आपुन्कीने त्याला अगत्य दाखविलें होतें हे त्याला आठवलें. त्यानें दशी आस्था का दाखवावी, हें अजयाला कळेना ! परन्तु त्याची तसली वागणूक पाहून अजयानेही त्याला लगेच असे तिरस्कारयुक्त संभाषण केले नाही.

"Your parade a success ?" अजयाच्या पुढील काचेमधून एक त्रिस्कीट तोंडात टाकीत फ्रेडने विचारले, तो फ्रेड होता हे वाचकांच्या लक्षांत आले असेलच ! अजयालाच विजय समजून त्यानें आपलें वर्तन असे केलें होतें त्याच्याशी ! बरें, येथें येऊन विजय परेड कशाकरिता काढतो इत्यादी चौकशीही त्यानें केली नव्हती, त्यामुळेही त्याला विजयाच्या नास्तिक्याबद्दल काहीच सूचना कळली नाही अजयाच्या बोलण्यांत ! फक्त मिरवणुकीवर जो नवीन निर्बोध विकासपुरात घालण्यात आला होता,

तो अजय्याचे बाबतीत (विजयाचे बाबतीत असे फ्रेड समजत होता!) काढला जावा या एकाच उद्देशाने डी. एस्. पी. कडून फ्रेडने ती परवानगी मिळविली होती.

“A nice one! Thanks to you!” (वा! अगदी छान! आभार आहेत आपले) अजयाने त्याचे आभार मानले.

“Don't mention that! It's friendship, you must thank!” (“छे! छे! मित्राच कामच आहे ते!”) असे म्हणून फ्रेड दुसरीकडे लागलीच वळला, हातातील छडी खाली जमिनीकडे घरीत न मधून हलवीत जाता जाता त्याने कारण सांगितले, “Well, I must hasten; I am busy with my boss!” अजय मात्र त्या वेळेस म्हणत होता— “याच्याविषयीही काळजी घेतली पाहिजे. A Revolutionary should believe none from outside.” (क्रांतिकारकांनी बाहेरच्या कोणावरही विश्वास ठेवू नये!) फ्रेडच्या (अजयाला त्याचे नांवही माहित नव्हते) त्या असबद्ध (असे अजय समजत होता) सलगीने निश्चिंत होऊन, अजय त्या दिवशी जो ‘सेटल’ हॉटेलच्या बाहेर पडला, तो आपल्या कटाविषयी अधिक गुप्तता नि दक्षता राखण्याच्या हेतूनेच! “सी. आय. डी. चा मनुष्य नसेल ना हा?” त्याला वाटले “काय जत आहे! पण मरणाचे असा का मी पत्ता लागू देईन?”

“फ्रेड कधी पूर्वी भेटला होता का?” याचा अजयाने बराच विचार केला. पण त्याला नकारात्मक निर्णय मिळाला. “मग इतकी जानपछान करून घेण्यासारखे त्याने आपल्याला कोठे पडिछे होते? पाहू शकला असेल काय?” त्याने विचार केला. पण त्याचाही अनिर्णयात्मक विचार केला त्याने.

याचे दुसरे दिवशी, त्या हॉटेलमध्ये न जाता परन्तु तिकडे येणारा जाणारा प्रत्येक मनुष्य, निदान फ्रेड तरी, निश्चित ओळखता येईल, अशा जागी जवळच लपून बसला. त्या दिवशी फ्रेड काही आला नाही. त्याचे दुसरे दिवशी तो त्याला दिसला. अन् मग चारराच दिवसपर्यंत पाळत ठेवूनही फ्रेड परत दिसला न ही त्याला.

हळ्याला आतां आठवडाच उरला होता. तेवढ्या अवधीत वेढां फ्रेड पुन्हा भेटला नाही, तेव्हा त्या साहेबाने कोणत्या तरी गैरसमजुतीने

आपल्याशीं तशी सलगी दाखवली असें समजून अजय स्वस्थ बसला. सर्व सिद्धता झाल्यावर त्याच्या मनांत विचार आला, “आपलं हे करणं बरोबर नाही !”

“कां ? काय चुकीचं आहे यांत ?” तोच स्वतः पुन्हां प्रश्न करी यावर. ”

“ग्लिसन् याच्या पश्चात् त्यांच्या पत्नीला त्रास होईल !” पहिला विचार म्हणे !

“मी ग्लिसन्ना मारणार आहे ! त्यांच्या मृत्युमुळे काय अनर्थ होतील त्याला मी जबाबदार नाही !”

“तो कसा ?”

“यानें अन्याय केला, तो त्याचे परिणाम समजून केला का ? ज्यांना त्रास दिला यानें, त्याच्या आतेष्टाची पर्वा केली का ?”

“न्यायदेवता निष्ठुर असते !”

“अगदीं बरोबर हेंच म्हणतो मी; अन्यायाचा सूड व्यायरा मी निघालो आहे तो न्यायाच्याच आघारानें ! न्यायदेवता निष्ठुर असते ! माझ्या या न्याय्य सूडानें ग्लिसन् याचेवर अन्याय होत नाही ना ? मग इतरांवर त्या मुळे होणारा परिणाम मी पहात नाही !”

“तुझा आयुष्य मातीमोल ठरेल !”

“ठरो त्याची मला निता नाही; शारीरिक अर्थानें मातीमोल ठरेल, पण यापेक्षाही उदात्त, यापेक्षाही धैर्यवान, यापेक्षाही उच्च अशा दृष्टीने पाहिलं म्हणजे तें म्हणण चुकीचं आहे असें दिसेल ! या विवक्षित, व्यक्तिगत अत्याचाराला मला प्रवृत्त केलें तें त्या व्यक्तिच्याच गतकृत्यांनीं ! पराक्रम हीच जीवनाची शोभा आहे माझ्या मते ! अन् न्यायाकरिता बलीदान हा पराक्रमच आहे एकप्रकारें ! शंभर वर्षे कुव्याप्रमाणे जगण्यापेक्षा दहा वर्षे मनुष्याप्रमाणे जगणे अधिक प्रिय आहे मला ! अन्यायाविरुद्ध चांड येणं यांतच मनुष्यत्व आहे ! अन् त्या अन्यायाविरुद्ध लढण्याचा निश्चय प्राणमोळेही लढण्याचा निश्चय-इतरेजनांनं जागृत करणं हें राष्ट्रहितच आहे ! मृत्यूचं मोठ कदाचित् द्यावं लागेल या पूर्वतयारीनेच मी हें करतो आहे ! पण शक्य तर तें न देण्याचा माझा विचार आहे. ”

त्याच्या परस्परविरुद्ध विचाराचा अखेरचा निर्णय वरीलप्रमाणे घेतला अर्थात् !

प्रकरण १७ वें

हल्ल्याच्या आदला दिवस

एक महिनाच्या अवधीनंतर आनंदस्वामींच्या मृत्यूने अजयाला झालेलं दुःख वमी कमी होत होतं, तर त्याच वेळेला अजयाचे अंतःकरणांत, त्या राजी घडणाऱ्या प्रकारांत जर अपयश आलं तर काय होईल, हा प्रश्न एकसारखा उभा रहात होता. अशा वेळीं स्वतंत्रतेतील शकुन्तलेची त्याची ती शवटचीच भेट ठरली असती.

ज्या जलप्रवाहाच्या कांटावर तीं दोघे बसली होती, त्यांत एक दगड टाकला तिने ! तरंग आंनू न बाहेर पसरत गेले. त्यांच्या त्या सूक्ष्म ऊर्मीकडे लक्ष देत तिने विचारिले—

“तुम्ही कोटल्या तरी अडचणीत आहात ! होय ना अजय ?”

“शकू !” तिचे हात आपल्या हातांत घेत तो म्हणाला, “गेळा संबंध दीड महिना मी रोज तुझं समाधान करतो आहे अन् तुझं परत तेंच ! मामांच्या वियोगाने झालेला फरक असला तर असेल हा ! बाकी दुसरी मला काय विवचना आहे !”

“माझा नाही यावर विश्वास बसत ! मनुष्य लपविणाऱ्याचा यत्न करील; पण त्याचा विवेक—”

“सदासर्वदा विवेक धरण बरं नसतं !” तिला मध्येच थांबवीत अजय उद्गारला.

“म्हणजे ? मनांत खळबळ असली तरी ती ओळखायला तूं मोठी मनःकवडीच की नाही !”

“त्यामुळे नाही कळलं मला तें !”

“नाही तर कथानं ?”

“तुम्ही नित्याचे, त्यामुळे तुमच्या मुद्रेवरील बदल मी चटकन् ओळखला !”

ती आपला हेका मुळीच सोडीना, हे पाहून अजयाने ते बोलणे तिथेच थांबविले. थोड्या वेळाने त्याने पुन्हा संभाषणास सुरुवात केली. माडीवरील उभ्या हातावर हनुवटी टेकून शकुन्तला त्याच्याकडे पहात होती.

“काय होणार आहे कुणास माहीत ?”

“कोणाचे ?”

“आमच्या पहारेकऱ्याचे ! मी पाळतीवर असतो त्याच्या; अस म्हटलं, त्या सी. आय्. डी. च्या मनुष्यान !”

“का ? तुम्ही कुठे कशाकरिता कट करता आहां की काय ?”

“छे छे ! त्याचा आपला संशय तसा !”

“काय साधण्याकरितां असे त्याचे म्हणणे ?”

“अर्थात् देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां !”

“म्हणजे ? तुम्ही का हल्ला करणार आहांत कोणावर ?”

या तिच्या प्रश्नाने आपली चूक कळली अजयाला. त्यामुळे मानेने त्या प्रश्नाला नकार देत, त्याने तो विषय सोडला. यानंतर मात्र त्यासंबंधी एकही उद्गार न कळत का होईना त्याच्या माषणांत आला नाही.

“तुम्ही असे काही करू नका ! डोकं शांत ठेवत जा ! तुमची बेफाम वृत्ति मला माहीत आहे; म्हणूनच तिळा लगाम घालण माझे कर्तव्य आहे !”

“कां ? काय होईल आपली ताटातूट झाली तर ?” अजय गंभीरपणे हंसला. त्याच्या विचारग्रस्त मुद्रेवरील ते हास्य रानवट जमिनीवर एकटेच पारिजातकांचे फूल दिसावे तसे होते !

“काय होईल ! संबंध जीवन निश्चय होईल माझे ! तुमच्या वियोगाच्या आवेगांत मनःच्या अनावरतेने सर्व ब्रजूला लाव लांडाव धांवत जाईन मी अन् जीव तोडून हांका मारीत सुटेन ‘अजय, अजय !’ या माझ्या हांकेच्या आर्त स्वरांनं तुमचे अंतःकरण गलबलायला लागलंच पाहिजे;

परन्तु यानन्तरही तुमची गांठ पडली नाही तर माझी हांक ऐकून तेवढ्याच प्रेमाने 'ओ' देण्याकरितां तुम्ही या जगांतच नाही आहांत, हें निश्चित समजून तुम्हांला त्या चिरंतन सौख्याच्या अंतराळांत भेटण्यासाठी मीही झटपट हें जग सोडून जाईन ! पण जाऊ द्या ! या वेळीं या अप्रिय गोष्टी नकोत ! ”

“तुझी ही माझ्यावरील भक्ति माहीत असतांही मी तुला सोडून जाऊं शकेनच कसा ? कितीही जोराचं वादळ होऊं दे, त्या भयाण वाऱ्याच्या रानटी आवाजांतही मी मोठमोठ्याने ओरडत राहीन 'शका, शका' ! चल, या प्रसन्न करणाऱ्या प्रदेशांतून आपण दोघंही जण दूर-दुःसर जाऊं ! मग कितीही संकटाची परंपरा जरी आली तरी त्या वेळींही तुझा हात मी सोडणार नाही; त्या स्थितींत तुला एकाकी सोडून दुसरीकडे जाणं शक्यच होणार नाही. तुझा आनंद तोच माझा आल्हाद ! तुझं सौख्य तेंच माझं सुखनिधान ! तुझ्या सत्वासाशिवाय क्षणभरही मी जिवंतच राहू शकणार नाही ! ”

“हं ! ” त्याच्या त्या निःस्सीम प्रेमानें शकुंतलेचें हृदय भरून आलें होतें.

त्या प्रेमी युगलाच्या संभाषणांत मग बराच वेळ खड पडला. दोघंही आपापलें हृदय सुप्त अतःप्रवाहांतूनही एकमेकाला ऐकवूं शकत होती. आत्यंतिक भावनेच्या भरांत काही वेळा असं घडतें कीं, त्या दोन व्यक्तींचे विचार बागुंहेंतून प्रकट होत नाहीत, तरीही एकमेकांच्या मनांतील खळखळट अंदाजानें परस्परांना पूर्ण अवगत होऊं शकतो !

आतां अंधार पडायला लागला होता.

त्या अंधुक प्रकाशांतही शकुंतलेची भावनाप्रधान मुद्रा अजयाळा दिसली. नेत्रकटाक्षानीं ती त्याला आकृष्ट करित होती. तिच्या पापण्याची हालचाल तिच्या हृदयाची हालचालच व्यक्त करित होती. उजव्या बाजूस बसलेला जय हा आपल्या प्रीतीचा विजय आहे असेच ती मनीत होती. समित्त मुखानें आपले ओठ विलग करून ती बाजूच्या अजयाकडे पहात होती.

तिच्या बिव्हणीजवळची आकर्षकता अजयाला मुग्ध करून सोडीत होती. तिच्या कांही वेळच्या चाळ्यामुळे केशकळापाची कपाळावर बरा खाळी आलेली एका बाजूची तिरकी कुरळ तिचे मूळचे अरुंद कपाळ केशभाराने अधिक व्यापून टाकत होती. तिचा डावा गाल कंपित झालेला त्याने पाहिला तो खराच की अजयाला तसे अंधकारांत दिसले कोणास ठाऊक !

“शकुऽऽ” त्याने मारलेली हांक, कर्णरंघ्रे बघीर झाल्यावर आवाज ऐकू यावा, तशीच तिने ऐकली.

“अजय !” अस्पष्टसे ती पुटपुटली. त्याच्या खिशांतील पांढरा रुमाल तिने बाहेर काढला. आपल्या हातांभोवती गुंडाळल्यासारखा केला नि ती तो त्याच्या कोटाच्या खिशांत परत ठेवणार तोच तिच्या लक्षात आले. एक कागदही बाहेर पडला होता. तोच तो कागद उडून त्या जलप्रवाहाच्या कांठावर पडला. त्यावरील ओलसर धूळ तिने पुसली नि तो उचलून परत अजयाला देऊन विचारिले—

‘काय आहे हे ?’

“उयां एका मल्लविद्याविशारदांना द्यायचा कागद आहे तो ! त्यांचे एकदां प्रयोग करायचे आहेत आपल्या आखाड्यात; माझा पत्ता आहे त्यावर !” असे म्हणून तो मळका कागद तसाच अजयाने वरचे खिशात खोचला पुन्हा.

“ते जाऊं द्या !” असे म्हणून शकुन्तलेने तो रुमालही पुन्हा त्या खिशात खोचला नि म्हटले, “किती लबाड आहांत तुम्ही, जय ! अलिकडे चार दिवसांत निवांतपणे माझ्याशी बोलायला तुम्हांला वेळच होत नाही ना ?” तिने विचारिले न तसे करतांना त्याचा कोटाच्या खिशावरील हात तिने धरला.

“असे कां ? बरं आहे; आतां बराच वेळ बसतो इथे गप्पा मारीत !”

“असे नुसतं बोलू नका !”

“मग काय ? करून दाखवू !” अजयाने चटकन कलाटणी दिली तिचे मुख्यकमल त्याने हाताने वर उचलले, आपले नेत्र तिच्या नेत्रांशी

भिडविले अन् तिच्या खांद्यावरील आपल्या हाताने तिचे वामांग पुढे ओढीत तो अलगद वांकडा.

तांबूस प्रकाश नाहीवा साला. क्षितिजाकडे तो पळाला असावा कीं संध्यबरोबर तो लुप्त साला, कोणास माहीत.

शकुन्तलेच्या त्या भेटीत मृदु हिरवळीवरून अचपल कुरंगप्रमाणे आपण दुडुदुडु घांवत आहोत, असे त्याला वाटत होते. सुंदरशा पुष्पगुच्छाचा वास यावा तशी गोड गुंगी त्याला आली अन् रम्य प्रदेशांत खूप हिंडल्याप्रमाणे त्याची गात्रे सुखावली होती.

त्याने शकुन्तलेच्या गालावरील आपले अधर दूर नेले त्या वेळेस चंद्रकोर अंबराच्या प्रासादावर शकराच्या मस्तकावरील आपले उच्चस्थान अभिनानाने घोषित करीत होती उंचीवरून ! तीं दोघे परत जायला निघालीं तेव्हां अजय शकुन्तलेला म्हणाला, “ तूं म्हणतेस पण मला उद्यां भेटता यायचं नाही ! ”

“ बरं मग ! परवां ! ”

“ तेंही सांगतां येत नाही ! ”

“ कां ? ”

“ मित्राबरोबर जावं लागेल एखादवेळेस; माझ्या पाठीमागे किती निकड आहे कामाची, माहीत नाही तुला ! आतां गेल्यावरही स्वस्थ बसून चालायचं नाही ! लगेच त्या कार्याच्या पाठीमागे लागलं पाहिजे. परवां बहुधा येईन. परन्तु नाहीच आलों तर काळजी करूं नको ! तुझ्याशिवाय क्षणभरही चैन पडत नाही मला; पण कर्तव्याकरितां त्यावर पाणी सोडायला लागतं मधून मधून. ”

अजयाने विचार केला—

आपल्या या दुहेरी बोलण्यांतील खरा अर्थ हिला त्या कार्याच्या यशस्वीतेनंतर कळेल अन् कदाचित् त्यात आपटी मिळाली तर तरीहि समजेल. ”

“ पण तें शक्यच नाही. यश हें आळंच पाहिजे, ” असे त्याचे मन त्याला सांगत होते. तीं दोघे मग घरी परत जावयाला निघाली.

त्यांच्या पायाखालचा रस्ता मागे सरकत होता त्याचप्रमाणे डोक्यावरील

दूषगंगेचा पट्टाही खालीवर हाललेला दिसत होता त्यांना. “पृथ्वीवरील तो मार्ग हा आपल्या जीवनाच्या मर्दुमकीवा नि त्या पराक्रमानेच अदळ न उच्चस्थान मिळायचे ते मात्र या ओजस्वी रत्नभांडाराप्रमाणे वर—उंच. एखाद्या ऋषीने आपल्या शिष्यांना जे ध्येय सांगितलं ते सदोदित त्याच्या- पुढे असावं त्याप्रमाणे ध्रुवाचा तारा कायमच ठाण देऊन बसला होता एका बाजूला. सप्तर्षीचा तो समूह त्या उंचावरून काय पहात होता पलीकडे ? भारताच्या स्वातंत्र्याचे पडसाद ते ऐकत होते की सप्तसमुद्रापलीकडच्या लोकांची कृत्ये एकेका समुद्राच्या हद्दीत त्यांच्यापैकी एकेकाने पारखावीं असे त्यांनी आपसांत ठरविलं होत ? की सप्तरंगी भास्वताच्या तेजोशीं स्पर्धा करण्याकरितां ते सातहीजग एकदम प्रकाशित होत होते ? हीताभ्याने अद्वितीय चैत्र दाखविणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याचा अल्पसा अंश त्यांच्यात मिसळत होत काय म्हणून इतके दिवस त्यांचे ते स्थान अदळ रहावे ? ” याप्रमाणे अजयाचे विचार चालू होते.

चंद्रकोरीचे वरील बाजूम धूसर मेघ विस्कळीत रीतीने जमले होते. त्यांच्याकडे पाहतांना अजयाला वाटलं, “आपण ही जी प्रीतिपूर्वक हालचाल शकुन्तलेबरोबर करीत आहो ती तिची फसवणूक नव्हे ना ? ”

“अह ! मुळीच नाही ; ” त्याला उत्तर मिळालं. “प्रीतिसंगमाच्या आनंदोसवात मंगलवाद्ये वाजत असतां प्रियतमेबरोबर हिंडणारे सम्राट् माहीत आहेत ना ? पण म्हणून पराक्रमाचा मोकाही त्यांनीं साधलाच ना ? तोही तितक्याच विजयश्रीने ? झालं तर ! तुझ कर्तव्य पूर्ण करण्याच्या आड तुझा हा विहार आला नाही म्हणजे तुला अल्पही दूषण नाही. मंगल-वाद्याची मौज उपभोगतांना रणवाद्यांच्या उत्तान आवाजाबरोबर पराक्रम करण्याची तुझी तयारी असली म्हणजे झालं ! मात्र या दोहीतून जर एका-चीच निवड करायची झाली, तर मात्र तुला कर्तव्याचेच बाजूला झालं पाहिजे ! ”

त्याच्या त्या विचारांची सांखळी शकुन्तलेच्या घरांशीं तिने केलेल्या

हस्तांदोलनांनं तोडली ! त्या खुणेबरोबर शकुन्तलेच्या घरापाशी रस्त्याच्या कडेला झाला तो आणि म्हणाला—

“कदाचित् ही शेवटचीच भेट आपली;” पण लागलीच त्याने जीभ चावली, “म्हणजे परवाच्या आधीची अशी”— त्याने सांवरून घेतले.

त्या फाटकाजवळ मधल्या पातळाचा घोळ बोंबत ठेवून एक पाय फाटकाच्या आंत अन् एक रस्त्यावर असा तिने ठेवला असतांनाच अन्नयाने तिचा हात सोडला. मात्र तिची ती बावरलेली मूर्ति तो बराच वेळ विसरू शकला नाही.

आज सायंकाळची सहल सुखकारक झाली असेंच शकुन्तलेला वाटत होतें. तरी त्या वेळची अजयाची ती विचलित चित्तवृत्ति, तीमुळे त्याच्या संभाषणांतीक चुकरत्याप्रमाण जिह्मेची गडबड, त्याच्या नेहमीच्या आर्जवी स्वरांतीक माधुर्य कमी होऊन कठोर निर्दयतेचा थोडासा भाग या सर्व फरकांमुळे त्या रात्री, विछान्याजवळ जातांना तिची मनःस्थितिही तितकीशी ठिकाणावर नव्हती. मऊ मखमलीच्या गालिचावरून चालताना आपण मयसभेच्या सभागृहांत तर वावरत नाहीं ना असा भास व्हावा, मधुर स्वरविलापानीं सुखाधीन होत असतांना, यापुढील स्वर रणघंटेचे कठोर सूर असणार नाहीत ना असें भय वाटावें, सृष्टिसौंदर्याचें उच्चतम व सर्व उपांगानीं सज्ज असें उद्यान पहातांना यांत कुठे विषारी झाडाची अन् लतापल्लवांची लागवड होत नाहीं ना असा संशय यावा तसें तिला वाटत होतें ! त्या सायंकाळीं तिला जें ऐकू आले तें कर्णमधुर होतें ! दिसलें तें चित्तहारी होतें ! स्पर्श झाला तो सुखावह होता ! पण या सगळ्या गोष्टी खऱ्या होत्या तरी त्या क्षणिक नाहीत ना, असा संभ्रम वाटण्याचें मात्र ती टाळू शकली नाही

“शकू !” तिच्या आईने हांक मारली !

“तुला जेवायचं कां नाही ! फार विचारग्रस्त तोंड दिसतं आहे तुझं !”

“छे ! छे !” ती म्हणाली.

“मला काय करायचं आहे त्याच्याशी ! आपलं हें दूष घेऊन तूं नीव म्हणजे बरं !”

मातेच्या अद्वितीय मायेला शकुन्तला शिडकारुं शकली नाही. तिने मुळीच नकार न दाखवितां तें दूष पोटांत टकललें.

अन् बिछान्यावर अंग टाकलें.

अगाला एक प्रकारची उफाळी येत असतांही निद्रेच्या स्वाधीन होण्याचा तिनें प्रयत्न केला.

दिवा माळवून ती अंधारांत पडली होती इतकेंच !

पर्लीकडे दिवाणखान्यांत तात्यासाहेब पत्नीजवळ विचारपूस करीत होते.

“मुळीच जेवली नाही ती !”

“अहं !”

“मीच जातो विचारायला; जेवतोच आहे मी ! खाईल चार पास !”

“तिला जेवण नको आहे; दूष प्यायला लावल, तरी बळेंच !”

“का ? ताप आला आहे का ?”

“कुणास ठाऊक !”

“अच्छा ! उद्यां सकाळी पाहूं;” ते शेवटीं म्हणाले.

आज घराबाहेर पडताना, आपल्याला या जगाबाहेरही जावयास लागणार आहे, याची ग्लिसन्ना मुळीच जाणीव नव्हती. गेल्या तीस वर्षांत न्यायाधीशाची जी नोकरी पत्करली होती, ती त्यांनी त्यांच्या मताप्रमाणे उत्कृष्टपणे बजावली होती. असें करतांना, 'वंदे मातरम् !' घोषणेवरून पुष्कळांना त्यांनी कारागृहांत पाठविले होते. परन्तु त्या घोषणेप्रमाणेच ती सत्यस्थितीत आणण्याकरिता, वाटेल तो त्याग करणारे वीर आहेत, हे माहीत असूनही, त्या नरश्रेष्ठांच्या त्या कृतीत, ग्लिसन् यांनी अडथळा आणला होता. परन्तु अशाप्रकारे आपल्या देशबधूंच्या सत्कृतीत विघ्न आणणाऱ्यांना शासन करणारेही दुसरे देशबाधव असतात हे त्यांना माहीत असले तरी आतां त्यांच्या ते लक्षात नसावे अन् अशाच एक तरुण, आपल्या मागावर त्याच उद्दिष्टाने प्रेरित होऊन पाळत ठेवीत होता न आज आपले साध्य पूर्ण करणार होता हेही त्यांना माहीत नव्हते !

ते त्या अज्ञानांत होते हेच बरे होते—

नाही तर—

नित्याप्रमाणे युरोपिअन् क्रीडामंडळाकडे जातांना ते आपल्या पत्नीला म्हणाले नसते—

“ Good night darling ! Where is my babe ? ” (अच्छा नमस्ते ! बाळ कुठे आहे ! ”

असें म्हणून त्यांनी एक सिग्रेट शिलगावली हॅट सारखी केली नि ते बंगल्याच्या बाहेर आले.

बंगल्याच्या पाथरीवरून ते उतरत होते, तोंच त्याची पत्नी बाहेर आली. आपल्या पायघोळ झग्याची बाजू हाताने तिने उचलून घरली आणि कडेवरील मुलाला झोपेतून जागे केलें. निद्रिस्त डोळे उघडून तो मुरडत आपल्या पित्याकडे पहात होता.

“ O you sweet little one ! ” (“ काय रे गुलामा ! ”) त्याचा बालसेदार हात ओढीत नि उजव्या हातातील काठी डाव्या हातावर अडकावीत, दोन्ही हातांनी ग्लीसननी आपल्या मुलाला घेताना म्हटलें.

पतीच्या हातात असणाऱ्या आपल्या बालकाकडे कौतुकाने पहात त्याचा एक गालगुच्चा घेतला तिने ! ग्लीसन् वाकून त्याच्याकडे पहात होते. त्यांनी मुलाला परत पत्नीजवळ दिलें अन् हातातील सिगरेट फेकून दिली.

“ Come up my darling ! I am to be off now ! ”
(“ चल, आटप, मला लवकर गेलें पाहिजे. ”)

त्यांनी हात पसरले. त्यांची पत्नी मुलासह पुढे झाली. तिला करपाशांत अडकावून तिच्या मस्तकाचे चुबन घेतलें ग्लीसननी नि मग “ Yes, चलो, ” असें म्हणून बंगल्याच्या पाथऱ्या ते उतरले, ते दोन चार पावळें चालून गेले. मोटारच्या दाराजवळ अदबीने उभ्या असलेल्या गणू पट्टेवाल्याकडेही न पाहतां तसेंच आंत जाऊन ते मोटारीत बसले.

गाडीहाक्याने मोटार सुरू केली. मोटारच्या खिडकीतून एकदां ग्लीसन्नीं दुसऱ्या जळत्या सिगारेटसह हात हालविला.

मोटार लांब गेली. तिकडे त्यांची पत्नी पहात राहिली बराच वेळ ! तिने बंगल्याचें दार लावून घेतलें नि मुलाजवळ लडिवाळपणानें बोळत ती आंत गेली. तिच्या मनांत त्या वेळीं काय होतें ? बरा वेळापूर्वीच तिने थोडी नाखुषी दाखविल्याबरोबर ग्लीसन् म्हणाले होते,—

“ No ! no ! no ! You must not fear like that ! Gleeson's wife should be as bold ! (च् च्, असं भिजं नये ! तूं ग्लीसनची पत्नी आहेस !) ”

ग्लीसन्, कटाच्या महत्वाच्या मर्मस्थानावर जाण्यापूर्वी, त्या ठिकाणीच असरेला अजयाचा मित्र म्हणाला,

“काय रेऽऽ ? घाबरला आहेस होय ?”

“छे छे !” अजयाचा दबलेला आवाज आला.

“चेहरा टाकल्यासारखा बोलतो आहेस. बाकी काळोखच आहे म्हणा ! तो मला दिसण्याची कांही भीति नाही तो !”

त्या तशा स्थितीतही विनोद करणारा मित्र म्हणजे कटांतील आपला भाग लीलेने पार पाडणारा सहकारी होता अजयाचा.

समोर एक तारा निखळला तेव्हा तो अजयाला म्हणाला—

“अर्रर, जया अपशकुन !”

“छे ? भलतंच ? हे तर आपलं ध्येय आहे. वाचलेलं आठवतं मला कुठ तरी—“ Great men are like shooting meteors who consume themselves for the good of others—” (“योर मनुष्ये ही दुसऱ्याच्या सौख्याकरितां स्वतः नामशेष होऊन जाणाऱ्या निखळलेल्या तारकाप्रमाणे आहेत.”)

अशा प्रकारचे हे बोलणे संपवून त्याचा मित्र आपल्या नियोजित स्थळी जाणारा तोच ओरडला हलके—

“घात झाला रे, घात ! हा पट्टा तुटला ना !” कंत्रेवर हात दाबीत तो म्हणाला.

प्रसंग ओळखून मुळीच विलंब न करतां, वरील खिशांतील रुमाल काढला अजयाने ! नि म्हटले—

“हे घे, चल आटप ढवकर !”

तोच पट्टा नीट बांधून त्याच्या मित्राने अजयाला नमस्कार केला.

गुन्हा (हो, चालू निर्बंधाने तो गुन्हाच होता) उघडकीस आलाच तर तो स्वतंत्रतेतील शेवटचाच प्रणाम होता त्या मित्रांचा.

सेंट्रल उपाहारगृहाच्या अलिकडे दोन फर्लींगवर मोटार येतांच त्या मोटारीत ग्लीसन् यांनी थोडी हालचाल केली.

त्या नाक्याच्या टप्प्यांत मोटार आली. तिच्या पुढील दिव्याचा प्रकाश समोर पडला होता. त्या प्रकाशांत, नाक्यावर इतके दिवस नसलेला पोलिस आज कसा तिथे दिसत होता, याचे आश्चर्य करीत होते मोटारींतील ग्लीसन्साहेब.

ते पुढील जागेच्या पाठीच्या चौकटीवर हाताने आधार घेत पुढे झाले.

“गन्नु ! पोलिस इदर कायकू ?” आपल्या हिंदीत त्यांनी विचारलें नि त्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी आपल्या घरच्या खाजगी पट्टेवाल्याकडे पाहिलें त्यांनी.

त्या त्यांच्या घेडगुजरी हिंदीने त्याच विस्मयांत पडलेल्या गणू पट्टेवाल्यास कांहीं बोध होऊन, तो उत्तर देणार तोंच त्या पोलिसाचा “स्टॉप हँड” वर झाला. हा सर्व प्रकार अतिशय जलदीने झाला !

अजय उभा होता त्याच्या थोडी पुढे मोटार रस्त्यावर थांबली. त्याच जागेवर अजय विलक्षण शिताफीने सरकला. ग्लीसन्सा विचार करण्यासही वेळ मिळाला नाही.

ग्लीसनच्या अदाजाने अजयाने साडलेली एक गोळी साहेबांच्या अंगावर पडली. त्यांचा विव्दळण्याचा आवाज आला. लागोपाठ दोन गोळ्यांचे आणखी आवाज झाले. साहेब मागे घाडकन् आपटले. आवाजांनी भयभित होऊन गणू मागे वळून पहातो तो वळतांना समोरील पोलिस शेताकडे पळाला. लाववर दुसरा एक कांचा मारलेला, टोपी नसलेला मनुष्य त्याला मिळाला अन् ते दोघे वायुवेगाने रत्नेच्या झाडींत अदृश्य झाले. मोटारींतील दृश्य हृदयविदारक होते. साहेब मागील बाजूला रेलून अस्ताव्यस्त पडले होते. मोटारच्या आंतील निळसर दिव्याच्या प्रकाशात त्यांचा एक हात छातीवर होता. त्या कपड्यातूनही रक्ताचे ओघळ वहात होते. तिथेच पहिली गोळी बसली होती. थावरील उघड्या पंजाच्या हाताने ते त्या चागीं सांवरून धरणार तोंच दुसरी गोळी त्यांच्या कपाळास चाटून गेली होती नि विव्द दिशेच्या काचेच्या तावदानाचा चक्काचूर झाला होता.

साहेब जागच्या जागीच गतप्राण झाले होते.

मोटर वेगाने क्रीडामडळकडे नेली गाडीदाक्याने ! स्वतः पोलिस सुपरि-
टेंडेंटच प्रथम भेटले तिथे त्यांना सर्व वृत्तात कळवून ऋग्गाल्याकडे मोटर
वळविण्यात आली. परन्तु ग्लीसन् मृतप्राय झाले याविषयी डॉक्टरांच्या
अधिकृत निर्णयावाचून काहीच अधिक मिळू शकले नाही तेथून !
सर्व अधिकारी मडळी मग हल्ल्याच्या जागी गेली.

“What a tragedy !” पो. सु. उद्गारले. (“काय झालं हे S !”)

“And with such a skill—” फौजदारांनी सांग केली. (“अन्
इतकं बेमालूम”)

आपल्याबरोबरचे दोन शिपाई त्यांनी बाजारांत पोहोचले. गॅसच्या
मोठाल्या बऱ्या आगण्यांत आल्या. बाजूच्या सर्व जागेला गराडा देण्यांत
आला. अंतराअंतरावर जरा पानाची हालचाल झाली की त्यांच्यापैकी एक-
दोघे जण तिकडे धावत, झुडपातून हातातील लाठी फिरवीत न काहीच
हाती न लागल्याने निराश होऊन परत स्वस्थ उभे रहात अन् त्या सळ-
सळीकडे आशेने बघणारे अधिकारीही हिरमुसले होते.

त्या नावभावरून एखादी खाजगी मोटार वेग कमी करीत वळून दुसऱ्या
रस्त्याने परगांवला जाई; तीमधील उतारूही नाक्याजवळचा तो प्रकाश,
खाकी वेशांतील पोलिस अधिकार्यांची ती गडबड, एका बाजूस पंचनामा
लिहित बसलेल्या लेखनिकास बारीकसारीकही माहिती सांगण्यांत गुंतलेले
फौजदार नि त्यांत दुरुस्ती करणारे पोलिस सुपरिटेंडेंट, यांच्याकडे कुतुहलाने
पहात त्याची मोटार परत सुरू होई अन् वरील दृश्य त्यांच्यापासून अदृश्य
होई. एक शिपायांची पलटण तेथे पसरलेली होती. त्या लोकांनी आजू-
बाजूचा सर्व मुख्य धुंडाळला. तेव्हा हल्ल्याच्या जागीच पण शेतात, जिथे
अजयाने रुमाल काढून आपल्या सहकाऱ्याला तो दिला होता, त्या ठिका-
णाचा एकजण ओरडला,

“अरे हे काऽऽय ?”

त्याच्याकडे सर्वांचे लक्ष गेलें.

“काय ?” सर्वजणांनी विचारले.

हातांतीळ कागद त्याने उच धरला.

एकाद्या लोडचुबकाला वाजूचे खिळे चिकटावे त्याप्रमाणे सर्व वाजूनी ते पोलिस वरील ठिकाणी गोळा झाले. ते तसे एकदम गेल तेव्हा काही तरी सापडले असलेच पाहिजे, अशा समुजतीने अधिकारीही त्या समुदाय-कडे आशेने पहात होते. आपापसांत त्या कागदाची फिरवाफिरवी करण्यांत वेळ घालविला तर शिस्तभग होईल या भयाने ज्याला तो कागद सांपडला होता त्याने तो आपल्याबरोबरीच्या एका शिपायाजवळून परत घेतला नि तो घोळका दुभंगला गेला, तसा वरील पोलिस घाबत आपल्या साईबाकडे गेला.

त्याच्याकडे आशेनेच अधिकारी पहात होते.

“What’s it?” पोलिस सुपरिटेंडेंट म्हणाले. (“काय आहे ते ? ”)

त्यांनी तो कागद हातांत घेतला.

तो वाचून त्यांना हर्ष झाल्यासारखा वाटला.

आपल्या एका समवयस्क अधिकार्याला त्यांनी तो दाखविला. द टीला हात लावून आठवल्यासारखे करीत त्यांनी डोळे वर अस्मानाकडे लावले. नि मग “हां ! तेच रे, तेच ! ” असा अविर्भाव करीत फौजदाराच्या कानाजवळ ते गेले.

“ How do you think ? ” (“ तुम्हांला कस वाटत ? ”) त्यांनी त्याला विचारले

“ Just so ”—(तसंच तर काय !) फौजदाराने उत्तर दिले.

“ O. K. Tomorrow; morning; Let him have no time to hide any evidence ! ” (अच्छा, उद्या सकाळीच; त्याला मुळीच अवधि देऊ नका ! ”)

“ Good ! ” (“ अच्छा ! ”) एकदम दोघेही पोलीस ओरडले.

“ अर् ” डोक्याला हात लावीत नि मान खाली करीत त्याच वेळेला अजयही त्याच्या घरी ओरडला.

“ काय झालं ? ” त्याच्या सहकाऱ्याने विचारिले.

त्याच्या कानांत अजयाने न कळत झालेली एक भयंकर चूक सांगितली. ते ऐकून त्यालाही अतिशय वाईट वाटल असावे अशी त्याची मुद्रा सांगत होती. किती कौशल्याने त्यांनी ते काम केले होते ! हल्ल्याला निघण्यापूर्वी सी. आय्. डी. च्या एका इसमाला त्यांच्या सहकाऱ्यांनी गोष्टी बोलण्यात कसे अडकविले होते, किती आस्था बाळगली होती त्याविषयी ! परन्तु त्या सर्वांवर एका चुकीने विरजण पडणार होते. शकुन्तलेला दिसलेला तो संध्याकाळचा कागद, अजयाच्या हातून कमाल काढताना तिथेच पडला होता हल्ल्याच्या जागी.

दुसऱ्या दिवशी आपण रात्रीच्या वेळी तुमगाच्या खोळीत फाशी वर काळे पाणी या विवंचनेत एकलकोंडेपणाने पडलेले असणार या विचाराने अजयाची चित्तवृत्ति बेमान झाली. त्याने आपल्या हातांतील पिस्तुल त्या सहकाऱ्याजवळ दिले नि शून्य मनाने त्याला म्हटले,

“ जा ! मुळीच थांबू नको इथे, आतां धोका आहे. हे पक्क समज की, माझा कितीही छळ करून पोलिसांनी त्रस्त केले तरी तुम नांव किंवा इतर कोणाचही, मी केव्हाही तोंडाबाहेर काढणार नाही. तुम्हा भग तू नीट पार पाडलास. माझ्या चुकीमुळे जो अनर्थ होईल तो भोगणं माझं कर्तव्य आहे, जा पळ. ”

पोलिसाचे दिव्याळ कपडे घेतांनाच एका दगडाभोती गुंडाळून एका पडक्या विहिरीत त्या मित्राने टाकले होते.

मनःस्थिती अनावर करणाऱ्या त्या चुकीमुळे अजयाला शोषच लागली नाही रात्री बराचवेळपर्यंत ! कच्च्या कैदेतील कठोर कारावास त्याच्यापुढे उभा राहिला. पोलिसांच्या काळ्या यादीत त्याचे नाव बरेच दिवस होते. ‘ त्या मोठारमचील डायव्हरने आपणाला पळताना पाहिले होते हेही निश्चित ! मग आता त्या पत्तवार आपणांला त्यांनी पकडले अन् तोंड दाबून बुक्क्यांच्या माराने जर्जर केले, तांतूनही चैथाची परिसीमा करून आपण गुन्हा नाकबूल केला, तरी बरील पुरावा आपणांस गोत्यांत आणण्याला—पुरेसा नाही का ! ’ त्याला वाटू लागले. कष्टी मुद्देने आपल्याकडे शकुंतला पहात असल्याचे

त्याला दिसले. ' झुजतां झुजतां आपण पडलो तरी ग्ळीसन् तरी ठार झाला ना ! ' त्याला वाटले. त्याच्या अंदाजाने तो नाहीसा झाला होता, असेच अजयाला सांगितले अन् तेंच खरें होतें. त्यामुळे हल्ल्याची बरीच एक प्रकारची यशस्विता त्याला कांही थोडें समाधान देत नव्हती ! झालें तें होऊन गेलें अशा विचाराने तो आपलें समाधान करून घेत होता. वाटेक त्या देहयातनांनींही आपला धैर्यमेरू सहनशक्तीचा कोट करून ठळूं घायचा नाही, असाच निश्चय तो करित होता. एकीकडे त्या भयंकर देहदंडाच्या कल्पना त्याला भेडसावीत होत्या तर दुसरीकडे हवेमध्ये अघांतरीच आनंदस्वामीची समाधानी सस्मित मुद्रा मुखकमलापर्यंत त्याला दिसत होती. त्यांचें तोंड हललें. पण काहीही आवाज त्याला ऐकू आला नाही ! विचारमग्न दृष्टीनें तो त्यांच्याकडे पहात होता. त्यांनीं आपला वामहस्त हाळविला. ते खुणावत हो, " चल, लवकर आटप ! तुझा भेटण्यासाठी मी तळमळतो आहे. माझ्या इच्छे पूर्तीनंतर तुला शाबासकी घायला मी जिवंत नाही, अस तूं म्हणाला होतास ना ! मग ये ! ये ! जया, माझा हा तूत वरदहस्त तुझ्या मस्तकावर ठेवू दे ! माझा हा कृपाकर तुझ्या पाठीवर फिरूं दे ! " अजयाने मनांतच उत्तर दिलें, " छे ! छे ! शक्य नाही ते; मी तुमच्याजवळ येईन हें नक्की; परंतु अल्पावकाशांत की कारावासाच्या अनन्वित देहयातनांनीं मिजून ते माहीत नाही मला; जा ! स्वस्थ रहा तुम्ही ! मी तुम्हाला भेटेन हें निश्चित समजा; " त्याच्या मनांत भविष्य काळांतील किनीतरी प्रसंग विगाणा घालीत होते. कल्पनेच्या कुंचल्याने मनःपटलावर तो ते रंगवी, त्यांच्याकडे दृष्टि फेकी अन् त्यांच्यातील कष्टदायक नि भयप्रद भडक रंग न साहून नेत्र मिटून घेई. परंतु त्यानें डोळे मिटले, तरी तीं चित्रे का त्याला मितीवर दिसत होती ? तर डोळे मिटऊ म्हणजे ती नाहीशी होणार ! मनःचक्षु त्या तशा उपायालाही दाद देणार नव्हता. सर्वत्र अंधार मिटुक पडला होता. न्यायालयांतील अभियोग त्याला दिसला. तात्यासाहेब आपल्या वकिलीच्या मंडळीस न् अनुभवाची शर्थ करून सोडीत आहेत, परंतु चक्षुर्वै सत्य प्रमाणें साक्षीदार आपलेंच नांव स्पष्ट सांगत आहेत हेंही त्यानें पाहिलें. त्यावर

त्यांचा तरी काय उपाय ? सारें आकाश फाटले तर तें घडच आहे म्हणून एखादा खगोलशास्त्रज्ञही सांगू लागला तरी काय उपयोग ? पंचांनीं मुळींच ते मान्य केलें नाहीं. सपशेल विरुद्ध पुढावा आपल्याला घासून टाकीत आहे हेही त्याला दिसले. शेवटीं न्यायाधीशांनीं निकाल पुकारला. फांशे कीं त्याहूनही भयकर असें काळें पाणी, ते त्याला नीट ऐकू आलें नाहीं ! पण्णु शिक्षा ऐतांच एका बाजूने एका स्त्रीचा हुंदका आला; त्यानें तिकडे पाहिले. शकुन्तला त्याला दिसली ! आरोपीच्या पिंजऱ्याच्या कठड्याजवळच ती आली. त्या दारुण अन् वैताग आणणाऱ्या परिस्थितीतही आपण मुळींच शांति सोडली नाहीं हेही अजश्याला जाणवेलें. त्याने कठड्यावर टेकलेलें शकुन्तलेचें मस्तक वर उचललें. ती गदगदा रडत होती. त्याच्याही डोळ्यात दोन अश्रुबिंदू चमकले न त्याची अन् तिची शेवटीं ताटातूट झाली.....

वरील दृश्य पहाता पहातां वेळ किती लवकर जात होता रात्रीचा. पहाटेचा समय झाला ! तेव्हा त्याला अल्पशी झोपेची डुलकी आली.

त्याच वेळीं ग्लिसन् याची शवपेटिका, मर्तिकाच्या वेलींनीं नि फुलांनीं सजविझी जात होती. त्याच्या मृयुची बातमी त्यांच्या पत्नीला कळविण्यांत आली, तेव्हा त्या पतिव्रतेचें हृदय शतशः विदीर्ण झालें. तिच्या डोळ्यांवर झपड आली. पतीच्या त्या मृतकायेकडे अन् त्या चिरविरहाच्या अंधःकारमय शवपेटिकेकडे पहाताना आपल्या लाडक्या बाळाचा हात तिनें पतीच्या मुद्रेवरून फिरविला, त्याच्या पायास स्पर्श केला, त्या त्रिगतप्राण क्षणभंगुर शरीराकडे शेवटची दृष्टि टाकली अन् ती दूर झाली !

सर्व अधिकारी तें परिणामकारक दृश्य पाहून डोळगांना रुमाल लावीत होते ! दुःखाचें निश्वास टाकीत होते !

आयुष्यात न ऐकण्यासारखे जुलूम केले तर आपल्यालाही असें बक्षिस मिळेल असें त्यांना वाटत होतें काय ? कीं त्यांमुळेच अधिक सताप वाटून या कृत्याचा प्रवर्तक पकडून आणण्याची शिकस्त करण्याचा ते निश्चय करीत होते ?

त्या जनसमुदायाच्या दुःखाश्रूमध्येच आपल्या राजवटीमध्ये लोकांना अप्रिय अशीं कृत्ये केली गेलीं मृत्युशय्येसह प्रेतगुहेत पुरले गेले.

पडदा पडला !

एका जुलुमी राज्यकर्त्याचें चरित्र संपलें. जीवनक्रमाचा अंत झाला त्याच्या. मागील कृतकृत्याचें भरपूर माप त्याच्या पदरांत पडलें होतें. या विचिषटनेकडे पाहून बोच झाला होता का त्याच्या सत्तातीयांना ? मानवी भावनांचा तो खरा परिणाम होता—सत्तेचें प्रेम, नि प्रेमाची सत्ता यांमधील अंतर तिकडे पडतांच कळले असतें—जाणवलें असतें.

परिस्थितींत फरक होईल !

साधनांची बदलाबदल होईल !

परन्तु मानव्याच्या क्रियाप्रतिक्रियांचे नियम चिरंतन राहातील !

प्रकरण १९ वें

एका वृत्तानें केलेलें पुनर्मीलन

डॉक्टरांनीं सांगितलेला, विजयाच्या मुंबईतील निवासाचा आवश्यक काल केव्हांच संपुष्टांत आला होता. कॉलेजकरितां परत पुण्याला जावयाची तयारी तो करीत होता. त्याचीं दादा नि वहिनी पांच सात दिवसांपूर्वीच इनामगांवला परत गेली होती. रमाकांतची ऋग्णालयामधील नोकरीची एकदोन महिन्यांची वाढलेली मुदतही संपली होती. त्यामुळे सायंकाळच्या गाडीनें विजय, राई न् रमाकांत अशीं तिघेही मुंबई सोडणार होती. रमाकांत मात्र कल्याणला कांहीं कामाकरितां उतरणार होता. गाडी कल्याण स्टेशनानां शिरली तो विजयाच्या आग्रहावरून रमाकांत चहा घेण्याकरितां थांबला. विजय गाडीखालीं उतरला, सहज त्याचें लक्ष गेलें अन् ढहीलर स्टॉल्वरील वृत्तपत्राच्या बादा अंकाचा एक फलक वाचून तो अश्चर्यचकित झाला.

डिस्ट्रिक्टजज्ज यांचेवर हल्ला !

जय पटवर्धन यांना अटक !

विकासपूरचा गुप्त कट (?)

चारचे सुमारास निघालेला वृत्तपत्राचा तो विशेष अंक विजयानें बदा चित् घेतलाही नसता. परन्तु त्या फलकावरील शेवटचा वृत्तांत वाचून त्याची जिज्ञासा वाढली. त्यानें एक आणेली टाकली अन् तेथून एक अंक उचलला !

एकापेक्षां एकेक लहान होत गेलेले त्या अंकांतील मुखपृष्ठावरील मथळे पाहून विजयाची उत्सुकता मात्र त्याच प्रमाणात वाढत गेली.

वृत्ताचा गोषवारा नन्तर त्याने वाचला.

“ विकासपूर—विकासपूरचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज अन् न्यायदेवतेचें एक फार जुनें प्रतीक—मि. ग्लीसन् यांचेवर काल रात्री सुमारे १० वाजतां कांहीं अज्ञात व्यक्तींनीं प्राणांतक हल्ला केला. गुन्हेगार फरारी आहे. पोलिसांना या सर्व घटनेचे मागे एक मोठा कट असल्याचा संशय येत असून त्यांचा तपास जारीनें चालू आहे. ”

नन्तर हल्ल्याची आणखी माहिती दिली होती. तीही त्याने आभाशा-प्रमाणें वाचली.

“ नेहमींप्रमाणें मि. ग्लीसन् हे युरोपियन् जिमखान्याकडे जात असतां ‘सेटल’ हॉटेलनजीकच्या नाक्यावरील पोलिसानें त्यांची मोटार थांबविली. बरेच दिवस नसणारा पोलिस आजच तिथें कसा आला याचें आश्चर्य आपल्या पट्टेवाल्याजवळ ते प्रकट करीत होते तोंच त्यांच्या नोकरानें पिस्तुलाचा एक आवाज ऐकला नि मागोमाग ग्लीसन् यांचा विव्हाळणारा स्वर ऐकला. त्याच्या मागोमाग पिस्तुलाचा एक भयंकर आवाज आणखी दोनदां ऐकू आला. मि. ग्लीसन् मोटारींतच कालवश झाले. मागे वळतांना, त्या नोकरानें, कोणीतरी दोन इसम रेस्वेल्डार्डनचे बाजूला जोरानें पळाले तेंही पाहिलें. लागलीच पोलिसांत हें कळविण्यांत आलें. त्या सर्व जागेचा लागोलग सूक्ष्म तपास करूनही एका खरडलेल्या कागदाशिवाय कांहींही मिळू शकलें नाहीं. ”

या सर्व वृत्ताने विजय स्तंभित झाला होता. तोंच त्याला खालील वृत्तांतही आढळला. एक छायाचित्र तिथे छापलें होतें. त्याच्याखाली ‘जय पटवर्धन’ असें नांवही होतें. तें पाहून तर विजयाचें आश्चर्य दुणावलें. हुबेहुब आपल्याप्रमाणें दिसणारा हा कोण, “ जय पटवर्धन ? ” नांवही आपलेंच ! असा त्याला प्रश्न पडला. तें वृत्तही त्याने वाचलें.

“ छापतां छापतां—आमच्या विकासपूरच्या विशेष वार्ताहराकडून असें समजतें की, विकासपूरचे एक सार्वजनिक कार्यकर्ते श्री. जय

पटवर्धन यांना आज सकाळीं वरील हल्ल्याचे संबंधीं अटक करण्यांत आली आहे. ”

शोभनेच्या कॉलेजमधील मंडळाच्या उद्घाटनाकरितां ज्या शकुन्तलाबाई आल्या होत्या, त्यांचें बोलणें विजयाच्या मनांत उभें राहिलें. त्याही विकासपूरच्याच ? आपल्यासारखाच कोणीतरी दुसरा एक तरुण विकासपूरला आहे, असाच त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ नव्हता का ?

ती अगाध घटना पाहून रमाकातालाही काहीच नीट कळना.

“असा प्रकार तरी काय आहे विकासपूरचा !” तो विजयाला म्हणाला,
“काय करायचं ठरवलं आहेस तूं यासंबंधीं ?”

“थेट विकासपूरला जायचं म्हणतो ! म्हणजे सर्व प्रकार समक्षच कळेल !
अजय तर नसेल ना हा ?”

“त्यात अशक्य काय आहे ? जातो आहेस म्हणतोस तर गेल्याबरोबर विकासपूरचा पत्ता कळव तुझा अन् सर्व इकीकतही !”

“पाहूं या तर खरं ! राईलाही नेतो बरोबरच ! नेरळचा तो मनुष्यच आमचा गणू असावा असा माझा तर्क आहे !” वस्तुस्थिति जाणण्याच्या उत्कंठेनें विजयाचें मन भरून गेलें होतें.

गेल्या सुटीनंतर पुण्याला जाताना त्याला उत्कंटा होती, त्याच्या दुप्पट आजची उत्कंटा होती.

भूतकाळाच्या पुष्कळ सुखकर नि असंख्य स्मृति गाडींतील मनुष्याच्या गर्दीप्रमाणें हुंडारून त्याच्याजवळ येऊ होत्या !

कल्याण स्टेशनपासून एखाद् मैलावर गाडीच्या द्रुततर गतीमध्येही, एक तरुण नि त्याची प्रिया (प्रियाच असावी असा विजयाचा तर्क !) गोष्टी करीत बसली होती; त्यांच्याकडे पाहतांना शोभनेच्या सहवासांतील स्वतःचा सौख्यमय काल विजयाला आठवला. तें दृश ही मागे टाकलें गाडीनें. या त्याच्या मानसलहरीनेंच जें शोभनेचें चित्र त्याचेसमोर धरिलें त्यांत शोभनेच्या मुद्रेवर अधीरतेची छटा होती ! विषण्णतेची काळ-सर सांवली पसरली होती. ती हंसली तेव्हां तिच्या गांलावर नित्याच्या गोक

खळ्याशी त्याला दिसल्या. ही तिची उद्धिगता आपल्या विरहामुळेच उद्धवली असेल का ? ती आपल्याला विसरली नसेल ना ? तिच्या टायी वसत असलेल्या आपल्या एकनिष्ठ प्रेमाविषयी तिचा विश्वास उडाला नसेल ना ? परत भेटताच ती आपले खुल्या अंतःकरणाने स्वागत करील ना ? असे बरेच प्रश्न त्याच्यापुढे उभे राहिले.

गाडी नेरळ स्थानकांत शिरली.

फलाटावरील मनुष्ये झराझर मागे सरकत होती.

स्थानकावरील एक इमाल त्याने पाहिला. एत युगेपि आपल्या हातांतील कुत्र्याची साखळी ओढीत आपल्या लड्ड बायकोशीं चालत होता. तोही त्याला दिसला न मग जी एक तरुणी गाडीच्या गतीमुळे विरुद्ध दिशेला सरकली तिला पडून तर तो चपापलाच !

कोण होती ती ?

शोभना !

सकाळचे विकसपूरचे तें भयंकर वृत्त समजल्यापासून विजयाची नि आपली भेट आतां तुरुंगाच्याच दारांत होणार याबद्दल शोभनेला मुळीच शंका वाटत नव्हती. आतां उद्धिगताचा भर ओसरल्यावर नेरळच्या घरांतील सामानाची व्यवस्था नीट लावून परत आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासाकरितां ती पुण्याला जावयास निघणार होती. वर्तमानपत्रें दररोज आस्थेनें वाचण्याचा क्रमच होता तिचा; तरी विजयाच्या विरहकालात तही वाचण्याचें तिने सोडलें होतें. परंतु आतां सायंकाळच्या गाडीला पुण्याला जाण्याकरितां म्हणून ती नेरळ स्थानकावर आली त्या वेळेस विजयाला कल्याण येथें दिसला तोच फलक वाचून तिला घक्का बसला. तिनें तें वृत्त वाचलें नि त्यावरून विजयाची नि आपली पुनर्भेट कोणत्या ठिकाणीं होणार, याचा अंदाज, अजयाची हकीकत माहीत असूनही वगीलप्रमाणें केला. याकरितांच विजयांनीं आपणाला टाळलें नाहीं ना ? असा तिला प्रश्न पडला. तिच्या मनान्या या अल्पशा कां होईना, पण निश्चितीच्या समजुतीमुळे विजयाला तुरुंगाच्या दारांत पहाण्याऐवजीं आगगाडीचे दारांतच उभा पाहून तिला विस्मय वाटला.

गाडी थांबतांच विजय शोभनेकडे मागे फलाटावर बांधतच गेला.

त्याला पहातांच त्याच्याबरोबर जाण्याच्या तयारीने तिने आपल्या बॅगला हात घातला. तेव्हां आपणच तिची बॅग घेऊन विजय म्हणाला.

“तुझे हात या कामाकरितां नाही आहेत !”

त्याची ती बलगी पाहून आनंद नि आश्चर्य यांचा मिश्र प्रवाह शोभनेचे भनांत उद्भवला. “अजूनही यांची मजबदलची प्रीति कायम आहे हं ! कां हें सर्व तोंडदेखल्या नि दिखाऊ आहे !” क्षणांत तिच्या पुढून हा विचार गेला.

“विजय ?” जातां जातां ती म्हणाली.

“होय मीच !”

“म्हणजे ?”

“चल, सांगतो मग तुला सर्व; मी पलीकडील डब्यांत बसलों आहे.” त्याच्या म्हणण्याला काहीच उत्तर न देतां ती मूकपणे तिकडे गेली. गाडी चालू झाली.

विजय नि शोभना यांच्या आयुष्यांतल्या प्रेमप्रवासांतील खंड संपला.

शोभनेचें जें चित्र त्यानें जरा वेळापूर्वीच अजमावले होतें, तशीच ती त्याला दिसली. शोभनेलाही विजयामध्ये किंचित् फरक दिसला.

त्याच्या कपाळावर मुंबईच्या अपघातांतील दुखापतींची खूण स्पष्टपणे दिसत होती. त्याचे केंस पूर्वीप्रमाणेच मऊ असेच होते. त्याच्या तोंडावर एक सूक्ष्म अवकळा आल्याचें वाटलें तिला. त्याची चालण्याची पद्धतही रुबावदारच होती पहिल्याप्रमाणें. विजयाच्या आवजांत अधिक मार्दव असल्याची तिची शंकाही बरोबर होती अन् तो थोडासा कृश झाला असल्याचेंही तिला दिसलें.

“आत्ता गांठ पडली शेवटीं. किती विचित्र आहे देव !” तो म्हणाला.

“तुमच्याइतकं तरी खास नाही ! मुंबईला तुम्ही कां गेल्यांत, माहीत आहे मला !”

“तुला मी सांगितलंच होतं की !”

“हं ! तेंच रामभाऊंनीं नीट सांगितलें परत मला ! माझ्यापेक्षां राई अधिक वाटली ना तुम्हांला ! अंतःकरणांतील सर्व उद्वेग शोभना बाहेर टाकीत होती. “यापुढे तुमचं तोंड पहायचं नाही, असं ठरवकं होतं मी. ” तें तिचें बोलणें ऐकून बाजूलाच बसलेली राई दचकली.

“होतं ! म्हणजे आतां नाही ?” विजयनेच प्रश्न केला तिला.

“नाहीं कस ? तुम्ही येवढे तोंड देखकें कां होईना, पण पुढें आलांत म्हणून इकडे येणंच भाग होतं मला ! नाही तर—”

ती काय बोलते आहे याचा अधुक अदाज आला विजयाला. स्त्रीसुलभ मत्सर होता तो ! अन् त्याला कोणी जन्म दिला हेंही त्यानें ताडलें. मग शांतपणें तो म्हणाला,

“तुला तरी माझ्यापेक्षां रामभाऊंच विश्वासाचे वाटतात नाही का ? काय सांगितलें माझ्याविषयीं त्यांनीं तुला ? राईचं नांव काढतांच माझी उत्सुकता लागलीच मुंबईला जाण्याची होती, गणूचं वृत्त कळतांच तोच आमच्या गांवचा गणू का, अशी वृत्तसाम्यामुळें मला शंका आली हेंच कीं नाही ! माझ्या इनामगांवच्या चळवळीनें मूर्खपणें कुळ त्यांचेकडे राबत नाहीत म्हणून ते चरफडत आहेत माझ्यावर. परंतु सत्याला मरण नसत !”

“माझा तेवढा विश्वास नाही बसत !”

“नाहीं बसत ? राईचीच साक्ष देऊं तुला ? आणूं तिला इथें ?” राईकडे वळून तो म्हणाला, “सांग राई ! सर्व खरी हकीकत सांग दिला.”

विजयाच्या जवळ बसलेली बाईच राई हें पाहून शोभनेलाही कसेसेच वाटलें. तिच्या पावित्र्याबद्दल आपण शंका घेत होतो अन् तीही त्या स्वार्थी भनुर्याच्या सांगण्यावरून नि त्यानें दाखविलेल्या बाह्यतः सुसंगत वाटणाऱ्या गोष्टीवरून, याचें तिला वैषम्य वाटलें. मुंबईला एका बहिणीची अब्रू वांचविण्याकरितां विजय त्वरेनें गेला होता, असम्य चाळयांकरितां नाही इत्यादी सर्व वृत्तांत राईनें तिला पटवून दिला. त्या सर्व सत्यकथनावरून आपली नि विजयाचीं कां चुकामूक झाली, काका कलकत्त्यास कसे गेले,

नेरळचें आपलें घर रिकामें कसें झालें इत्यादी वर्तमान विजयाला सांगून त्याला शोभना म्हणाली,

“क्षम करा विजय ! माझीच चूक होती !”

“तुम्ही नाही ती ! माझ्या दैवाची ! रामभाऊंनाही मी दोष देत नाही. पण अशाच घटना घडून आल्या की ज्या त्याचे म्हणण्याला दुजोरा देत होत्या !”

असे म्हणून “जाऊ दे ! त्याचं वाईट वाटून घेऊं नको !” असें म्हणून विजयाने तिचे समाधानही केले.

“हे काय गौडबगाल विकासपूरचं ? शोभनेने पुढे पृच्छा केली.

“त्या दिवशीं मी दोन फोटो दाखविले ना ? अजयाची शंका आहे मला ?”

“असं ! असेलही !”

“त्याचा संबंध असावा असं आपलं मला वाटतं;” असें म्हणून विजयाने नंतर विचारलें, “कुठें उतरायचं म्हणतेस ?”

“केव्हां ? विकासपूरला गेल्यावर होय ?”

“हं.”

“आपट्यांकडे उतरणार होतें मी ! त्यांनीं बोलावलेच होतं मला नाही तरी एकदा !”

“अच्छा ! बरं, पण नाना नाहीसे झाले म्हणालीस ना तूं ?”

“हं !”

“त्यांचा कांहीं पत्ता ?”

“छे बाई ! ते गेल्यावर काकांनाही कलकत्त्यास जाणं अवश्यच असल्या-मुळे मी आत्याकडे रहायला गेलें. तुमच्याविषयीं माझं प्रेम कायमच होतं विजय ! मग मन कांहींही सांगे ना का ! दररोज दिवस उन्हाळावा नि मावळावा असे हे दिवस गेले. कालमानाप्रमाणे दुःखही कमी होतं म्हणतात ना ? पण माझ्या बाबतीत तर उलट झालं ! कसा तरी अभ्यास सुरू करणार होतें मी !”

“नेरळला नव्हतीसच तूं म्हणजे ?”

“छे ! तुमच तें पत्र आज मला मिळालं. मी नेरळ सोडल्यावर येऊन पडलं होतं !”

“हेंच पत्र माझ्या म्हणण्याची साक्ष देईल की ! त्यावरील तारीख फार जुनी आहे. ”

“पुढे झालं ! पुन्हा तसं म्हणाल तर वार्डंट वाटेल मला !”

“अस्स होय ?” विजय हांसला अन् शोभनेनेही त्याचेंच अनुकरण केलें.

प्रकरण २० वें

बंधमुक्त क्रांतिकारक

अजयाला अटक करण्याच वळी त्याच्या खोलीचीही सडती घेऊन, त्या कागदपत्रांचा अजयाचे विरुद्ध पुरावा म्हणून उपयोग करून घेण्याचा पोलिसांचा विचार होता. त्याप्रमाणे सडतीत त्यांना थोडे कागद सांपडलेही. काय काय घडतं तें तें पहाण्याशिवाय आपल्या हातांत आतां काय आहे, अशा विचारांत अजय होता. त्याच्या अटकेची बातमी शकुन्तलेस कळली, त्या वेळेस ती तात्यासाहेबांशीं गप्पा मारीत होती. ती तात्यासाहेबांना म्हणाली—“ तात्या, काय भयंकर बातमी आहे, माहीत आहे का ? ”

“ कसली ? ग्लिसन्च्या खुनाची ? ”

“ अह ! त्यांत भयंकर असं कांहीच नाही ! अन् ती संभाव्यच गोष्ट होती इतकी वर्ये ! ”

“ मग दुसरी कोणती ? ”

“ अजयांना अटक झाली आहे वरील प्रकरणांत ! ”

“ काय म्हणते आहेस ? मला नेहमी वाटतच होतं ! अजय फार चळवळे आहेत ! स्वस्थ बसणं त्यांच्या अंगीं नाहीच ! मला वाटे, हा मुलगा असं भावनेच्या आहारीं जाऊन उठायचा अन् कांहींतरी अत्याचार करायलाही तयार व्हायचा ! खरंच ठरलं ते ! ” आणि नंतर शकुन्तलेच्या तोंडाकडे पहात तात्यासाहेब म्हणाले,

“ शक्, त्यात घाबरण्यासारखं काय आहे इतकं ? मी आहे ना ? अजयासारखे कितीजण तरी मी सोडवून आणले आहेत ! ”

“ त्यांतच अजयांची गणना करतां होय तुम्ही ? ”

“छे ! त्यांचेवरील हा आरोप खरा ठरला तरी उदात्त हेतूचाच आहे तो. पण इंग्रजी न्यायालयांत स्वार्थाकरितां गुन्हा केलेले अन् वरील हेतूने गुन्हा करणारे, आरोपी म्हणून एकाच वागणुकीने अन् न्यायाने वागविले जातात ! मी माझी शर्थ करून त्यांची सुटका करीन, कांहीं आरोप त्यांच्यावर लादला गेलाच तर !”

त्यांचें तें आश्वासन फाजील आत्मविश्वासाचें होतें, असा जर तुमचा समज असेल तर तो चुकीचा आहे. विकासपूरच्या प्रांतांत तात्यासाहेब म्हणजे आपल्या सुटकेची निम्मी हमीच वाटत असे आरोपींना ! कोणताही अभियोग उभा राहिला कीं पोलिस अधिकारी बेजार व्हावयाचें त्यांच्या उलटतपासणीत उत्तर देतांना ! त्यांचा तो पाढरा फेटा, सुरवार तंग, काळ्या फ्रेमचा चष्मा अन् गंभीर आवाज यांमुळे त्यांची न्यायालयांतील उपस्थिति उठून दिसत असे. दोन दोन दिवस अभियोगाच्या पुराव्याचा नुसता विचारच करीत ते कांहीं प्रसर्गी; सर्व पुरावा नीट पाहून, त्यांची चौकसबुद्धि सूक्ष्मपणें फिरू लागे. उलटतपासणीत साक्षीदाराच्या पोटांत शिरून त्याला सांगायच्या नसलेल्या गोष्टी न्यायाधीशाला आपल्या टिपणांमध्ये उतरण्यास कशा भाग पाडानें तें तात्यासाहेबांनाच माहीत ! त्यांचें तक्रारीच्या वेळचें भाषण ऐकण्य स ही गर्दी जमे गुंतागुंतीच्या अभियोगाच्या वेळीं ! त्यांच्या भाषणांत बिनतोड युक्तिवाद जसा येई तसाच वक्तृत्वाच्या मनोवेषक प्रवाहाचा प्रभावी खर्च असे. त्यांच्या निर्वंध पांडित्याबद्दल म्हणाल तर मोठमोठ्या अभियोगांतील त्यांनीं मिळविलेल्या विजयाची अजिंक्यपत्र त्या त्या न्यायाधीशाच्या निकालपत्रांतील त्यांच्या स्तुतिपर उतारेच दाखवूं शकले असते.

दुसरे दिवशीं वकील न देण्याचा अजयाचा विचार ऐकून शकुन्तला त्याला म्हणाली, “अजय ! मी वेळोवेळीं जाणीव करून देऊनही तुम्ही हें कृत्य केलत अन् आतां हताशपणें तुमच्या सुटकेच्या माझ्या प्रयत्नांच्याही आड येता आहा !”

“प्रयत्न !” अजयानें उत्तर केलें, “मी केलें तें पूर्ण विचारानेंच केलें

आहे—अन् त्याच प्रायश्चित्ती भोगायला मला मुळीच दुःख वाटत नाही ! हुतात्मा मुक्तेकरितां घडपडत नाहीत ! ”

“ हुतात्मा ? हो ! चांफकर, कान्हेरे, भगतसिंग ! हे सर्व हुतात्मेच होते. अन् ते छातीचे वीरही होत. परन्तु त्यांनीही कोर्टातील कामात, इतरांच्या त्यांच्या सुटकेच्या प्रयत्नांत, मुद्दाम अडथळा केला नाही ! ”

“ खरं आहे तुझे म्हणण ! पण, भेकडाप्रमाणे मी सुटकेकरितां घडपड करण शक्य नाही ! ”

“ अजय ! तुम्हालाच कां सांगायला लागतं आहे मला ? अहो, यात भेकडपणा कुठला आला आहे ? हें राजकारण आहे; राजकारणात नीति असते पण ती सापेक्ष ! तुम्ही आतां सुटलांत तर यानन्तर कितीतरी मोलाचं देशकार्य करतां येईल तुम्हांला ! अन् या सर्व विचारानेंही तुमचं मन वळत नसेल तर मी, तुमची शकुन्तला, तुम्हांला सांगते आहे, कीं तुम्ही माझ्या मताप्रमाणें केलंच पाहिजे ! स्वार्थीपणानें तुमचा वियोग टाळण्याकरितां नव्हं; कारण याहीपेक्षां उज्ज्वल त्याग केला आहे प्रेमदेवतांनीं, त्यांचे प्रियकर राष्ट्रकार्यात पडले असतांना ! पण, तुम्ही जर ही अल्पशी मागणीही मान्य केली नाहीत, तर तुम्ही निष्ठुर आहांत असं मात्र जन्मभर मी म्हणत राहीन ! ”

“ अन् हेंच नेमकं नको आहे मला शकु ! वाटेल तें झाल तरी याविषयीची मनाची प्रेमळता मी सोडणार नाही ! तुझं म्हणण मान्य आहे मला; ज्यांच तात्यासाहेबांच्या वकीलपत्रावर सही करीन मी ! मग तर झाल ! ” भजयानें मान्यता दिली.

दुसरे दिवशीं अजयावरील अभियोगाचें काम पहाण्यास श्रोतृसमुदाय, वकील मंडळी अन् विकासपुरांतील देशभक्त लोक याची अलोट गर्दी त्रमली होती न्यायालयांत. तें नुसतें प्रफुल्ल झालें होतें माणसांनीं !

विजय नि शोभनाही विकासपूरला आपट्यांकडेच उतरलीं होती.

विजयाचा अजयाशीं अल्पसा फरक होता शरीरसंघर्षांत. अल्पसा म्हणजे त्याच्या कपाळावर गेल्या मुवईच्या जखमेची एक खूण होती अन्

त्याची चालण्याची पद्धतही अजयाच्या पद्धतीपेक्षा पुष्कळशी भिन्न होती. यामुळेच अजयाच्या सवंधीं विजयाला शकुन्तलेनें कांहीं प्रश्न केले नाहींत प्रथम.

“ ह्यांचं नांव विजय पटवर्धन ! ” कोर्यांत जाण्यापूर्वी शोभना विजयाची ओळख करून देत होती शकुन्तलेला.

“ कल्याणजवळ इनामगांवला यांच घर आहे. तिकडचे हे एक ग्राम-प्रचाराचे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत. आमच्या कॉलेजांतील यांची लोकप्रियता पुण्यालाच तो तुम्ही फोटो पाहिलांत, त्या वेळेलाच मी सांगितली. फार चांगले कार्यकर्ते आहेत हे बर का ? ”

“ तें दिसतंच आहे ! ” शकुन्तला म्हणाली.

“ कशावरून ? ”

“ तुमचे ते मित्र आहेत ना ? ” विजयाकडे सहास्य मुखानें पहात शकुन्तलेनें मान हलवली.

“ अन् ह्या ? ” शकुन्तलेकडे प्रथम पाहून ती विजयाला सांगत होती.

“ शकुन्तलाबाई आपटे. विकासपुरचे सुप्रसिद्ध वकील तात्यासाहेब आपटे यांच्या कन्यका नि स्त्रियांच्या उन्नतीच्या कार्यकारी पुरस्कर्त्या ! ”

“ नमस्कार ” विजयानें शकुन्तलेला ओळखीची पहिली सलामी दिली. त्याचा शकुन्तलेने स्वीकारही केला. ती सर्व जेव्हां न्यायालयांत पोचलीं तेव्हां तात्यासाहेब साक्षीदाराला उलट तपासत होते.

अजयच्याच संस्थेंतील कांहीं दिवसांपूर्वी भांडून निघालेला एक तरुण होता. साक्षीदारच्या रिज्यांत त्याच्यावर काय प्रयोग केला पेढीसांनीं कुणास ठाऊक ! किंवा अजयाचा द्वेषच त्याला त्याच्या उलट सक्ष देण्यास उद्युक्त करण्यास कारणीभूत झाला असेल.

आरोपीच्या पिंजऱ्याकडे पहात तात्यासाहेबांनीं विचारलें, —

“ जय पटवर्धनांना तुम्ही ओळखतां ? ”

साक्षीदार— “ होय; चांगलेच ! ”

“ त्याची प्रवृत्ती कतीकडे होती असं तुम्ही म्हणतां ना ? ”

“ होय. ”

“ त्याचा या खुनाशी संबंध कसा येतो ? ”

थावर तो साक्षीदार जरी कावरानावरा झाला तरी पण पिंजऱ्याच्या आपल्या पुढीलच कठज्यावर हात फिरवीत तो म्हणाला,

“ कसा म्हणजे ? त्यांच्या चळवळी पहा ! त्यांची वर्षदिनाची हस्त-पत्रिका — ”

“ हं ! मला अवान्तर गप्पा नको आहेत. ” तात्यासाहेबांनी दम भरला. तेव्हा साक्षीदार म्हणाला, “ यांच्या मित्रमंडळीतही चर्चा बरेच दिवस चालू होती ! ”

“ हें कशावरून ? ”

“ वर्षदिनाच्या पत्रकाचा मसुदा, त्यांच्या मित्रांने अजयाला पाठविलेल्या त्या पत्रकाबरोबरील ते पत्र — ”

“ कोणतं ? हेंच ना ? ” पुराव्यांतील एक कागद दाखवीत तात्यासाहेबांनी विचारलें —

“ हं ! तें वाचूनच माझा तर्क म्हणतो आहे तसं ! ”

“ हें घ्या अन् परत एकदां वाचा — ” साक्षीदाराच्या हातांत पत्र देण्यांत आलें. त्यानें तें वाचल्यासारखें केलें न् एक वाक्य त्यानें पुन्हां मोठ्यानें वाचलें नि म्हटलें—

“ व कांहींही करून कार्यक्रम नीट पार पाडा. हें महत्वाच आहे. ”

तो काय म्हणतो तें तात्यासाहेब पहात होते.

“ यांतील ‘ आखून ’ मधील ‘ खून ’ शब्द अभिप्रेत आहे बरीक हल्ल्यांशी. ”

“ अस्सं ! ” तात्यासाहेब छत्तीपणें उद्गारेल.

प्रेक्षकांत हंशा चालू होता.

“ अन् कार्यक्रम हा दुसरा शब्द; त्याचा अर्थ ‘ कट ’ म्हणजे मग, ‘ कांहींही करून कार्यक्रम व खून नीट पाडा ’ असा सरळ अर्थ होतो आहे याचा ” — (हंशा)

साक्षीदाराने लाबलेल्या अजब शोषाने न्यायाचीशासद सर्वांची हंसतां हंसतां मुरकुंडी वळली. तिथेच तात्यासाहेबांनी उलट तपास संपविता त्याचा ! नंतर पड्डेवाल्याची साक्ष झाली.

“तुमचं नांव काय ?” तात्यासाहेबांनी विचारलें.

“गणू भिलारे !” साक्षीदार म्हणाला नि त्यासरशी विजय दचकला. त्याच्या गांवच्या गणूचें नांवही तेंच होतें !

“तुम्ही ग्लीसन्साहेबांचा खून झाला तेव्हां मोघरीत होता ना !”

“होय !”

“काय हकीकत घडली ?”

त्यावर त्यानें सर्व वृत्त सांगितलें. तो समोरील एक पोलीस एक तोतया पोलीस होता. त्याचा उपयोग हल्ला करणाऱ्यानें गाडी यांत्रिण्याकरीता केला होता असें त्याचें म्हणणें होतें.

“त्या वेळीं दोघे कोणीतरी पळाले असें तुम्ही म्हणतां !” तात्यासाहेबांनी पुढें सुरुवात केली, “त्यांत हे होते ?” त्यांनीं अजयकडे बोट दाखविलें.

“छे ! छे !”

“त्यांना पाठमेरे पहा अन् सांगा, पळगारा इसम तसाच दिखत होता का ?”

“छ ! छे ! मुळीच नाही. हे कितीतरी उंच आहेत. अहो, यांना बरेच दिवस ओळखतो आहे मी; हे असते तिथे, तर मी यांना आचां लागलीच हुडकलं असतं !”

ज्याचें तोंड आपण जन्मांत पाहिलें नाही, तो एतदम आपल्या बाजूला वळला याचेंच अजय खरें म्हटलें असतां आश्चर्य करीत होता. पण त्यात आश्चर्य काय होतें ? विजयाला गणून पाच वर्षांपूर्वीपर्यंत पुष्कळदा पाहिलें होतें. अजयाची ती तशीच मुद्रा पाहून त्याला विजय समजूनच, त्याच्यावर आरोप येणें सहनही न झाल्यामुळे तो तसें म्हणत होता. जय पटवर्धन या नांवाने गणूलाही चांगलेंच फसविलें.

सर्वांत जास्त आश्चर्य पोलिसांना वाटलं. प्रथम प्रथम त्याची मुळीच सम्मति नसतां गणूला एबटें पटवूनही आयत्या वेळेला तो असा फिरळाच ही गोष्ट होतीही तशीच !

त्यानें तें वाक्य उच्चारतांना न्यायालयांत दृष्टी टाकली. विजय त्याला दिसला. एक सारखे एक, असे ते चेहरे पाहून गणूही चपापळाच; परन्तु मग आपली चुकी दिसून नये म्हणून तोही तसाच स्वस्थ राहिला.

सरते शेवटीं पोलिस सुपरिटेंडेंट साक्षीसाठीं आले.

त्याची तपासणी तात्यासाहेबांनीं इंग्रजीतच घेतली.

“ You hastened immediately to the spot ? ” (“ तुम्हीं लागलीच तिकडे गेलांत ना ? ”) तात्यासाहेबांनीं विचारलें.

“ Yes ! ” (“ हो ! ”) पो. सु. उत्तरले.

“ तुम्हांला तिथें एक कागद सांपडला ? ”

“ हं ! ”

“ हाच ना तो ? ” एक मळका कागद त्यांच्या हातांत देत तात्यासाहेबांनीं विचारलें.

“ होय. ”

“ वाचा पाहूं तो मजकूर ? ”

पोलिस सुपरिटेंडेंट्नीं तो वाचला “ Ajay Patwardhan; Kunjanawas, Vikaspur ! ” (“ अजय पटवर्धन; कुंजनिवास; विकासपूर ”)

“ कुठे सांपडला हा तुम्हांला ? याच्या स्थितिमध्ये तुम्हीं कांही फरक केला आहे ? ”

“ हल्लीच्या जवळच शेतांत सांपडला तो. मुळीच नाही. जशाचा तसा आहे तो ! ”

“ अजय त्या रात्री शेतांत आला होता हें म्हणण्याला तुमचा हाच पुरावा ना ? ”

“ हो ! ” या प्रश्नांत तात्यासाहेबांचा कांही स्वार्थी मुद्दा नाही ना ? अशा संशयानें पोलिस सुपरिटेंडेंट म्हणाले.

“तुम्ही असंही म्हणालांत, कीं तत्पूर्वी आरोपीला तिकडे फिरतांना कांहीं दिवस पाहिला होता त्या, हॉटेल्च्या मालकांनी !”

“हं ! तसा जबाबच आहे त्यांचा !”

वरील तऱ्हेच्या साक्षीपुराव्यानंतर तात्यासाहेबांनी आपले मुद्देसुद्ध भाषण केलें; ते म्हणाले—‘पट्टेवाला गणू’ जय पळालेल्या इसमांत असावे असं म्हणत नाहीं, एवढच नव्हे तर नसल्याचंही छातीठोकपण सागतो. तो पत्त्याचा कागद मळका आहे. हाताळून तो तसा झाला नाहीं हें पोलिस सुपरिटेंडेंटच्या सांगण्यांत आलेल आहे. उलट, तो प्रथमपासूनच मळका आहे म्हणजे हल्ल्याच्यानंतर दहा एक मिनिटांनीच त्यांना तो सांपडला तेव्हांही तो तसाच होता असं ते म्हणतात. चिखळाचा कागद आपल्या खाशांत नि तोही नुसता पत्ता लिहिलेला इतक्याच महत्त्वाचा असता कोणी बाळगील कां ? जर त्याच रात्रीं अजयाच्याच खाशांतून तो पडला असता तर तो स्वच्छ, निदान चिखलांत मळलेला नको होता. परन्तु वरील सत्यस्थिति हेंच सिद्ध करते कीं, हल्ल्याच्या दिवसाचे अगोदर कांहीं वेळां अजय त्या ठिकाणीं जात असतां तो पडला असेलही.” पुराव्याचा सपशेल आपल्यातर्फे उपयोग करून घेत होते तात्यासाहेब ! ते म्हणाले—“याला दुसरीही बाजू आहे. ती म्हणजे नुसता तो पत्ता लिहिलेला कागद अजयाची उपस्थिति सिद्ध करणे ‘शक्य असलं’ तरी असलंच पाहिजे असं नाहीं. कोणालाही आपला पत्ता त्याने दिला असेल आठवणीकरितां अन् मग त्याच्या हातून तो तिथे पडला असेल. पण एवढं जरी सोडलं तरी पहिलं म्हणणंही त्याचेवरील तिथल्या उपस्थितीचा आरोप सिद्ध करीत नाहीं. अन् त्या पत्रांतील वृत्तांताची जी ‘सुसंगति’ लावण्यांत आली आहे, ती तर औरच ! त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें मग, ‘तूं इथें माझेवर कुरघोडी चालविली आहेस’ याचा अर्थ “माझ्या (अंगा) वर तूं घोडी चालविली आहेस” असाही होऊं शकेल; तेव्हां तें म्हणणें, इतकं मूर्खपणाचं आहे, कीं त्यावर कांहींच न बोललं तरी चालण्यासारख आहे.”

तात्यासाहेबांच्या भाषणाची चौकट वरीप्रमाणें होती. त्याच्याच जोडीला,

त्यांचा वाक्प्रवाह, वेळोवेळचा उपहासगर्भ, निर्बेधपांडित्य यांची जोड, मग काय पाहिजे—

अजयाच्या निर्दोषत्वाची सत्यता जोरानेच प्रत्ययास येत होती ! अल्पसा असा तो संशयित पुरावा अमान्य करून न्यायाधिकांनी अजयास निर्दोषी ठरविले.

विजयाने सांगितलेले जुळ्या बंधुत्वाचे नाते अजयाला खोटे वाटणे शक्यच नव्हते. कारण, त्यांच्यांतीक विलक्षण साम्यच त्यांच्या नात्याच्या बाजूला उभे होते ! शिवाय एकमेकांची ताटातूट होणारी ती जागाही दोघांनीही बरोबर सांगितली. अजयाला सुरक्षितपणे वाटविणाऱ्या आनंदस्वामीचीच अनुपस्थिति विजयाला थोडी असमाधानी करीत होती.

घरी येण्यापूर्वी गणू पट्टेवाल्याजवळ जाऊन विजय म्हणाला,

“ गणू ! ”

“ हो ! कोण विजयदादाच ना ? ”

“ होय ! ”

“ मग, मघाशी कोण दुसरा तुमच्यावानीच दिसला तो दादा ? ” गणूने विचारले.

“ माझाच भाऊ आहे तो, अजय त्याच नांव ! ”

“ अजय ! अव ते तर गहाळ झाले व्हाते ना ? ”

“ हं, ते सांपडले आतां, अन् तुम्ही राईही ! ”

“ काय म्हणतां ? खरंच ? चला, घेऊन चला मला तिच्याकडे ; बह अपराध केला म्यां तिचा ! तिची क्षमा मागतो अन् परत इनामगावालाच येतो आनंदांत ! बरं झालं, आयता सदेव बी मेलया ; मी सुटाच आहे नाही तरी आतां ! ”

आधाशीपणाने गणूने आपली मानसिक तळमळ व्यक्त केली.

गणूला वाटणाऱ्या त्या खुनाच्या फायद्याचे हंसूच आले विजयाला !

“ तू नेरळला होतास ना ? ”

“ हो. नाना गेले अन् मी अकडे सदेव कडे आलो ! ”

“ शुभाताईची अन् माझी ओळख आहे. तिन तूं नेरळला होतास तें सांगितलं मला ! तुला राईबद्दल वाईट वाटत होतें तेंहि मला कळलं तिच्याकडून ! ”

“ अस कां ? म्हजे शुभाताई न तुम्ही—” असें म्हणून गणू किंचित् स्तब्ध राहिला. त्याच्या मनांतील विचार विजयानें ओळखले, “ वा छान ! चांगलं होय ! चांगलं ! ” तो म्हणाला आणि हसूं लागला.

“ काय चांगलं आहे रे ? ” हंसत विजयानें त्याला विचारलें.

“ कांही नाही ! विजयदादा कांही नाही ! ” आपणांस जें काय म्हणायचें तें विजयाला समजावें अशा आनंदानें गणू उत्तरला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं रमाकांताचें पत्र विजयाला मिळालें. त्यानें किहित् होतें—आपलें पत्र नि त्यांतील मजकूर विस्मयजनक खराच ! पण आणखी एक वृत्त मी देत आहे तेंही तसंच आहे.

“ मी टाण्याचे मॅटल हॉस्पिटलमध्ये डॉ. आल्मेडा यांना भेटून परत जाणार, तोच डाव्या हाताच्या दालनांत एक दुर्दैवी गृहस्थ पाहिले. परवांच वर्तमानपत्र वाचीत असतांना, ‘ जय ’ हे नाव वाचतांच त्यानीं पटापट “ शुभा S S, सुभ्री S S S र अशा आरोळ्या मारण्यास सुरुवात केली. चवकशी अंतीं दोन अडीच महिन्यापूर्वीं मध्यरात्री एका आगगाडींत हे गृहस्थ पोलीसांना एका लोकलमध्ये आढळले नि त्यांनींच त्यांना येथें पोवविले असं कळतं ! साईडिंगला गेलेल्या गाडीतून त्यांना वेढे म्हणून, इतर माहिती मिळाली नाही तेव्हां, इथं आणण्यांत आले ! तेव्हां आणल्या पत्रांतले नाना तर हे नाहीत ना ! असा संशय येतो मला..... ”

पत्र वाचून झाल्यावर विजय म्हणाला— “ नानाच असतील हे ! ”

“ मलाही तसंच वाटतं ! ” शोभना म्हणाली !

प्रकरण २१ वें

संमीलन

विकासपूरला नंतर लवकरच भरलेल्या युवकसमूहाच्या त्या सभेत अजया-
सारख्या लोकप्रिय नायकाच्या पुनर्लभाचा आनंद व्यक्तविण्यात
औचित्याप्रमाणेच, त्या समूहाची भक्तिही होती. त्यांच्या हृदयाच्या अभूतपूर्व
उत्साहाने अजयालाही अद्वितीय आनंद होत होता. त्याला पुष्पहार अर्पण
करण्यात आला त्या वेळी तो म्हणाला, “ आजचा प्रसंग इतका भावनापूर्ण
आहे की, मी फार बोलू शकणार नाही. थोड्या गोष्टींचा उल्लेख—की ज्या
यानंतर आपल्या संस्थेने आचरणांत आणायचा आहेत त्या—करण्याचं मी
ठरविलं आहे. तुम्ही माझ्या गळ्यांत हे हार घातलेन त्याचा आनंद नाही
मला इतका ! परन्तु तुमची वृत्ति पाहून मात्र समाधान वाटतं मला !
सांप्रदायिकपणाच्या आहारी न जातां, वरील इल्लय.सारख्या प्रसंगाकडे आपण
कोणत्या दृष्टीने पहाता ते समजल ! ही एक कमोटीच आहे, आपल्या
वृत्तीची ! हा ‘ निंद्य प्रकार ’ सोडला, तरी यापासूनचा बोब विसरू नका !
यातनांच्या सीमेची, परिणति सूडांत होते ! अन् सूड, अन्यायाची चीड
येणाराच घेऊ शकतो ! ही अन्याविरुद्ध हात उचलण्याची वृत्ति केव्हांहि
राष्ट्राच्या जीवतपणाचें द्योतक आहे ! इंग्रजांनीं आम्हांला जिकल त्याचं इतकं
दुःख नाही ! कारण जो पराभव पावण्यास कां होईना, पण लढत रहातो,
तो दुसऱ्या वेळेस अजिंक्यही ठरतो ! राज्यकर्त्यांनीं आमची शस्त्रे घेतली
याचंही इतकं वाईट वाटत नाही मला ! पण शस्त्र वागविण्याची इच्छा
मारण्याचा उपध्याप करणाऱ्या वावदुकांची मात्र कीव येते मला !
शस्त्रावांचून स्वातंत्र्य मिळालं तर नको आहे कोणाला ? परन्तु इतिहास
सांगतो, की त्या बळाशिवाय स्वातंत्र्याची प्राप्ती नाही ! अन् लढाऊ वृत्ती-

शिवाय शस्त्रबळ सभबतच नाही ! तेव्हां ती वृत्ति आपल्या राष्ट्रात कशी वाढीस लागेल, याचा विचार करा ! तरुणांवर तर हा विशेष भार आहे. कारण, राष्ट्राचं चैतन्य प्रामुख्याने तरुणांच्या उत्साहावर अवलंबून आहे हे विसरू नका ! आम्हांला अत्याचार थोड्यासुद्धां नको आहे. पण, त्याच वळेस आम्ही अशीही दक्षता घेऊ की, आम्हीही अत्याचाराला बळी पडणार नाही ! या विस्तीर्ण राष्ट्रात ठिकठिकाणी चैतन्य संचरवा अन् लढाऊ वृत्तीला ऐक्याची आवश्यकता आहे हे विसरू नका. विरोधापेक्षा ऐक्यावर भर द्या, हाच मामा आदेश आहे. आपण मजवर जे प्रेम व्यक्त केलत, त्याविषयी मी आपला आभारी आहे ! ”

मात्र अजयाचें वरील विवेचन मान्य असूनही आता संध्याकाळीं एका प्रासादाच्या तळमजल्यावर एका बाजूच्या खोलीत बसलेल्या विजयाला नि शोभनेला ते माहीत नव्हेंत.

आरामखुर्चीवर विजय पडला होता त्या खुर्चीच्याच हातावर डाव्या बाजूला शोभना बसली होती. तिचा डावा पाय जमिनीला आधारलेला होता अन् दुसरा पाय हवेंत अधातरीं तरंगता टेविला होता तिने ! डाव्या हाताने खुर्चीच्या हातावर तिने जोर घेतला होता. त्या ताट हाताच्या उघड्या दडावरील ताणही स्पष्ट दिसत होता. त्याच्या गप्पा चालू होत्या तरी शोभना मात्र मधून मधून उजव्या हाताने विजयाच्या केंसाशी खेळत होती.

“ किती विचित्र घटना ही ? ” विजय म्हणाला.

“ विचित्र ! कसे दिवस वाढले मीं आल्याकडे माझ मलाच माहीत. तुमच्या वियोगाने रोज माझ मस्तक भणाणून जाई ! परत मला वाटे, तुम्ही मला भेटायच टाळावत कां ? त्या सर्व प्रश्नांचे उत्तर न मिळाल्या-मुळे वैतागून मी एकदां पाण्यावरही गेलें होतें. पण पाणी पाहिलें अन् परत फिरलें. म्हणून नको. अजून थोडी वाट पाहूं ! आत्महत्या हा भेकडांचा मार्ग आहे ! ”

“ ती पाण्यावर जाण्याची वेळ आज येणार आहे. ” विजय उद्गारला. त्याचा मतितार्थ कांहींच कळेना शोभनेला.

“ सध्याकाळीं पोहायला जायचा विचार आहे मासा ! ” विजय म्हणाला.

“ सांगू का सर्वांना ! पहायला मिळेल तुमचं कौशल्य ! ”

“ अह ! ”

“ कां ! ”

“ तू अन् मी ! दोघच जायचं आहे. ”

सायंकाळीं, विकासपूरच्या शहराचे उत्तरेस जो एक पोहण्याचा तलाव होता त्यावर जवळच्या वृक्षांच्या छाया पसरल्या होत्या ! जणू, तलावांतील एका सुंदर मुलीला प्रेमभगानें आलिंगन देण्याकरितां उत्सुक अशा सखी-जनांप्रमाणेंच त्या मुलीच्या अंगाला त्या स्पर्श करीत होत्या. किंचित् नीळसर जलसंचयाचा तो तलाव अस्तायमान सूर्याच्या तेजामध्यें चंचल तेजची प्रभा समोत्रार फेंकीत होता. पाण्याच्या गारव्यालाही मधूनच एकाद्या जोराच्या झुळकंकरशी अधिक तीव्रता येत होती. तलावांत हेतुतः सोडलेले चित्रविचित्र मासे मधूनच चमकून जात. त्या वेळेस न वेच्या मंगील दर्शिकेप्रमाणे पाण्याचा तरंग बराच वेळ मागे राही.

मंद वऱ्याच्या त्या रोमाचकारक लहरींत तलावाच्या कांठावरच शोभना पाण्यांत पाय सोडून बसली होती. तिच्यासमोरच पाण्यात आपल्या दोन्ही हातांनीं दोहोंब जूचें पाणी हालवीत विजय उभा होता. पाण्याच्या सूक्ष्म लटेची उसळी नि सूर्यकिरण यांचा संगम होई व काही वेळां तो कवडसा शोभनेच्या चर्येवर पडत असे. दिपलेल्या नेत्रांनीं थोडी मान वेळावून ती पाही अन् तो प्रकाश गेल्यावर परत पहिल्याप्रमाणें बोलावयास लागे तिच्या प्रियकराशी. त्या तिच्या वेळेवेळच्या मुरडीचे विषय मनांत कौतुक करी. होता. आपल्या प्रेमदेवनेच्या अर्घनम शरीराकडे तो टक लावून पाही. तिच्या भरीव पोटच्याकडे त्याचें लक्ष गेलें. तिच्या अर्धवट ओल्या जलवेष्टित पदकमलांचें निरीक्षण त्यानें केलें. आणि आपल्या हातांन एक पाण्याचा फवाराही तिच्या अंगावर त्यानें उडविला. ती मात्र जरा तोंड फिरवून परत पहिल्याप्रमाणेंच पाण्यावर पाय आपटीत राहिली.

बद्द बद्द आवाज होत होता त्यामुळे !

त्यांच्यातील प्रभोत्तरांची नोंद घेण्यास एकादा वृद्ध गृहस्थ नजीकच नव्हता म्हणून बरे झाले; नाही तर त्यांच्या त्या प्रीतिचेष्टा पाहून त्यांच्या स्वतःच्या आयुष्यातील तसल्याच प्रसंगांची (अर्थात् असल्यास !) त्याला आठवण झाली असती ! त्या प्रेमपूर्ण तरुण युगलाच्या आपापसांतील कोठ्या न् हास्य ऐकून त्याने म्हटले असते, “ काय आनंदांत आहेत हीं मुले ! आयुष्याच्या अमोलिक आनंदक्षणांमैकी प्रेमभराचा क्षण हाही एक आहे ! ” नि कदाचित् त्यांच्या यौवनसाध्य आनंदाचा हेवाही वाटला असता त्याला ! आतां त्यांना त्याने फाजील सलगीचे प्रसंगही म्हटले असते किंवा पाणचटपणाचे चाळे म्हणूनही त्यांचे वर्णन केले असते, परन्तु मनांत मात्र कांहीतरी अनुपम असे वाटले असते त्याला ! फार काय ? ईश्वराने जर तसे त्याला विचारले असते, तर मोठ्या खुशीने आपल्या आत्मादायक तारुण्याचा पुन्हा स्वीकारही केला असतां त्याने !

“ हं चल ढवकर आटप ! आंत ये. ”

तोडांत घेतलेल्या पाण्याचा चूळ लांब उडवीत विजय म्हणावा शोभनेला; आपला स्वैर केशभार त्याने मागे सारला. अन् पाण्याच्या पृष्ठभागावर हात मारीत तो शोभना बसवी होती त्या काठावर आळा.

त्याच्या त्या याचनेवरही शोभना जेव्हां ऐकेना नि तशीच त्याच्याकडे पहात बसली तेव्हां विजय हात मारीत झपाट्याने तीरासारखा कांठाकडे सरकला; तोड फिरवून मागे पळून जात असलेल्या शोभनेचे डावे मनगट त्याने धरले. आपली शक्ति एकवटून तळावाचे विरुद्ध दिशेला जाण्याची ती खटपट करीत होती. विजयाच्या हातांत असलेले आपले मनगट सोडविण्याकरितां तिने उजव्या हाताने त्याचीं बोटें सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासरशी तोही तिचा हात विजयाने पकडला. दोन्ही पायांनीं मागे ओढ घेत होती ती ! अन् तोडावर नकाराची छटा पसरली होती तिच्या, परन्तु तिला तसेच ओढून खसकन् पाण्यांत पाडले विजयाने. अगदीं असाच आवाज झाला होता त्या दिवशीं, शोभनेच्या नेरळ्या स्वप्नांत ! तो तिला आठवला.

मात्र त्या दोहों आवाजानंतरच्या तिच्या स्थितीत बराच फरक होता. त्या वेळेस ती एकटीच विछान्यावर तळमळत पडली होती नि आतां विजयाच्या दणकट हातावर ती होती अन् सूक्ष्म बलवीचींनीं तिची पाठ हुळ हुळत होती. प्रेमातुरता न् भय याची चिन्ता त्या वेळेला तिच्या मनः-पटलावर आपलें प्राधान्य लादत होती न् आता प्रेमसफलता अन् समाधान यांनीं तिचें मन पूर्णपणें भारून टाकलें होतें ! तिच्या प्रत्येक कृतीत निराशा वास्तव्य करीत होती त्या वेळेस, परन्तु तिची वाणी न् प्रत्येक कृति आता या वेळेस प्रेमोन्मादानें भरली होती ! त्या वेळेस विजयाचद्दलचे विचार तिला नीट झोपही येऊं देत नव्हते तर विजयाच्या हव्याशा वाटणाऱ्या सहवासांत आतां या वेळीं एक अर्धवट ग्लानि आली होती तिला. त्या वेळेस तिचें निरुपद्रवी मन चित्तिताच्या भरारीवर फार लाव लाव फेऱ्या मारून येत होतें, तर आनंदाशिवाय कसलीच भावना तिच्या मनांत नव्हती आतां ! विजयाच्या स्पर्शसुखानें अवर्णनीय सुखाचे रोमांच तिच्या अंगावर उठले. पराकाष्ठेच्या गाढ आनंदोर्मी तिच्या सर्व कायेभर धावत होत्या. मानसिक समाधानाची अंतिम मर्यादा गाढत होती ती !

विजयाच्या हातावर पडल्या पडल्याच तिच्या मनांत विचार आला—
 “मी किती भाग्यवान् ! प्रथमदर्शनीच प्रेमाचा अनुभव कित्येकांना असेल. परन्तु, त्याचं अक्षयत्व फारच थोड्या जणांच्या भाग्यात असतं ! व्यक्ति-मत्वाच्या अन् सुंदर पुरुषाच्या अंतःकरणाचा जिव्हाळा फार कमी लोकांना मिळत असेल, मग त्याच्या नुसत्या बाह्य प्रेमाचा अनुभव पुष्कळ जणांना लाभत असला तरी काय उपयोग ? वर्तमानकाळात प्रेमदेवतेची पूजा बांधणारे पुष्कळ भेटतीळ, परन्तु त्रिरहकाळांतही व्यथित अंतःकरणानें तिच्याच चिंतनांत पुनर्भेटीची उत्सुकता अतीवतेनें असणारे माझ्या विध-यांसारखे फारच थोडे ! तोंडावर आपल्या प्रियेची तोंडी तारीफ करणारे पुष्कळ भेटतीळ, पण या धूसरशा जलपृष्ठावर आपल्या प्रीतिदेवतेस डौलानें हातावर फिरविणारे विजय—माझे विजय ! खरोखरच असामान्य प्रेमाचा सांठाच आहेत ते !”

कांठाकांठानें उथळ पाण्यांत शोभनेला तशीच दोन्ही हातांवर तोळून धरीत, पाण्याच्या विलोळ पृष्ठभागावर बरीच फिरविल्यानंतर, तिच्या अर्धोन्मीलित नेत्रकमलाकडे विनयानें दृष्टि टाकली. सूर्यप्रकाशांत तिच्या त्या काळ्याभोर पापण्या थरथरत होत्या. केशपाश ओला झाला होता. तिच्या किलकिलीत नेत्रांमधूनही अदृश्य प्रेमगंगा ओसडत आहे, असा त्याला भास झाला ! शोभनेची रंखीव वक्र भुकुटीपाशी थोडीशी चिंचोळी असलेली अरुंद नासिका अल्पसें निम्नतः बांक्र घेऊन जिव्हाणीपाशी अल्पांशानें रुंद झाली होती तो त्याने निरीक्षिली; तिच्या नाकपुड्या जोराच्या श्वासोच्छ्वासानें फुगल्या थोड्याशा; अन् जलवेष्टित कर्णभूषणें दोलायमान पाण्यात जरा अस्पष्ट अकृत्या धारण करीत होती. या निरीक्षणाबरोबर तन्मय विचाराच्या हिंदोळ्यावरून क्षणभर तो थांबला. शोभनेनें आपले डोळे एकदां उघडले.

तिच्या भृगनीळ भरगच्च पापण्यांची हालचाल झाली !

पाण्यात खालीं सोडलेल्या एका ओल्या हातानें तिनें आपल्या मुख-कमलावरून हात फिरविला. सुकुमार नि कोमल अशा तिच्या कायेला सायंकाळचे ते वीसट फिरणही असह्य झाले जणू ! कारण त्यामुळे इत-शीलतेनें मिळालेलें समाधान द खविण्याकरितां तिनें एक मनोरम स्मित केलें; आकर्षक रक्तछटा तिच्या मुद्रेवर पसरली ! त्या भरांत तिच्या त्या सौंदर्यानें भारावलेला विजय प्रेमानें शोभनेच्या हृदयाचा टाव घेणारे असे नेत्रकटाक्ष टाकीत खालीं वांकला.

“अ हं SS !” असें म्हणून त्याच्या गालावर उलट्या केलेल्या डाव्या तळव्याच्या मागील बाजूनें तिनें बोटांचा एक मृदु आघात करून, त्याचें तोंड शोभनेनें दूर लोटलें.

यावर प्रेमपूर्ण अस्पष्ट आवाजांत तो गुणगुणला कांहीतरी !

शोभनेनें काहीच उत्तर दिले नाही !

पुन्हां एकदां तिनें दोन्ही हात विजयाचे तोंडावर न् गालांवर फिरविले नि परत तशीच आपली मान पाण्याच्या हलत्या संचयावर टाकून ती स्वस्थ पडली !

सूर्यास्ताचे दृश्य आकाशाच्या सरसीमेवर उमटून पहात होतं. आपली-सपन्नता नि वैभव दाखविण्याकरितां आपल्या रत्नमहालांत विद्यात्यानं रत्ननीकांतास नेंढ, अशा काव्यमय प्रसंगीच शोभना व विजय तलावाचे बाहेर आली.

त्याच दिशेत ती थोडी चालत गेली.

समीलनाच्या उल्हासमय वातावरणांत ती हिंडत होती.

रस्त्यापासून किंचित् दूर अशा एका शेताच्या बांधावर ती बसली.

जरा वेळापूर्वीच खेळलेल्या प्रेमचेष्टांमुळे विश्रांतीची मार्गप्रतिष्ठा करीत होती त्यांची शरीरं ! मनें मात्र त्यांच्या वाचेकरवीं आपली अंतःस्फूर्ति जास्तीत जास्त गाजवू पहात होती. काय बोलावे नि काय नाही तेंही मस्तप्रयासानेंच तीं ठरवीत होती दोवेंही ! नाना प्रकारचे विषय, प्रसंग, गोष्टी, व्यक्ति, डोकावून जात होत्या त्यांच्या सभाषणामध्ये !

विजयाकडे तीक्ष्णपणे डोळे रोखून शोभना म्हणाली,

“ विजय, माझं स्वप्न खर ठरलं बर का ? ”

“ कोणतं ? ”

“ नेरळला पडलेल ! आपली पुन्हा भेट झाली तेव्हां सांगितलं होतं तें !

“ हं ! ”

“ आपल्याला कधीं निघायचं इथून आतां ? ”

“ तू म्हणशील तेव्हां ! ”

“ मी वाटेल तेव्हा निघेन ! पण तुम्ही निघायला पाहिजे ना ! ”

“ मलाही तिकडेच घाई नाही का ? एक क्षणही तुझ्या वियोगांत रहायचं म्हणजे माझी अरसिकता दाखवितो आहे मी, असंच मला वाटतं शुभा ! ‘ माझा नेरळची मजा तुम्ही याळ तेव्हां पहाल ’ असें म्हणत आहेस ना तूं ? रमाकांताच्या त्या मनुष्याचा निकाल फक्त पाहायचा आहे, बाकी ते नाना असंच मला निश्चित वाटतं ! अन् मग नाना परत नेरळला येतील तेव्हांच नेरळला मी येईन ! परन्तु तत्पूर्वी या वेळीं मात्र तूं इतौमगांवळाचं बायचंस ! माझ्या कार्याचा गौरव तुझ्याकडून एकण्यास

मी उत्सुक आहे ! प्रेम हें केव्हांही निर्विशेष असत नाही ! आयुष्यांत ज्याला कांही कर्तव्य आचरायचं आहे, त्याचाच निर्व्याज प्रेमप्राप्तीवर विशेष हक्क असं मला वाटतं ! शारीरिक सौख्य हा प्रेमाचा आत्मा कधीच होऊ शकत नाही मुख्यत्वेकरून ! तो एक अंश आहे या अत्युच्च आनंदाचा ! अन् तू माझी प्रेमदेवता या नात्यान एकदां माझं कर्तृत्व वाखाणलंस की, दुष्पट जोरानें कार्य करण्यास उमेद येईल मला; तुझी सहकार्य मिळवीन अन् अशा दोघांच्या एक हृदयाच्या अन् प्रेमाच्या कार्याने आयुष्यांत करतां येईल तेवढी देशाची सेवा करूं आपण. ”

“ मला वाटतं जावं आपण आतां ! चंद्रकोर सुद्धां उगवली ! ”

विजयानें कोटाचा खिसा चांचपळा.

तो स्वस्थ कां बसला हें शोभना विचारणार होती तोंच त्यानें आपल्या उजव्या हाताची अंगुली नि तर्जनी यांमध्ये एक सोन्याची आंगठी घरीत म्हटलें, “ चंद्रकोरीहूनही सुंदर आहेस तू शुभा ! ”

“ हें सांगण्याकरितांच आतांची स्वच्छता होती वाटतं ! मला वाटतं, पुरुषांना स्त्रियांची स्तुति करण्याची उपजत देणगी असावी ! ”

“ हं ! आणि स्त्रियांना ! ”

“ स्त्रियांना काय ? ” उजव्या बाजूलाच अंगालगद बसलेल्या विजयाकडे शोभनेनें पाहिलें.

“ ती ऐकतांच हुरळून जाण्याची ! होय ना ? ” तिचें तोंड आपल्याकडे करीत विजयानें प्रश्न केला.

त्यानें आंगठीचा हात वर केला.

“ काय आहे तें ? ”

“ आंगठी ! आपल्या पुनर्मीलनाची भेट आहे ती ! ” तिच्या हाताच्या बोटात आंगठी चढवीत तो म्हणाला.

त्या हाताच्या बोटाकडे तिनें पाहिलें. तें वर उचलून उकट सुलट फिरविलें न मग ती म्हणली,

“ इश ! पण, माझ्याजवळ कांहीच नाही तुम्हांला द्यायला ! ”

“ नाही कसं ? आहे ! ”

“ तें काय ? ” !

तिच्याजवळ तो सरकला.

आपल्या हाताने तिच्या कमरेभोंवती विळखा टाकून, तिला आपल्या अंगाजवळ विजयानें ओढलें. तिचे दोन्ही हात, एका हातात घेऊन त्याने तिचे स्वर केस दुसऱ्या हातानें मागे सारले. असें करतांना तो किंचित् तिच्या बाजूला बसल्याबसल्याच वळला. आपल्या खांद्यापर्यंतच असलेल्या तिच्या मुखाकडे पहात त्याने म्हटलें—“ हें आहे तें ? ”

नि असे म्हणून तिच्या सम्मतीची वाटही न पहातां, एका हाताने तिच्या मस्तकास एक अल्पशी पार्श्वगामी कलाटणी देत अन् तिच्या दुसऱ्या खांद्यावरील आपल्या हाताच्या बोटांची हालचाल करीत तिच्या मस्तकाच्या एका प्रदीर्घ चुंबनांत तो गडून गेला. शोभनेनेंही मुळीच आडकाटी केली नाही !

तिचा ऊष्ण आणि कोमल श्वास त्याच्या गालावर हुळहुळला, गुदमरल्याप्रमाणें तिचा हुंकारही त्याने ऐकला !

मृदु स्पर्शमुखाच्या अपूर्व आनदांत ती डुंबत होती !

वृक्ष आपली पर्णपुटे हालवीत होता.

वारा धांवत होता.

अन् तृणांकुर अधीरतेनें डुलत होते.

सर्वत्र सद्मीची सौख्यमय शोभा पसरली होती !

